

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

MÓRICZ ZSIGMOND NYELVMŰVÉSZE

Herczeg Gyula: Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában

Achs Károlyné: Móricz Zsigmond: Mezőtúri esős esős korszak

Bálint Sándor: Móricz Zsigmond és a szegedi népi nyelv

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK ADÁN

Kálmán Béla: A nyelvművelő napok eseményei

Hernádi Sándor: Példamutató vállalkozás

Rácz Endre: A jugoszláviai magyar nyelvű kémia-
tankönyvek nyelvhasználatáról

Molnár Zoltán Miklós: Krúdy stílusfája

Bakos József: A száműzött írásjelek

Kiefer Ferenc: Szövegelmélet — szöveggramma-
tika — szövegnyelvészet

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

MÓRICZ ZSIGMOND NYELVMŰVÉSZETE

<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában	129
<i>Achs Károlyné</i> : Móricz Zsigmond: Mezőtúri csöcsös korsó	145
<i>Bálint Sándor</i> : Móricz Zsigmond és a szegedi népnyelv	159

<i>Graf Rezső</i> : Az írott szöveg érthetősége, tárgyszerűsége és felolvashatósága	162
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Két angol hang kiejtése magyar szövegek környezetben	165

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK ADÁN

<i>Kálmán Béla</i> : A nyelvművelő napok eseményei	169
<i>Hernádi Sándor</i> : Példamutató vállalkozás	171
<i>Rác Endre</i> : A jugoszláviai magyar nyelvű kémiatankönyvek nyelvhasználatáról	173

Íróink nyelve

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Krúdy stílusfája	177
<i>Bakos József</i> : A száműzött írásjelek	185
<i>Somogyi György</i> : Kosztolányi Dezső: Hogy is történt?	189
<i>Gósy Mária</i> : Egy népmese és széprőri feldolgozásának egybevetése	193

Nyelv és iskola

<i>Dálnoki-Fésűs András</i> : Az idegennyelv-tanítás az általános kifejezőképesség szolgál- latában	201
<i>Kontra Miklós</i> : Szélgjegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről	208
<i>Mészárosné Varga Mária</i> : „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”	210

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kiefer Ferenc</i> : Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet	216
<i>László László</i> : Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal	225

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 - 1 9 9 9)

MAGYAR NYELVŐR

103. ÉVFOLYAM * 1979. ÁPRILIS–JÚNIUS * 2. SZÁM

MÓRICZ ZSIGMOND NYELVMŰVÉSZE

Ünnepet jelez újra az irodalomtörténet naptára: 1979. július 2-án lesz Móricz Zsigmond születésének a 100. évfordulója.

Móricz Zsigmond emberi, írói példája, életművének nagysága készítet ünneplésre. A XX. század a magyar lírában Adyval kezdődik, az epikában Móricz művészetével. A kort, amelyben élt, prózában ő fogalmazta meg a legteljesebben.

... népszerűségben, valóságismeretben, igazmondásban minden idők egyik legnagyobbika volt.

Ő mutatta meg prózában a legteljesebben a nép arcát, azt, hogy még mostoha, embertelen körülmények között is őrizte tisztaságát, jövőre való képességét.

... ahová irodalomszemlélete fölért, a magyar próza történetében addig ismeretlen magasság. Az eposzok ízét hozó, áradó epikája újjáteremtette a realista regényt.

... Móricz Zsigmond az életnek a teljességét, a szépségét is meg tudta mutatni, szigorú társadalomkritikája mellett megőrizte a poézist is.

(A Móricz Zsigmond Emlékbizottság felhívása az író születése 100. évfordulója megünneplésére)

I.

Impresszionista jegyek Móricz Zsigmond prózájában

Móriczra nem jellemző a bonyolult, szerteágazó, alárendelő mondat szerkesztés; ugyanúgy ritka nála az olyan hosszú mondat, amelyben az alárendelésnek ugyan kevés szerepe van, azonban a halmozódó mondatrészek, vagy a szimmetrikusan elhelyezett tagmondatok nyújtják meg az egyszerű, illetve az összetett mondatot. Végére is a szabad függő beszéd annyira széleskörű és árnyalt használata éppen a mondatok fellazítását szolgálja műveiben; a közlési síkok váltása révén az író elkerülheti a kötőszavak beiktatását; főmondatokat alkalmazhat olyankor is, amikor a hagyományos, szabályos szerkesztés alá- vagy mellérendelést igényelne.

A párbeszéd nagyfokú kedvelése, a kevés mellékmondat, a főmondatokra épülő szövegépítkezés, amelynek függvénye a szabad függő beszéd is, Móricz stílusának legfontosabb meghatározó elemei. Mint az alábbiakban bizonyítani kívánjuk: a „népies” Móricz prózájában ugyanakkor megtaláljuk az impresszionista szerkesztés nem is kevés sajátosságát. A nominális stílus különféle csoportjaira célunk; a nominális stílus éppen azzal hat, azzal támaszt esztétikai

benyomást, hogy széttördeli a szabályos kompozíciót, a nyelvtanilag „helyes” és kerek szerkezetet; asszociatív kapcsolatokra épít, a megszerkesztett nyelvtani vetület esetleg teljesen felbomlik, pl. olyankor, amikor a főnévi toldalékok, ragok, ill. a mondatot bevezető kötőszók eltűnnek.

1. Induljunk ki a személyek, tárgyak jellemzéséből; térjünk azután rá a környezetrajzra; majd vizsgáljuk az ún. hozzátoldások, szerkezetlen tagok szerepét s köztük azokét is, amelyek csak távról hozhatók logikai kapcsolatba a megelőző predikatív, alany ~ állítmányi kapcsolattal. Külön fejezetbe fog tartozni az izolált, szerkezetlen *e l v o n t* főnevek tárgyalása.

a) Sz e m é l y e k j e l l e m z é s e .

α) Túlteng a hagyományos mondatszerkesztés; a kiemelendő konkrét főnevek mondatba ágyazottan, igei állítmányok függvényeként alanyként, illetve — ha az igei állítmány a látással kapcsolatos — tárgyként jelennek meg.

— Margit, Margit! — s aztán futott eléje. A lánynak vékony metszésű szája volt, szinte feltűnően vékony, s finoman rajzolt, de kicsit éles száj, a szemei finomszemöldök alatt kissé bent ültek, kreol arcán piros volt az egészség színe, de az egész lány valahogy nagyon is higgadt volt s okos (A fáklya. 1917. Szépirodalmi 1963.I.142).

Miklós riadtan figyelte meg a rémítő változást, a fáradt, kimerülten fénylő szemeket, a lilára puffadt részeg arcokat, az asszonyok kiaszalt ráncait, a lányok üres és izetlen semmiségét (uo. II.54).

Máli néni egy hatalmas, erőteljes, fiatal özvegy volt, alig negyvenéves, vagy még annyi se, de igen jól konzervált hölgy, van egy kis kis bajuszkája, egészen könnyű pehely, vannak hatalmas karjai, keblei, erőteljes hangja (Szerelmes levél 1918; Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 324).

Száj, szemek, szemöldök, arc, ráncok, bajuszká, karok, keblek, hang: ezek a személyleírás elemei. A főneveket szokványos tulajdonságjelzők előzik meg: *vékony metszésű, vékony, éles, finoman rajzolt, fáradt, kimerülten fénylő, részeg, lilára puffadt, kiaszalt, hatalmas, erőteljes*. A szokványos jelzőkkel kiegészült főnevek hagyományos mondatokban helyezkednek el alanyként, tárgyként, esetleg ragos főnévként, mint határozók. A leggyakoribb állítmány a létige.

A szabad függő beszédben szereplő portré is többnyire szabályosan szerkesztett mondatokat tartalmaz; inkább a szaggatott előadás, illetve a csapongó válogatás, a leírásba felvett elemek kiválasztása utal a szubjektivitásra. Sokszor még az sem, miként az alábbi esetben sem; Szakhmáry Zoltán nézi az alvó Rozikát s mereng, vajon szép-e a lány. Várnának a villódzást, szerkezeti megszakításokat, de Móricz ragaszkodik itt a hagyományos sémához.

Nézte ezt az arcot, ezt a különös arcot, amelyet sohasem bírt eleget nézni. Mondta magában, hogy:

— Szép? — Szép ez? — Nem szép . . .

A lány egy vékony nyári takaróval volt letakarva, furcsán elszédülten feküdt, mintha az álomba beleszédült volna. Szinte érezni lehetett, ahogy kering vele az ág, lendül, szédül, imbolyog.

Az éjjeli méces mozdó, bolygó fénye ott volt az arcán. A haja barna volt, kicsit aranyosbarna, s lazán csapott le a homlokára, egy hajfürt a fülét szabadon hagyta. Milyen szép kis porcos fülecske, milyen édes kis kagyló, kis csigabiga. Milyen furcsa, miből áll az ember, a lány, a nő . . . Nézte, nézte, az állá gyönyörű volt, hamvas, egészséges, az egész lány olyan egészséges volt és töltött, mint egy tökéletes rózsabimbó. S a szája mosolygott. Édes kis íves és duzzadt szájacská volt, olyan volt, mint egy illatos bimbó, piros volt a halovány arcbán, de ez a halaványság valami rendkívüliség volt, mint az elefántcsont, míg új, friss és fehér, az egész arca olyan volt, mintha elefántcsontba volna metszve s finomra, simára csiszolva . . . S a nyaka, drága kis tokája alatt a gömbölyeg kedves nyaka s válla, melle, ahogy a formák tova hajlanak, ahogy a tenger vize tud meghajlani a szél alatt, mint

egy olvadékony anyag . . . Az egyik térde ki volt a paplan alatt, s a lába . . . Kicsit vastag . . . S a kezei kicsit még mindig vastagok s erősek, csuklóban erős, a sok kapálás meg-edzette, ellaposította, megvastagította. Csak ezen látszott a múlt. (. . .) Nagyt, mélyet sóhajtott, s a szíve körül nehéz és roppant kín volt . . . (Úri muri. 1927. Szépirodalmi 1971. 77—8).

A bevezetés: „Mondta magában, hogy: — Szép? (. . .)” szakasza utal a szabad függő beszédre; voltaképp csak a közvetlenül bevezető ige marad el: *Látta, hogy* a lány egy vékony nyári takaróval volt letakarva. A bevezető ige és a *hoggy* elmaradása indítja a szabad függő beszédben álló portrét; néhány mondattal később az író ismét beavatkozik a szereplő, tehát Szakhmáry gondolataiba: Nézte, nézte; nyomban utána azonban visszatér a szereplő belső monológja.

Meg kell jegyeznünk, a szabad függő beszédnek visszafogottabb változata ez; Móricznál van ennél sokkal csapongóbb, szaggatottabb és szubjektívebb, főként, amikor erős indulatoktól, pl. haragtól fűtött érzelmegnyilvánulások uralkodnak a szereplők zsemfuttatásaiban. Félbemaradt mondatok, főnévi ige-nevek halmozása, emotív melléknévek, állandó kérdésfeltevés, szerkesztetlen mondatrészek, felkiáltások, affektív ismétlések jellemzik a szabad függő beszédben álló ilyen szakaszokat, amelyek a szereplők belső feszültségének függvényei.¹

Az idézett portréban (és más portrék esetében is) a mondat szerkesztés csak kevéssé tér el a hagyományos típustól: kijelentő mondatok követik egymást; alig van (egyébként szabályosan szerkesztett) felkiáltás: *Milyen szép kis porcogó fülecske (. . .) Milyen furcsa, miből áll az ember, a lány, a nő . . . (. . .) S a nyaka, drága kis tokája alatt a gömbölyeg kedvs nyaka (. . .)*. Talán csak ezekben a mondatokban mutatkozik meg a szubjektív szemlélet; a szóhasználat is arra utal: itt nem az író beszél, hanem a szereplő, Szakhmáry. Az ágyban fekvő Rozika leírása meg éppen a legszabályosabb mondatokban jelentkezik; pedig nem az író beszél, hanem átképzeléses előadás van, a szereplő gondolatai, illetve az átélt látvány vetődik elénk.

A haja barna volt, kicsit aranyosbarna, s lazán csapott le a homlokára (. . .) Milyen szép kis porcogó fülecske, milyen édes kis kagyló, kis csigabiga. (. . .) álla gyönyörű volt, hamvas, egészséges (. . .) édes kis íves és duzzadt szájacskája volt, (. . .) az egész arca olyan volt, mint az elefántesont (. . .) S a nyaka, drága kis tokája alatt a gömbölyeg kedves nyaka s válla, melle (. . .) Az egyik térde ki volt a paplan alatt, s a a lába . . . Kicsit vastag . . . S a kezei kicsit még mindig vastagok, s erősek, csuklóban erős (. . .)

Szakhmáry l á t j a a lány haját, fülét, száját, arcát, tokáját, nyakát, vállát, mellét, lábát, kezét, csuklóját; a testrészeket s z a b á l y o s k i j e l e n t ő m o n d a t o k b a helyezi el, főként a létige jelene és múltja fordul elő; az egyhangúságig ismétlődik a *volt*. A már idézett felkiáltó mondatok tartalmazzák a kevés emotivitást, amely a szóhasználatban is megmutatkozik.

β) A fenti típusok mellett szerény méretekben jelenik meg a személyleírás parataktikus változata; átmeneti típusnak tekintjük a *-val -vel* ragos főnévi felsorolást.

És ez a pap, szárazon pödrott feketé bajszával, fehér, gömbölyű homlokával, felkunkorodó, feketé, szép hajával, magyar ruhájában, lebbedő nagy selyempalástjában a századokkal elévült hitújítás fennmaradt szelleme volt (. . .). (Kerek Ferkó. Athenaeum 1913. 330); Dea csak most ébredt rá, hogy itt van az öreg grófné, leendő anyósa, ez a horgas orrú, kövér, sárga nő, felfelé félsült frizurájával, járadi, sárga bőrével, olyan ellenséges, hogy min-

¹ Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961. 240—329.

dig megijed, ha meglátja (Betyár. 1936. Szépirodalmi 1958.7); . . . látni a díszes úri gyülekezeteket, akik prémes bundákban s meleg bekecsékben, *kifent bajusszal s kíváncsi szívvél*, gyermetegül ülnek a templom fagyos padjain (Fáklya, i. m. II.5); az ügyvédek közt eszébe jutott a kis fekete zsidó ember, aki *nagy orrával*, amely szinte a száját is takarja, *vastag hangjával, fekete bakompartjával* kissé groteszk alak (uo. 99).

Bajusz, homlok, haj, frizura, bőr, orr, pakompart: konkrét főnevek kerülnek *-val -vel* ragos határozós szerkezetbe; elvont főnév kettő van; a *hang* közvetlen a hallás érzete körébe tartozik; látás, hallás közvetlen benyomást keltenek. A *kíváncsi szívvél* szerkezet funkciója más; ebben az esetben a módhatározó, a *kíváncsian* nyomatékosításáról van szó.

Voltaképp ez a szerkezet már az impresszionizmus mondattani lehetőségeihez tartozik; Krúdy, Babits és mások alkotó tevékenységüknek szinte minden korszakában alkalmazták. Móricznál is találkozunk vele. Sőt megtaláljuk a szerkezet bővített és szemléletes változatát is, amikor a módhatározós utótagot birtokviszony előzi meg.

— Ki ez az úr? — állott a *redakcióbéli szolgáló otthonosságával* az urak közé. (Az asszony beleszólt. 1933. Szépirodalmi 1957. 316); Akkor félreállott, csak egy féllépésnyire s most már *egy hullának fejedt merevségével* nézett az urakra (A fáklya, i. m. I. 195). Az asszonyka *művészasszonyok közvetlenségével a műteremvilág fesztelen játékosságával* csakugyan kendőt kapott magára s átsietett a szomszédba (Húsvéti tojások 1937. Elbeszélések VII. Szépirodalmi 1955. 79). A magas, piros arcú, fehér hajú úr a *süketek derütségével* nevetett elébe, mintha ő lenne szerelmes a fia menyasszonyába. (Betyár. i. mű 7).

S mivel nem tudott az aranyozott székekre leülni *fesztelen világi könnyedségével* (hogy ül ez az asszony, milyen természetesen s finoman), hát állva maradt. (Fáklya. I. m. I. 226); — Miklós — sikoltja Margit, és ő futva, engedelmesen a *szerelmes szív isteni engedmességével* pattan vissza. (uo. II. 130);

Az említett szerkezet nagy jelentőségre emelkedett az impresszionista prózában; már a századvég egyik nagy regénye, Iványi Ödön: A püspök atyafisága is bővelkedik *-val -vel* utótagú birtokos jelzős szerkezetekkel. A melléknévből *-ság, -ség* végű főnév lesz; az előtte álló birtokos főnév + az elvont birtokfőnév eredetileg hasonlat volt; összevonódott és kiesett a *mint*, a tömör szerkezet szemantikai töltése megnőtt: a *redakcióbéli szolgáló otthonosságával* egyenlő az alábbi szerkezettel: otthonosan, mint egy *redakcióbéli szolgáló*.²

Mint említettük, Móricznál is felbukkan ez a szerkezet; jelentkezik — hasonlóképpen — a *-val, -vel* rag elhagyása is.

A tiszta parataktikus felsorolásra korai prózájában nem találtunk példát; csak a tízes évek közepétől figyelhető meg.

De amint megállt a piacon, az utca sarkán, mégis oly nagy idegenséget érzett. Tudta, hogy megbámulják fehér kalapja és világos drapp, nyári ruhája miatt a sárga sellyemnyakkendőjével és szőke, felsütött bejuszával.

Az utca tele volt néppel; a piac. Csupa fekete ruhás férfiak, *fekete kalap, fekete csizma* . . . S ez a viselet az uraknál is; csak az idegenből jött honorációrok mernek egy kis szürke vagy barna szint viselni. (Vidéki hírek 1917. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 230—1); Úgy volt öltözve, ahogy a kávéházba megy az ember délután egy feketére. *Szürke gyapjúruha, kemény gallér, sárga cipő, rendszeren borotvált arc, gondozatlan magyar bajusz*. Géppel nyírt deres haja volt s a szivarja britannika (A globetrotter 1926. Elbeszélések IV. 347); Az utca végén, sárga lámpák éjjeli fényében néhány fiatal állott sportruhában. *Fehér dressz, fehér nadrágocska, versenycipő, hatalmas tüdő, izmos, barna, szőrös lábak s karok*. Treníroztak a holnapra versenyre (. . .) komolyan, elszántan, szinte összeesküvés-szerűen dolgoztak. Vízcsöpp a tengerben. 1926. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 373); Két szép fiatal asszony ült egymás mellett, egyszerű fekete ruhában. *Kreol bőr, nagy feke-*

² Herczeg Gyula: Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy századvégi írónál. Nyr. 98: 172—7.

te szemek s rendkívül szuggesztív, csillogó nézés. Testvérek voltak (A feketeruhás nő. 1925. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 246). Nem lehet másképp mondani, csak így: egy magyar. Amilyennek a magyart elképzeli az ember: vállra vetett ócska szűr, hetykén szemébe húzott, lehajtott szélű kalap. Agyarára szorított makrapipa. Önérzetes, semmivel sem törődő pilantás. (Debreceni ember. 1931. Elbeszélések V. Szépirodalmi 1955. 106); Az iskolában nagy nyüzsgés volt. Tél elején voltak, az ablakot már nem lehetett nyitva tartani s erős csizmaszag volt. Azott csizmák, ruhák, otthonról hozott hagyma- és faggyúbűz. A kultúrának erős szaga van, míg igazán civilizáció lesz belőle. (Első nap az iskolában. 1932. Elbeszélések V. Szépirodalmi 1955. 302); A mama, Szentkálnayné úgy volt öltözve, mintha nagy és ünnepeles vendégségben volna. Fekete ruha, selymekkel, ékszerekkel, aranyláncsal. (Rokonok 1932. Szépirodalmi 1955. I. 192); Megszállottam a hotelben s azonnal lementem a kávéházba. Soha annál csodálatosabb képet, mint akkor egy hadizónában lévő kávéház. Zsúfolva volt. (. . .) Nagy szakállak, bajuszok, különös lengyel s ősmagyar ruhák. Mintha egy elmúlt század képe itt újult volna meg (A paszuj 1936. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 419).

Kalap, csizma, gyapjúruha, gallér, ruhák, makrapipa, dressz, szűr, nadrágocska, (verseny) cipő; tudók, lábak, karok, arc, bőr, szemek, bajusz, szakáll. A példánkban szereplő főnevek általában tárgynevek: ruhadarabok, az öltözék elnevezései; de megtaláljuk a testrészek neveit is. Nézés, pillantás, bűz pedig elvont nevek. A melléknévi tulajdonságjelzők közt szerepelnek színnevek is, mint fekete, szürke, sárga, fehér. Az első példában, melyet terjedelmesebben idéztünk, a Móriczra kévrésszé jellemző, de nem idegen színhalmozás figyelhető meg. Ittszembeállítás van; az egyik szereplőt világos színekkel mutatja be az író: fehér kalap, világos drapp nyári ruha, sárga selyemnyakkendő, szőke bajusz. Feltűnik a kissé szokatlan, szinte anakoluthiásan tömörítő szerkesztés: . . . világos drapp nyári ruhája miatt a sárga selyemnyakkendőjével és szőke, felsütött bajuszával. A világos színű szereplővel állítja szembe Móricz a feketeruhás férfiakat. A honoráciorokról szóló mondatban szürke és barna szín szerepel.

A hagyma- és faggyúbűz előtt két dolgot jelentő, konkrét főnév: csizmák, ruhák. Mintha így az elvont főnév hozzátapadna emezekhez: hagyma és faggyúbűzt árasztó ruhák.

b) Tárgyak jellemzése (épület, szobabelső).

α) Itt is túlteng a hagyományos mondat szerkesztés, miként a személyek bemutatása is többnyire szabályos mondatokban történik, a kétegy vagy valamilyen rokon értelmű igei szerkezet segítségével. Ne várjuk Móricz alapvető stilisztikai felfogásának megváltozását; a -val -vel típusú határozók vagy parataktikus szintagmák előfordulása korlátozott. De találunk ebben a csoportban is nominális szerkezeteket, amelyek megszakítják a hagyományos szövegépítkezést.

Mutassuk be, hogy szerkeszt Móricz a példák többségében.

Benyitott a kapun, körülment a ház magas, pusztá fala alatt. A vadszőlő vékony vesszői befutották a falat, barna, sűrű venyigék, hó csöpögött róluk. Az udvar téglázva volt, kis lugas volt a tornác előtt. Fölment a verandára, letisztította a cipőjét s bement az ebédlőbe. Ennek nagy üvegezett ajtaja volt a tornácra s emiatt hideg volt, rossz fűteni, csak nyáron használták. Felakasztotta a kabátját (. . .), akkor benyitott a középső szobába, amelynek az ablakai az utca felé néztek, s világosak és szépek voltak. Az asztal meg volt tertve, hófehér abrosszal, ragyogó porcelánok voltak felrakva, gondosan elkészítve minden, cifra, ezüstnyelű hűskés és szedőkanalak, olyan megnyugtató, finom és uras volt minden . . . (Hotelportás. 1919. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 399–400).

Nehezen találtunk volna alkalmasabb példát, hogy a hagyományos leírás stilisztikai megvalósítását szemléltessük. Szinte tudományos igényű, a részletek felsorakoztatásával teljességre törő módszer ez. A jegyző hazamegy hivatalból; házával úgy ismerkedünk meg, ahogyan ő saját maga veszi szemügyre a

dolgokat, tárgyakat. Belép a kapun, keresztülmegy az udvaron, felmegy a verandára, benyit a középső szobába s meglátja az ebédre előkészített, terített asztalt. Eseménysor szerepel; a környezet tárgyai a logikai sorrend egymásutániságában jelennek meg az olvasó előtt; sehol sincs logikai törés, a belső mondati rend külső tárgyi elrendezés függvénye.

β) Móricz azonban olyan irodalmi és stilisztikai korszakban élt, amikor a szabályos szakkatalógusok helyett előtérbe került a válogatás; a közízlés megkívánta a kiemelést, a jellegzetességek hangsúlyozását a kevésbé fontosnak ítélt részletek rovására. Más szóval: az író (a szabad függő beszédben a szereplő) saját benyomásaira hagyatkozott, és i m p r e s s z i ó i döntötték el, mi az, ami lényeges s mi hagyható el. Mondatstilisztikailag erre igen alkalmas eljárásnak bizonyult a főnévi felsorolás és a kötőanyag, a kapcsoló elemek kiküszöbölése.

A községháza úgy van megépítve, mint egy modern gimnázium. *Nagy, tágas, üres szobák, töretlen nagy ablakok, sok levegő, világosság, hidegség, ridegség, de valami okos, tárt-szemű rend* (Hotelportás 1919. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 396); Az orvos ránézett a házra s mosolygott. A ház gyenge sárgára volt meszelve, de a tornáca fehér volt. *Fehér sarkos oszlopok, fehér bútorok, fehér ajtók, fehér ablakok.* Mindig nevetnie kellett, ha ez az asszonyka megszólalt (Cserebere 1929. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 540); Akármelyiket elfogadta volna. Jól megépített, kedves, kertés házak voltak, ahol egy-egy család kényelmesen el tudott helyezkedni. *Szép csillogó nagy ablakok, mindenütt veranda. Piros tetők, cserepek és eternit fedelek, szépek ezek az új eternit fedelek, mintha megrozsdásodott rézlemezzel volnának fedve a házak* (Rokonok. i. mű I. 134); Hát még amikor a három méter magas ólakat látták. Úgy élnek benne a sertések, mintha mind csak kiállításra volna beutalva. *A kutyicák, mint valami labirintus. És vízlocsolócsövek, a víz sugar úgy fröcsköl, mint valami kertészetben. Villanyvilágítás.* Igazán azt nem lehet mondani, hogy nem gyönyörű, de az a közvélemény, hogy egy kicsit túlméretezték a dolgot (uo. II. 103); Milyen boldog volt eddig a maga szép kis lakásában, amely semmiben sem hasonlított a szülei lakásához, otthon a kisvárosban. *Azok a jó sötét ablakok, az a csipkehuzat s régi bútorok. Azok a rossz gyári bútorok, mert nem volt ott egy rendes darab sem* (Az asszony beleszól. i. m. 145); Egy fiatal házaspár szelíden, szinte bánatosan száll be a hajóba. A hajó ma nagyon elegáns, úri hajó; *sok tükrök, sok üveg, sok sárgaréz. Csillogó jóllét.* Ez a hajó még a boldog békeében épült s azóta sörölvá használják (Hajón. 1923. Elbeszélések. IV. Szépirodalmi 1955. 70); Szemben a dóm, roppant falaival, különös téglá, vagy kőfalak (. . .) *Festői hatás, barnaságában elosztó sötét pontok s rajta verődő fehér fények* (. . .) itt a városháza, egy elbűvölően különös négy szögű várszerű épület bent a város közepén, *csipkék és faragások, asszimmetriák édes kavargása és mégis egyszerű és monumentális* (. . .) Bementek a dómba. (. . .) *Gótikus óriási boltívek.* (. . .) A sekrestyén át kimentek a templom udvarára. *Nagy, oszlopos boltíves udvar. Sírkert* (Giotto és Rafael 1926. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 359–60).

A községháza épülete, családi házak, egy szépen megépített sertésól, hajó, a (perugiai) dóm és városháza: ezek azok az épületek, amelyeket az író újszerű eljárással mutat be úgy, hogy ragtalan főneveket helyez egymás mellé. Felsorakoznak a főként tárgyfőnevek: *szobák, ablakok, levegő, oszlopok, bútorok, ajtók, tetők, fedelek, kutyicák* (= anyakocák és a malacok számára való rekeszek), *vízlocsolócsövek, csipkehuzat, üveg, tükrök, sárgaréz, csipkék, faragások, boltívek, udvar, sírkert.* A l á t á s körébe tartoznak a nem kifejezetten tárgyfőnevek, mint: *villanyvilágítás* (lámpák, égők sora), *sötét pontok, fehér fények, világosság.* A tulajdonképpeni kevés elvont főnév mintegy a tárgyak elrendezéséből támadó benyomást rögzíti, így szoros kapcsolatban van magukkal a felsorolt tárgyakkal: *Nagy, tágas, üres szobák* (. . .) *hidegség, ridegség* (. . .) *rend.* *Sok tükrök* (. . .). *Csillogó jóllét* (. . .) különös téglá, vagy kőfalak (. . .) *Festői hatás.*

Ide tartozik az *asszimmetriák édes kavargása* ahelyett, hogy: *édesen kavargó asszimmetriák*; az író a melléknevet kiemelte, átalakította elvont főnévvé, a jelzett szóból pedig birtokos főnevet alakított. Ismert impresszionista eljárás ez,

a melléknév szemantikai súlyának megnövelésére. Szabó Zoltán³ idézi Babits egy hosszú mondatából az alábbi kapcsolatot: „e kétféle huncutkásan karikázó *göndör fürtök csöndes csobogása*” (gyermekfejet ír le Babits; példájában metafora is van, mert a *csöndesen csobogó göndör fürtök* nyilván azt jelenti: 'egyöntetűen göndörödő fürtök').

Alábbi két példánkban csupa konkrét főnév sorakozik egymás mellé; a determinált főnevet azonban első pillanatra nem találjuk. Olyan főmondat előzi meg a főnévi felsorolást, amelyben konkrétan nem szerepel az értelmezett szó; kiegészítéssel azonban beleérthető a szövegbe.

Nem voltak itt nagyszerű uradalmak, sem pompás kastélyok, sem várak, sem nagyméretű gyárak. Itt ezer meg ezer kiscgazda lakott egymás mellett; [a kiscgazdák *birtokairól* van szó] *tágas udvarok és jó gazdasági épületek, elég sok lábasszóság és rakott kamarák* (Vidéki hírek 1916–17; Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 248).

A következő példában a főnévi felsorolás nyilván nem a főmondat alányára, a papra vonatkozik; bele kell érteni itt is valamit, mégpedig egy másik mondatot: Jókora ingatlana van neki.

Milyen nagy gazda ez a pap! *Szép nagy ház, oszlopos tornác, derék, tágas udvar, s bent finom úri bútorok* . . . (A fáklya I. i. m. 134).

c) K ö r n y e z e t r a j z . T á j .

Igy az ablakai a parkra nyíltak.

A park nagyon szép volt. *Óriási fák és hatalmas pázsit*, teleszórva a platánok nagy levéltenyereivel. *Különös őszi színek*. (Betyár. i. m. 114).

— Na gyere velem, — szólt s átléptünk a repülőgépre és már szálltunk is ki a másik oldalon s ott voltunk az Alföld közepén, a Nagykunságon. Kint a mezőn. Beláthatatlan zöld világ volt az. *Dús, kővér növényzet. Lombos fák és izzó, felhőtlen kék ég*.

Csodálkozva néztem (Álom 1927. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 451).

Csak ült a sárgára lakkozott fapadokon s kinézett az ablakon. Kint suta, megrontott volt a természet. *Kívagdalt erdő, félig megépített, apró, rossz házak, a szegénység szaga, a külváros, a rút Kispeszt, a munka bűzös izzadsága, a poros és tisztátalan világ*. Bent a lányok kacagnak, csegett a hangjuk (Szentlőrinci emlék. 1915. Elbeszélések II. Szépirodalmi 1953. 413).

A koci befordult a tanyák irányában. *Tágas szerűk, hosszú, nagy istállók*; hóval rakott fák; fehér angyalok állottak a barna falak körül (Új földesurak. 1918. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 386).

Milyen környezetet vetít elénk az író? Egy parkot, a nagykunsági mezőt, a külvárost, a tanyát. Stilisztikai szerkesztő eljárása a szokásos: konkrét főnevet sorol fel: fák, pázsit, növényzet, ég, erdő, házak, külváros, Kispeszt, világ. A ragok és kapcsoló elemek hiányoznak. A felsorolásban szereplő elvont főnevek valamilyen formában konkrét főnevek helyett állanak: különös őszi színek ~ a különös őszi színekben pompázó park; a szegénység szaga ~ a szegénységszagú emberek; a munka bűzös izzadsága ~ a munkától izzadó, rossz szagot árasztó munkások.

Néhány példában valóságos körképet rajzol az író; személyek, tárgyak sora jellemez egy nagyobb egységet; ilyen a hídi vásár leírása a Komor ló című, túlnyomóan rövid mondatos, számtalan feszes, szűkre szabott párbeszédre épülő, drámai erejű, 1934-ben kiadott novellában. Több megelőző, különféle névszói szerkezeteket tartalmazó példa után a hídi vásár így jelenik meg Móricz tollán:

³Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest. Kriterion, 1976. 85.

A hidi vásár kavarog. *Ringlispül. Falovak, rajta csikósbojtárok. Réztrombiták.* Vásárosok alkuszna. Paroláznak. Verik a bilyeget az eladott birkákra. Rongyos eszmas pásztorok alkuszna a jócsizmas vevőkkel. Sütik a bilyeget a marhák szarvára. Füstöl a szaru. *A forgató gyerekek a körhintán.* Egy juhnyáját hajtana a kőhídon. *Rezesbanda. Paraszt-szekér, hozzákötött lovakkal.* Egy trombitás szakadásig fújja. Teheneke hajtana át a hídon. *A cintányér.* Szekereket, lovakat hajtana át a hídon. A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében. *Nagydob, nagydobos.* Rengeteg marhát hajtana át a kőhídon. *Egy trombitás, két trombitás, rezesbanda. Szekerek, lovak. Autó:* az ülésben a Jancsi gyerek felveszi a sofőrkabátot. Ő őrzi a kocsit. Felteszi a sofőrsapkát. Büszke (Komor ló. 1934. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 162).

Szikár próza ez; figyeljük meg, nincs mellékmondat; ugyanakkor az igés mondatok is jelzesszerűek, sallangmentesek, a lényegre összpontosítanak. Közeledik az elbeszélés drámai csúcsa, Erszény András és öreg felesége tánca a 34 éves különélés és különlakás után; de közeledik egy másik drámai mozzanat is: Jancsi gyerek, Sárkány számadó fia, elhagyja a pusztai életet, sofőr lesz. Sárkánynak másik bánata is van; lánya nem akar nagygazdáné lenni; nem azt a legényt szereti, akit apja kiszemelt számára. Sárkány is táncol, vadul, magában: „Rettenetesen szépen táncol. Csapkodja a csizma szarát.” (. . .) „Megfenyegeti a világot az öklivel” (i. m. 163).

A hidi vásáron történik mindez; a két táncban „csapódik le”, fejeződik ki szimbolikusan a megelőző történésor; az amúgy is tömör prózában az összekötő elemektől megfosztott, magányosan álló, drámaiságot intonáló főnevek (és a két szerkezetlen, nagyon rövid mondat alannyal és helyhatározóval: rajta csikósbojtárok; a forgató gyerek a körhintán) ezt készítik elő.

Móricznak ezt az elbeszélését nagyon lényegesnek tartjuk XX. századi prózastílusunk fejlődése szempontjából. Fejesre, Zimrére, mindenek előtt Mándyra gondolunk; a szikárság, rövidmondatosság, a mellékmondatok kerülése jellemző mindhármukra; Mándyt jellemzi még a névszói állítmányos mondatok, illetve a határozói bővítéssel ellátott hiányos mondatok és — ami elsősorban lényeges — az elszigetelt elvont és konkrét főnevek használata is. De Mándy helyenként továbbmegy, mint Móricz; nemcsak leírásokban, állóképszerűen, átmenet és előzmény nélkül bukkannak fel nála főnevek, hanem olyankor is, amikor a cselekmény folyamatában előbbre viszik a cselekményt, rábízva az olvasóra, hogy maga teremtsen meg a hiányzó predikatív viszonyt.⁴

2. A megelőző kategóriákkal rokon az értelmezők különleges felhasználása; ez is impresszionista eljárás, itt is arról van szó, hogy az író nyomatékot, erőt kölcsönözzön a kiemelt névszónak. Az előzőktől eltérően azonban a főmondat után álló, toldalékszerűen előforduló főnév felfogható az előző mondat önálló mondatrészének; az értelmezett főnév és értelmezője azonos esetben állnak.

Ahogy a fejét kicsit előre ejtette, az újságíró szinte megütődve nézett rá, egyszerre csak felvillant a fekete kún fiú mögött a *puszta. A tágas sík s a nagy magyar ég . . .* (Vidéki hírek. 1917. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 210); Az újságíró rápillantott. Egyszerre olyan csodálatosnak találta, hogy az emberek élnek, hogy komolyan veszik az élet ilyen apró ügyeit . . . Hogy egyáltalán ügyei is vannak az életnek . . . Hogy élni, ijedni, lelkesedni, megrémülni, elcsüggedni, elfásulni lehet az élet dolgai által. *Ételért, italért, ruháért, hatalomért, napi dolgokért, pénzért, lányért, házasságért, gyerekért . . .* Hogy egyáltalán azokért a *relációkért*, amikben lehet az ember az emberekkel s a dolgokkal szemben. Hogy mindezért [sic!] a *pozitívumokért és valóságokért* az emberek az egész életet kockára tudják

⁴ Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. Tankönyvkiadó 225—8.

tenni: ez neki szokatlanabb s érthetlenebb volt, mint minden tündérmese és elmejáték. (uo. 211); Egyszerre nagy elevenség volt az ajtóban, amely nyitva volt. *Nyolcan-tizen* özönlöttek be. *Vidám és kövér magyar urak*, akiknek az arcáról csak úgy sütött az egészség tüze. *Gondtalanok és jóllakott emberek*, akik nem ismerik a lelki komplikációkat (uo. 223); Most egy *új ember* állott meg a tornáccon. *Egy kövér, sétapálcás, szórakozott arcú, zsídó fiatalember!* (uo. 268); A községháza árkádos bejárata előtt állott a *kocsi*. *Úri fogat*, két gyönyörű fekete lóval (uo. 384); Gyalog mentek az *utcán* és gyorsan, mint akinek határozott célja és sürgős dolga van. *Szűk mellékutcákon*, ahol félős az élet, a Nyomor teregeti szennyes lepedőit az arcokra és a lelkekre (Jótékonyosság 1925. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 241); Künn a Márta *hangja* csendült fel. *Kedves fiatal hang*, erre föllelegzett. (A fákllya II. i. m. 113); Egy *nő* ment előtte. *Magas, egyenes, karcsú nő, rendkívül elegáns*, világos színű kosztümben. *Esernyő nélkül* (Rokonok, i. m. I. 135); Ott néhány szép *bronzot* is észrevett, *oroszlán, két viaskodó gladiátor, nyújtzkodó női akt és egyenes vonalú, raktárszerű ebédlőszekrény* (uo. 196); *A színházi közönség* jött, ment nyüzsgött. Élénk volt és felizgatott. A kép olyan volt, mintha édes béke volna és mindenkinek jól menne. *Estélyiruhás hölgyek és szmokingos férfiak*. Még bundában vannak mindnyájan, de már idebent kibontják a téli bundákat (Az asszony beleszól. i. m. 334); Oly elegáns *férfi* állott a csodaszép lány mellett, hogy a szeme megvakult tőle. *Galambfehér hajú fiatalember. Daliás és oly magas*, senki sem volt hozzá hasonló (uo. 336).

Idézett példánkban konkrét főneveket értelmeznek konkrét főnevek.

Egyes esetekben a részt bontják fel kisebb egységekre, máskor egy-egy tulajdonságjelző kerül az értelmező elé, így az pontosabban határozza meg az értelmezett főnevet. Helyenként az értelmező felsoroló jellegű: az előző tárgyfőnév sajátosságait részletezi.

Az első példában az író a *pusztát* két részlettel: a *tágas sík*-kal és *nagy ég*-gel jellemzi. Ilyen a *nyolcan-tizen* meghatározása is; vidám, kövér, gondtalan, jóllakott magyar *urak*, *emberek*. Tulajdonságjelző esetében az értelmezendő főnév és az értelmező nemegyszer azonos; a különbség a melléknévi jelző szerepeltetésében van: *utcákon . . . szűk mellékutcákon. Egy nő . . . magas egyenes, karcsú nő*. Ha sok melléknév szerepel, értelmező jellegű hátravetés fordulhat elő, éppen mint a most idézett példában is: „. . . karcsú nő, rendkívül elegáns.” Végül egyik példánkban az értelmezők felsorolják a megadott tárgyfőnév tulajdonságait, nevezetesen azt, mi látható a bronzérméken; négy figurát említ az író (*oroszlán, gladiátor, női akt, ebédlőszekrény*).

Fontos tulajdonsága az ilyen típusú szerkezeteknek az előző mondat lezárása; ez példánkban ponttal történhet (történhet vesszővel is). Az értelmező és az értelmezett főnév így elszakad egymástól, s azáltal a szemantikai tartalom erősödik az értelmezőben. Kevésbé akkor, amikor az értelmezett főnevet nyomon követi az értelmező: *puszta. A tágas sík s a nagy magyar ég . . .* Vagy: állott a *kocsi*. *Úri fogat*. Jobban olyankor, amikor az értelmezett főnév után még a mondat több más tagja következik, pl. az állítmány, ill. az állítmány + határozó. Künn a Márta *hangja* csendült fel. *Kedves, fiatal hang*. Leginkább olyankor, amikor a főmondatot mellékmondat egészíti ki, és a mellékmondat tovább növeli a távolságot a két főnév közt.

Egyik példánkban pedig egyenesen több főmondat került az értelmezett főnév és az értelmező közé: „*A színházi közönség (. . .)* Élénk volt és felizgatott. A kép olyan volt, mintha édes béke volna és mindenkinek jól menne. *Estélyiruhás hölgyek és szmokingos férfiak.*”

Második példánkban a felsorolás némileg anakolutiás jellegű; a kilenc-*ért* ragos főnév értelmezi az *élet dolgait*. Az előző mondatban névutós főnévként szerepel az értelmezett főnév; az állítmányok világossá teszik azonban, miről van szó: „élni (. . .) lelkesedni (az élet dolgaiért). *Ételért, italért, ruháért*” stb. Egy későbbi mondat ezt még nyomatékosítja így: „*mindezért (. . .) emberek az*

egész életet kockára tudják tenni.” Ne feledjük: ez szabad függő beszédben álló szakasz; ilyenkor a szerkesztés — főként Móricznál — könnyen lehet szabálytalan menetű. Egyébként is a kiemelő, névszói elemeket előtérbe helyező szabad függő beszéd típus kiválóan alkalmas az ilyen izoláló értelmezői használatra; a beszélt nyelviség, kifejező erő ezzel is nő.

3. Most idézendő példánkban hosszú értelmezői felsorolás olvasható. Az értelmezett főnév és az értelmező azonos; a szemantikai különbség onnan adódik, hogy az író mindegyik (formailag azonos) értelmezőhöz jelzői mellékmondatot függesztett. Ezáltal azonban a mondat megnyúlt; ez pedig nem jellemző Móriczra; mindenesetre az író alkalmat kap arra, hogy a hosszú szakaszt megtöltse egy sereg konkrét főnévvel; az *ablakok* ismétlődése pedig szimmetriát teremt; s ez erősödik azzal, hogy a jelzői mellékmondatok is párhuzamosan helyezkednek el. A lényeg azonban az értelmezett főnévvel azonos értelmező kiemelésében van.

Csőnd van az utcákon, csak az ő lépésük csisszenő sikárlása zenebonál; *a nagy, fekete ablakok* sorra megvillognak a parányi villanylámpák hosszú sugarú fényén.

A komoly, uri ablakok,

a m e l y e k m ö g ö t t puha szőnyeges, üvegprizmákkal rakott függőlámpás, piros-selyem lábdunnás melegágyu

élet tanyáz.

Finom élet, úri élet, embernyúzó ügyvédnek
parasztgyógyító kövér orvosnak,
nagy vállalatú építőmérnöknek,
gőzmalomlisztszagú dús molnárnak
bőséges, kövér élete.

És apró ablakok kacérkodnak kurtalábú falakon;

apró táblájú ablakok,

a m e l y e k m ö g ö t t özvegy papnék varrogatnak
és fehér arcú árva-paplányok olvassák a pirosfedelű regényeket
és mikor ásítanak, fehér fogsoruk szétnyílik,
s piros nyelvük látszik
és vékony kezük hamar felszökik a száj áruló nyílását takarni.

És papírral ragasztott, törött ablakok, üres diákszobák piszkos ablakai

h o l a kisdiaák álmosan veri orrával a gerundiális és gerundivális szerkezeteket
és a fürtölgő kályhába egyenként rakják be a kosár fa darabjait, amivel a „néni”
este agyonfizette őket . . .

És a vasrácsos, ócska ablakok, a boltosok ablakai,

a m e l y e k idegenül, az ősi gettó bűzével, félénkségével és hosszúkörmű kapzsiságával gubbasztanak gyáván az éjszaka foltos palástja mögött . . . (Jánoska. 1913. Elbeszélések II. Szépirodalmi 1953. 32–3).

Óriásra tágult mondatszövevény; csak a ritmikus, szimmetrikus elhelyezés segíti az olvasót, hogy ki tudjon igazodni. Alapja az értelmező ismétlődése; az értelmezett szó *a nagy, fekete ablakok*. Négyyszer tér vissza a jelentésvariációkkal az *ablak* főnév: *úri ablakok* | *apró táblájú ablakok* | *üres diákszobák piszkos ablakai* | *a boltosok ablakai*. Mindegyik értelmezőhöz párhuzamosan elhelyezett mellékmondat csatlakozik: *amelyek mögött* | *amelyek mögött* | *hol* | *amelyek*.

Az első jelzői mellékmondat *élet* szava szintén értelmezett szóvá változik; *a finom élet, úri élet*, illetve *orvosnak, építőmérnöknek, molnárnak bőséges, kövér élete* variálja a mellékmondati kiemelt főnevet.

A második értelmező előtt igés mondat helyezkedik el; a szimmetriát azonban nem bontja meg, mert az író újra említi, kissé kibővítve az értelmezőt alanyként: *apró ablakok*. A második értelmezői tagban: *apró táblájú ablakok*.

Ebben a tagban öt párhuzamos, egymással egyenrangú helyhatározó mellékmondat áll; *amelyek mögött* azonban csak egyszer vezeti be az öt tagmondatot. Egy másodfokú időhatározó mellékmondat található a harmadik tagmondat előtt: *mikor ásitanak*.

A harmadik értelmezőhöz két egyenrangú helyhatározó mellékmondat járul; a *hol* csak az első előtt szerepel. A második helyhatározó mellékmondatot *amivel* kezdetű másodfokú mellékmondat követi.

Végül a negyedik értelmezőt *amelyek* kezdetű, határozókkal megnyújtott jelzői mellékmondat egészíti ki.

Mire jó ez a hatalmas építmény? Ez a négyes lüktetésű, de voltaképp egyetlen, óriási összetett mondat (a pontok vesszőket, pontos vesszőket helyettesítenek; az egyes értelmező tagmondatok nem különülhetnek el élesen, egy központ körül helyezkednek el).

Mindenek előtt arról van szó, hogy Móricz látványt akar az olvasó elé tárni. Ugyanakkor valamilyen rendbe kellett elhelyeznie a rengeteg konkrét főnevet; *ablakok, villanylámpák, ügyvéd, orvos, építőmérnök, molnár, papnék, árva pap-lányok, pirosfedelű regények, fehér fogsor, piros nyelv, vékony kéz, száj, kisdíák, kályha, orr, kosár, fadarab, néni, boltosok, kocsmárosok, zsidó putrik* — hogy csak hozzávetőlegesen említsük a legfontosabbakat.

A Krúdys jelzőhasználat is konkrét főneveket takar; a képet involváló jelző *l á t v á n y t* akar kelteni. A puha szőnyeges, üvegprizmákkal rakott függőlámpás, piros-selyem lábdunnás melegágyú *é l e t* a gazdag emberek elkenyezettett jómódjára utal. Igen, de hogy? Szemünk *é l é* idézi azokat a tárgyakat, amelyekkel — Móricz feltételezése szerint — a gazdag ügyvéd, orvos, mérnök, molnár lakása akkoriban tele lehetett: szőnyeg, függőlámpa, lábdunna. A függő lámpa égőjét üvegprizmák veszik körül; a dunyha piros selyem. Még a birtokos főnév jelzői sem elvont, vagy általánosságban mozgó melléknevek. Az orvos *p a r a s z t o k a t* gyógyít; elképzelhetjük, amint épp egy ködmönös parasztembert kezel. A mérnöknek nagy vállalata van; felidézhetjük az épületeket. Legteljesebb az utolsó: gőzmalom és liszt: két konkrétum is egyetlen jelzőben.

Említsük meg, hogy az öt, első látszatra tautológiás határozói mellékmondat is fontos impresszionista szerepkört tölt be: a *papnék varrogatnak, fehér arcú paplányok pirosfedelű regényeket olvasnak, fehér fogsoruk, piros nyelvük, vékony kezük van; szájukat tágra nyitják. A füstölgő kályhába berakják a fadarabokat*. Vagyis olyan cselekmények, olyan mozzanatok, amelyek vizuális síkon folynak le.

Megkockáztatnánk: ebben a példában látszik legjobban Móricz esetében az, amit Krúdy kapcsán többször elmondtunk: a szerkezet mennyire függvénye egy alapvető stilisztikai koncepciónak, a pointillista módszernek. A *látvány* kifejezésének megszervezése ugyanakkor valamilyen ritmikus elrendezéssel valósul meg. Az értelmezői szintagnámák halmozása biztosítja elsősorban a sok konkrét főnév jelenlétét; az értelmezett főnév után álló párhuzamos értelmezői szintagnámák, ugyanakkor szimmetrikusan elhelyezett mellékmondatok létrehozását teszik lehetővé oly módon, hogy azokba konkrét főnevek kerüljenek. A jelzőhasználat is ennek a látványkoncepciónak a függvénye.

4. Négy mondatunk az értelmezői használat sajátos és egyébként Móricznál nagyon ritkán előforduló esete. Az értelmezői használatnak egy viszonylag gyakoribb változatában az előző mondathoz való toldás nem egy konk-

rét főnevet „variál”,⁵ hanem a mondat tartalmát egészíti ki más és más logikai összefüggésben. Például tartalmazhat a toldalék az előző mondatból levonható következtetést, illetőleg olyan megállapítást, amelynek előzménye az előző mondatban olvasható. Ilyen esetben elvont és konkrét főnevek keveredhetnek; gyakori az is, hogy csak elvont főnév (főnevek) alkotják a toldalékot.

a) Kezdjük az erős emotivitást kiváltó egytagú elvont főnevekkel; ezek egy korábbi hosszabb szakasz után állnak; mintegy ellentétet képeznek amannak terjedelmével; a maguk rövidségében éppen ezért erősebb stilisztikai töltetűek.

Tipikus eset az, amikor a megelőző szakasz valamilyen elbeszélést, érdekes téma elmondását tartalmazza; az elvont főnév, amely igés főmondattá oldható fel, az elbeszélésnek a hallgatókra tett hatását ábrázolja.

Ez az egész idő alatt hallgatott, de most benne is föltámadt a szent közlési vágy s szólt:

— Ha valaki nehezen élt, én igen, mert én kilenc éves koromban árván maradtam (...). Ez volt az én mostohám, aki miatt engemet kilenc éves koromban karácsonyelőestéjén az édesapám kidobott a házából.

Általános elszörményedés. Az asszonyok (...) ijedten néztek a kis tanítónérra (Kivilágos kiviláradtig. 1926. Athenaeum 1942. 131).

Aradi (...) akkor kimondta:

— Lichtenstein Adolf és Armin bécsi borkereskedők. *Egy pillanatnyi csend*, mindenki a házigazdára nézett, aki (...) egészen feketére és agyagszínűre változott.

— Zsidók?

Csend. Senki se szólalt meg (uo. 151).

— Mit bámulnak? Nem értenek magyarul? ... El van adva a lap, már itt is van az új szerkesztő ... Csak ezt akartam mondani. *Konsternáció.* Senki sem szólt (Az asszony beszél. i. m. 313).

— Nem is rossz a, Basa bácsi! — fogta meg a természetes öregúr vállát egy ifjabb atya (= városatya), — nízze csak, színésznék jönnek! Kell a magának. *Nagy kacagás.* Az öregúr visszavágott.

— Tán neked! — mordult fel az öreg. *Újabb kacagás* s mindenki a támadóra néz (Vidéki hírek 1917. Elbeszélések III. Szépirodalmi 1953. 224).

— Azt mondtuk: „te, vedd el a mónár lányt” ... Marchlupnak négy vagy öt malma volt a délvídeken ... „A, — azt mondja Imre — inkább egy hordót ölelnék, mint azt ...”. *Viharos kacagás* (A probléma 1936. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 435).

b) Az elvont főnevek — és köztük konkrét főnevek is — folytatják az előző mondatban foglalt cselekményt: a főnévvel vagy főnevekkel kifejezett mondanivaló szervesen kapcsolódik az előzményhez. Esetleg pl. okadatolják, indokolják, miért következhetett be az előzményben foglalt cselekvés; tudjuk, hogy az okhatározó mellékmondatok értelemszerűen szívesen követik a főmondatot.

No és aztán egyszer csak kongattak az asztalhoz. A sátorok hamarosan megteltek. Úgy rohant ott mindenki a tányérokra, mint a malacok. *Ez a hajnali felkelés, ez a délelőtti koplalás*, mert bizony senki se hozott magával ennivalót, itt pedig meghalhattak volna; aki legelni nem tud, az bizony nem rendelhet tízórait a ménésnél s a gulyánál (Uri muri, i. m. 237).

Fejtsük ki a gondolatot köznapi szavakkal: mindenki az ennivalóhoz rohant, mert hajnalban keltek és egész délelőtt koplaltak. A második mondat logikailag szorosan kapcsolódik az elsőhöz; ebből az okhatározói mellékmondatból

⁵ Az hogy az értelmező és az értelmezett főnév megegyezik, ill. hogy az utóbbi mellékmondat révén bővült értelmet nyer, nyomatékosít ad az értelmezett főnévnek. Ld. Herczeg Gyula. Nyomatékosító, sajátos értelmezős szerkezetek. (Nyr. 97: 172–82).

Móricz nominális tagot alakított ki s toldalékká tette; talán értelmező, de nem valamilyen konkrét értelmezett szóhoz kapcsolódik, hanem mintegy a megelőző mondat egészét értelmezi.

Különb ma már a veszteségmérleg meg is haladja a másfélmillió pengőt.

— Úgy, értem.

— Számlák. Az építésznek még mindig óriási követelése van. *Vásárlások. Kukorica-és sertéstartozás. Befektetések, Gőzekék.* (Rokonok. i. mű II. 87).

Kopjáss és Péterfi beszélget a Sertéstenyésztőről; Péterfi tájékoztatja az újdonsült főügyészt; a veszteségmérleg azért ilyen nagy, *mert* sok a (kifizetetlen) számla, *mert* tartoznak az építésznek, *mert* vásárlások történtek, *mert* tartoznak kukoricával és sertéssel, *mert* befektettek, *mert* gőzekéket vettek. Feltűnik a két konkrét főnév: *számlák, gőzekék*. Hírértékük nagy; az elvont főnév, feltéve, ha igei eredetű (és a korábbi példában minden elvont főnév igei eredetű) könnyen átalakítható igévé, illetve igés mondatná. A konkrét főnév azonban nem! Itt a főnévhez tapadó, a gyakori szituációkban előforduló jellegzetes igei állítmány elképzelése révén tudjuk megkonstruálni azt a logikai viszonyt, amelybe az izolált konkrét főnév belehelyezhető.

Én ottmaradtam a Csehpusztán . . . Nagy bajok voltak. *A hitelezők* . . . és én jól láttam, mert én akkor kijártam a nagy iskolát . . . Nekem nem imponált, akárhogy játszotta az urat . . . ő azt tudta, hát elment . . . Előbb komizkodott, *szobalányheccék, béreslányok* . . . — elhallgatott, sóhajtott. — Akkor jött a politika . . . Ő dicsérheti a kormányokat: a Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit . . . *Árlecsapolás, olcsó kölcsönök, bankok*, nagy pénzek semmiért, ha nem lettek volna a Tiszák, akkor már Magyarországon régen nem volna dzsentri (A fáklya i. m. I. 218).

A logikai kapcsolat az előzmény és az elvont, ill. konkrét főnevek közt a fenti példák esetében nem annyira oksági, mint módhatározói. Az első értelmezőnél még uralkodó az oksági viszony. Nagy bajok voltak, *mert megjelentek* a hitelezők. A második értelmező inkább takar módhatározói viszonyt. Komizkodott; *hogyan?* szobalányokkal, béreslányokkal. Oksági színezete sem kizárt: komizkodott, *mert* kalandokba bocsátkozott stb. Módhatározói összefüggés érzékelhető a harmadik értelmezői szintagmában is: a Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit; *hogyan?* *elrendelték* az árlecsapolást, az olcsó kölcsönöket, a bankhiteleket. De az okság is lehetséges; a Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit, *mert* elrendelték az árlecsapolást, mert olcsó kölcsönöket engedélyeztek stb.

c) Inkább érvényesül a mellérendelés, a nagyobb logikai önállóság az alábbi példákban; ilyenkor a főnevek új mozzanatokat visznek bele az előzmények folytatásaként az írói előadásba.

Csönd van. Kint kocsizörgés hallatszik, *lárma, kocsisok, asszonyi hangok*. Aztán minden elcsendesedik (Virtus. 1924. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 99); A központi vásárcsarnoknál férfi- s női kofák rohanták meg a villamost. Az ülések alatt ládaszerkezet van s a kosarak nem találtak helyet. *Nagy összetűzések, egy kis harc, összezapás*. Többen le is szállnak (A baj forrása. 1925. uo. 219); Ezüsttel szegett hivatalos szolgák (. . .) kivonultak a derült barnára fényezett koporsót (. . .) — Senki sem sír. — *Útcai ruha*. — *Biciklikerekű furgon*. — Itt nem gyászolnak a halott után? Suttogott édes kis gyermeki esodáló hangon kétfelől fülembé az élet. *Gyors papi elintézés, franciskánus rekedt unalom*. (O mors, bonum est iudicium tuum. 1925. uo. 232); A nedvesség kiáztatja a telefondrótot, zárlat a központban s jelentkezik a telefonos ember s fenyeget felelősséggel az állam nevében. A víz kiáztatja a világítást is, *robbanás, lobbanás, rövidzárlat*, futkosás a sötétben. (Családi ünnep 1925. uo. 328); Pár perc alatt már a patak partján voltak s lefelé a völgy-

ben, az összes ezredek megmozdultak. *Hosszú és félelmes mozgás*, mint egy csodálatos kígyónak a vonaglása a támadás előtt (Öt korona 1915. Elbeszélések II. Szépirodalmi 1953. 434); Nevetnek, durrognak a feltörő kacajok. Szó szót ér, *a templomszentelés, a Kossuth-szobor leleplezése*, ahol egy tanyai legény megmondta a magát Julika nagyságos asszonynak (Egy fütty sör mellett 1930. Elbeszélések V. Szépirodalmi 1955. 7); A férfi hallgatott. Unta, hogy el kell menni erre a bridzs-estére. *Unalmas emberek, únt beszélgetések, fölösleges dolgok*. Turista ember volt, szívesen ment volna végig most az egész Dunaparton, fel a Margit-hídig (Nézeteltérés 1934. Elbeszélések VI. Szépirodalmi 1955. 143); Ültem abban a mozdonyban, mely egy kocsit vitt magával, ez volt az első katonavonat, mely az orosz visszavonulás után átment a határon, Sztrijig. *Mesebeli hangulatok*, a lelkek mélyén fülledt izgalommal, senkisémet tudta, nem rohanunk-e bele egy rosz hadcsoportba (A paszuj 1936. uo. 419).

A főnevek (nagyrészt elvont főnevek, de közéjük ékelve megtaláljuk a konkrétokat is) felbonthatók mondatokra; ezek általában kapcsolhatók az előzményhez, esetenként mellérendelve folytatják az elkezdett cselekmény-, ill. esemény-sort. Pl.: *a víz kiáztatja a világitást is, robbanás történhet, valami fellobban, rövidzárlat keletkezik*. Az előzményt követő főnevek és az előzmény közt laza logikai kapcsolat van, összefüggésben állnak egymással, valójában azonban a toldalék főnevei olyan tényállásokat rögzítenek, amelyek nem okai az előzménynek, és módhatározóként sem jellemzik. Esetleg következményei, esetleg csupán részei egy időrendben egymás után álló cselekménysornak.

d) A mellérendelő, logikailag nagyobb önállóság a szabad függő beszéd szakaszaiiban erősebben érvényesül. A Móriczra jellemző, életszerű, szaggatottabb előadás kedvez az elszigetelt főneveknek, amelyek esetleg éppen azért válnak hatékonyvá, mert váratlanok, alig kapcsolódnak az előzményhez, és esetleg a következményhez sem.

Újra ledobta a levelet. Felugrott és nagy lépésekkel járkált a szobában. Adélka volt gyermekkorában a család kedvence, az édes, búbajos, akiért mind készek lettek volna meghalni, a testvérek. *Az a szerencsétlen házasság*. Beleszeretett egy tönkrement család úrfiába. Egy naplopó, dorbézoló senkibe. Mennyire látták ezt előre. Mit el nem követtek, hogy Adélkát megmentse tőle. *Mennyi szívfájdalom, mennyi boldogtalanság*. S az a gazember elvált Adélka miatt a feleségétől s szegény kis Adélkának ez az élete (Rokonok I. i. m. 115); Egy óráig zakatolt a feje. Folyton a feleségével veszekedett. Most magában a legdurvább szavaktól sem riadt vissza. *Jó asszony, szorgalmas asszony, takarékos asszony, cseléd, szakácsné, mosóné, súrolóné*. Még mi kell? Mindenés. De neki nem egy mindenés cseléd kell élettársul, hanem egy hozzáálló szellem (uo. 129); Szédült és vértódulásai voltak. *Betörés. Rablás. Hivatalos hatalommal való visszaélés. Violencia. Erőszak. Lopás. Betöréses lopás* . . . S a belégek otthon vannak a lakásán, azokat hazavitte tanulmányozni a vádirathoz . . . (uo. II. 175); Hirtelen eszébe jutott, mért építették a minisztérium árkádjait olyan szörnyeteg vastag pillérekkel; (. . .) Itt viszont minden vékony. Még az új ház falai is mintha papírból volnának. Rabitzfalakkal vannak elválasztva a szobák, az ajtó lóg benne. *És ez a pezsgő és nyugtalan elevenség*. Mindenki tele izgalommal és mintha féreg volna benne, egy pillanatra meg nem áll (Az asszony beleszó. i. m. 311–2).

Idézett példáinkban a főnevek elszakadtak a közvetlen előzménytől; természetesen a nagyobb kontextusba beleillenek, többnyire érthetők is. Az író szándéka azonban éppen az volt, hogy előadásának lüktető, izgatott menete legyen; ehhez a kiemelt, logikailag többnyire független, konkrét és elvont főnevek hozzásegítenek.

Elég, ha az elsőnek idézett példát említjük. Kopjáss Adélkáról elmélkedik; a család kedvence volt gyermekkorában. Jóformán előzmény nélkül kiált fel, perze gondolatban, hisz szabad függő beszédben álló példát idéztünk: *az a szerencsétlen házasság*. A logikai rend szempontjából itt törés keletkezik; olyan értelmező ez, amely összefügg ugyan egy értelmezett szóval, ám az bennmaradt

Kopjáss tudatában és nem került be az írott szövegbe: Ez a szép és kedvelt lány mégis rossz házasságot kötött. Az a szerencsétlen házasság. Az értelmző, helyzeténél fogva, még ebben az esetben is nyomatékot adna a szó szemantikai szektorának: szerencsétlen házasság. Az anakolutiás szerkezetben azonban még sokkal jobban megnő a főnév jelentéstartalma s a vele összefüggő nyomaték, hisz az olvasó az első pillanatban nem tudja mihez kötni a főnévben rejlő mondanivalót. De aztán megvilágosodik előtte, miről is van szó, esetleg úgy, hogy előrehalad az olvasásban. A szövegösszefüggés segítheti.⁶

e) Végezetül az önállósodó főnevek közt említendő a cselekményt megelőző, ún. inszcenáló főnévi sor. Helyzetet, hangulatot rögzítenek; a rájuk következő cselekménysorhoz többnyire nincs is sok közülük.

Távolról a fekete kutya vonítása. Őszi holdvilág, a Tisza felől susterog a szél. Hosszú hallgatás után csöndesen szólal meg egy öreg asszony (A kutya. 1923. Elbeszélések IV. Szépirodalmi 1955. 56); Háromnegyed nyolckor a külvárosi ház. Udvari lakás. Vigasztalan novemberi sötét. Az arcok petyhüdtek, még szerencse, hogy egy anyának folyton veszekednie kell az iskolába készülő gyerekekkel (Rózi és Rózi. 1936. Elbeszélések. VI. 530).

A szituációt mindkét példában helyrajz vázolja fel; hozzászámítottuk az állítmányhiányos, névszói mondatot is (alannyal és helyhatározóval). A helyre, az időre, a körülményekre történik ilyenkor utalás, de ebből még nem tűnik ki, milyen lesz a főnevek követő cselekménysor. Az impresszionista írók kedvelt jellemző eszköze ez; sokszor nemcsak inszcenáló szándékkal élnek vele, hanem magába a cselekménysorba is beleágyazzák jellemző céllal.

Olyan változat is van, amelyben elvont főnév előzi meg a cselekménysort. Ilyenkor, úgy tűnik, szorosabb a logikai összefüggés; az igei tartalmú, mondat értékű elvont főnév mintegy előre jelzi, mi fog történni a továbbiakban. Az inszcenáló konkrét főnevek esetében ilyen előrejelzés rendszerint nem állapítható meg.

Kocsizörgés. A pusztán a legnagyobb újság, ha kocsi érkezik. Az emberek mingyárt új emberekké lesznek. Valami egészen különös izgalmat kelt a vendég, egy új kocsi, s gyakorlott fülük már a szekér zörgéséből felismeri, ki jöhet (Úri muri. i. m. 59).

5. Elemzésünk végére jutottunk. Milyen tanulságok vonhatók le mindabból, amit elmondottunk? Mindenek előtt az, hogy Móricz prózájában jelentkeznek azok a sajátságok, amelyeket impresszionista jegyeknek nevezhetünk. Nevezetesen egyrészt az elliptikus szerkesztés különféle sajátosságai, amelyek — Hadrovics László szavával élve — a ki nem mondott tudati elemek közlésformáló hatásának tulajdoníthatók. Másrészt, ahogy a ritmikusan tagolt szakasz bizonyítja, tudott, ha akart, Krúdy módjára felépített nagy mondatokat szerkeszteni, terjedelmes konkrét főnévi felsorolással, a láttatás, szemléltetés céljával. Nem kételkedünk abban, hogy az izolált, az előzménytől, következménytől elszakadó, vagy legalább is függetlenülő főnevek, főnévi tagok szerepe szintén az, hogy a szemantikai tartalmat kiemeljék, és így megnövekedjék a főnév súlya, jelentősége.

⁶ Nem lehet elégszer emlegetni Hadrovics László elvi, de a gyakorlati elemzés számára is irányt mutató megállapításait: „A közlés alkalmával tudati tartalmunk két részre oszlik, az egyik része nyelvi alakot nyer, a másik megmarad tudati tartaléknak. (...) Amit ki nem mondunk, az éppen olyan aktívan formálja a közlést, mint az, amit kimondunk” (A funkcionális magyar mondatlan alapjai. Akadémiai Kiadó 1969. 30—1).

Úgy hisszük, hogy Móricz impresszionizmusa kapcsolódik realista látásához, stílusfelfogásához, amelynek alapja, mint ahogy másutt kifejtettük, a párbeszédnek nagyarányú kedvelése, továbbá a bonyolult mondatfűzést és a belső monológ nyelvi megformálását egyszerűsítő szabad függő beszéd.

A realizmustól nem nagyon távolodó impresszionizmus mutatkozik meg Móricznál olyankor is, amikor színneveket használ. Ez a különösképpen impresszionistának tartott jelenség sem idegen prózájától. Az 1913-ban írott Miháj című elbeszélésében egymást követik a színélmények rögzítését szolgáló melléknevek:

könnyű, kis, csinos zöldre festett szekérbe; ócska zöld vadászkalapját; napbarnított arcú, halvány fiú; fehér napernyőt; sárga mező; fekete, csillogó, gyerekes szemei; piros arcán; sötétpirosra duzzadt, szépvágású ajkaival; fehér napernyőt; fehér napernyőjére; fehér napernyős tanítónő; fehér napernyős lányt; apró, tömzsi, vörös arcával; deresfejú urat; a nagy, bronzhajú szőke lány; fehér napernyőjét; barna meggyfabotja; apró, könnyes, szürke szemei; friss, kék nyakkendőjét; kis dagadt, vörös fejét; apró, szürke szemében; fehérbőrű, kipirult arcú, fehér lány; az ócska, zöld, kis posztókalapot; kissé rendetlen fehér fogai; ezernyi apró fehér foltocska; fehérpiros bőrén; egészséges tarkaság; fehér, hímzett napernyője; szürke vászoncipőjének; kis fekete bajszát; bíborvörösre vált arcát; sárga tarlók és zöld mezők fölött a fehér napernyőt; a zöldelné kezdő sárga tarló sarkában; nagy fehér lánynak; a fehérre kitaposott úton; fehér napernyő; az a bronzszínű haja, az a vérforraló, átkozott, dús bronzvörös haja; azt a bronzszínű haját; fehér nyakára; fehér a bőre; lesült fekete bőrűek, kóchajúak; a fehér napernyőt; fehér fogsora a halvány, gyöngye rózsaszínű arcából; haja úgy fénylett, mint az arany; zöld gyepre; az ég (. . .) lassan lilavörös lett; nagy, fehér arca valami drága gyöngyházfényben csillogott az esti fényverődésben, a nyaka világított s a szeme, mint titkos tüzek este kigyúlt mécsese csillogott; fehér vászonsapkát; a bazsarózsa kopott, megvörösödő leveleit; a kalarábé kövér lila torzsái; a sötétárnyú lugasig; puha rózsaszín lágy bőrén; a fehér bőrét; réveteg, véres szemmel; a távoli, szürke tengerre; a tenger kisimult s mély kétkben, nyugalmasan villódzott; fehér ruhában; a kabinok sárga korlátján; bele a felvert ezerfodrá habok fehérségébe; vékony és fekete nő; vékony fehér békalábakkal; erős, barna karokkal; sárga kimonós, tarka, szép budapesti színésznök; szép, fiatal, barna asszonyába; vastag fehér bajusza alól; ezüstszürke selyemtrikóban, babos kendőben; lábai, vakítóan fehér karja tükörfényesen szikráznak a napon; nagy sötét szemei; az aranylő erős szemöldökei; ki-kivillantva fehér karjait a kékfényű vízből; szabadítja meg magát fehér ruhájától s ölti magára fekete trikóját; fekete szemei gyerekesen csillogtak; az ezüsthölgy; az ezüstszürke nő; vadrózsaszírom színét; húsvörös volt; apró, fehéres pontokkal tarka volt az egész karja; nagy erős szürke szemei; fehér sima homlok; kis, fehér házak; fehér blúzban; elegáns kávézöld ruhájában; fekete haja; fekete bajusza; ápolt fehér fogait; vörös, nedves kavicsútra; szürke füstöt (Miháj. 1913. Elbeszélések. II. Szépirodalmi 1953. 92–129).

Későbbi vizsgálat döntheti el, milyen mértékű a használat telítettsége százalékosan. Kétségtől elválik a *fehér* fordul elő leggyakrabban s ez megegyezik a századforduló stílusával.⁷ Azonban a fenti felsorolásból is kiderül: Móricz a színneveket túlnyomó többségben egyszerű szó szintjéhez kapcsolódnak: *bíborvörös*; *húsvörös*; *kávézöld*; *ezüstszürke*.

Égész ritka a szófaji átcsapás: *mély kétkben*; az -s képzős új színnév: a) *fehéres*; b) *zöldellni kezdő*, *vörösödő*; az összetételek: *lilavörös*; *rózsaszínű*.

Ami nagyon jellemző: a minősítő melléknévi előtagok jóformán hiányoznak; gondoljunk a szín világossági fokozatát árnyaló előtagokra: *mélyfekete*, *ködösszürke* stb. A *mély kétkben* tartozik ide. És a *puha rózsaszín lágy bőrén*; ez a példa érdekes: itt a színtónus minősítésére Móricz a tapintás érzékterületéhez fordult, vagyis színezteziás kapcsolatot teremtett.

⁷ Dombi Erzsébet szerint. Lásd a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról c. i. művet.

Egy-egy példánk van a színek elvont megnevezésére szolgáló *-ság, -ség* képzős származékra: bele a felvert ezerfodrú habok *fehérségébe*; egészséges *tar- kaság*. A *-val -vel* végződésű határozói utótag nincs képviselve.

*

Mit jelent mindez? A látás öröme, az impresszionizmus elvitathatatlan az idézett elbeszéléstől; Móricz ábrázolta a színeket, sőt nagyon sok színt is használt. Az impresszionistákat jellemző sajátos fordulatokról is volt tudomása; realista beállítottsága azonban visszatartotta bizonyos bonyolultabb képletek visszatérő alkalmazásától; ahogy a dolgozatunkban elemzett nominális stílus is periferikus jelentőségű művei összességében; a *Légy jó mindhalálig* című regényében pl. elő sem fordul. Móricz impresszionizmusa tehát realista stílusszemléletének függvénye, s a mondanivaló, ill. kifejezésmód határozza meg eszközeinek használatát.

Herczeg Gyula

II.

Móricz Zsigmond: Mezőtúri csöcsös korszó

(Egy riport stílusáról)

1. „Nem jut be a művészet területére az az írásmű, amelynek mondataiban nincs mozgás; olyanféle izommozgás, mint annak az arcán, de még a tekintetében is, aki szemtől szembe, élőszóval tudat velünk valamit. Nem írásmű az, amelynek a fölszíne, mondhatnám a bőre alól nem villog ki alkotójának homlok-ráncolása, szemszűkítése; de még karlendítése, lépésrakása is. Vagyis a személyes hitele; a jelleme. Úgy van, valóban: nem stílus az, amely mögött nincs ember. Eleven és mozgó; még hozzá nekünk tetszőn mozgó.” (Illyés: Iránytűvel. 2: 325.)

Vajon ezt az illyési igényt szabad az elismerten „nagy” művek és műfajok világán kívül is képviselni? Nem túlzás-e, ha a pillanat műfajában, a riportban akarjuk érvényesíteni a „művészet” mércéjét? Hiszen nehéz találnunk a való életet művészi színvonalon láttató, tartalmában-színeiben megragadó, tömörségével vizsgálódásra inspiráló, írója jellemét is hordozó riportot. Külön szerencse, ha kezünkbe vehetünk egy olyan klasszikus írást, mely bizonyos helyek, személyek, problémák, jelenségek túlélése miatt ma sem veszített aktualitásából, s ugyanakkor az illyési követelménynek is megfelel.

Nekem ilyen különös szerencsém van. Városomat többször is meglakta Móricz Zsigmond, s riportjai problémagazdagságuk miatt ma is csábítanak, hogy segítségükkel a jelenségek nyomába szegődjünk. Az aktualitásnak megvan az a veszélye, hogy eltereli a figyelmet a riportról mint műalkotásról. Ezért most a korábbi, tömörebb, művészi törekvéseiben egységesebb 1927-es riportját állítom középpontba, s miközben nem mellőzhetem a látványosabb kérdést: hogy jelentkezik a város valósága a műben, igyekszem arra is választ adni, hogyan lehet a stílus oldaláról úgy megközelíteni egy közéleti írást, hogy a művészi eljárásoktól indulva jussunk el az író gondolatainak, érzéseinek, intencióinak megértéséhez.

Ösztönös megérzésünket, hogy ez a móríci írás érdemes az esztétikai megközelítésre, cselekvésre bátorítják magának Móricznak a művel kapcsolatos sza-

vai. Frissen elkészült írását ceruzával írt rövidke levél kíséretében küldi is már a szerkesztőnek, Mikes Lajosnak:

Kedves Lajos,

a Magyarországon szeretném ha sorozatosan kiadnátok ezt a hét cikket. Ennek az elsőnek magam is örülök.

*Ölel
Zsiga''*

(Móricz Zsigmond levelei. Bp., 1963. Akadémiai K. 1: 259.)

Miért örül, minek örül Móricz? Próbáljuk megközelíteni!

2. De mielőtt a riportot látnánk, vázoljuk föl: milyen alkalom készítette az író elkészítésére!

1926 őszén nagyobb utazást tesz Erdélyben és Szlovákiában. Tapasztalatairól előadást tart a Zeneakadémián 1927. január 9-én, s vidéki körútra is készül feleségével, Simonyi Máriával. Január 17-én írt levelében Juhász Gyulát kéri, hogy Szegeden készítsen elő egy irodalmi estet, melynek fő pontja ugyanaz a tanulmány lenne. „Az est a magyarság érdekében volna: mert ha volt valaha írás, amely ezt a célt szolgálta, akkor ez az.” (Móricz lev. 1: 257.) A szegedi estre csak március 12-én kerül sor. A mezőtúri hetilapok viszont (Mezőtúr és Vidéke, Mezőtúri Újság) már január 23-i számukban lelkes hangon jelentik be a városnak: Móricz február elsején itt tartja alföldi körútjának első előadói estjét. A Mezőtúri Újság a műsort is részletezi, tudatja, hogy az író Zakár Jenőék látják vendégül, s külön cikkben is méltatja Móricz munkásságát. A január 30-i számok újra hangsúlyos helyen foglalkoznak a közeli művészi esttel, s nagy érdeklődésről számolnak be. Indulásáról maga Móricz tudósít Endre Bélának 1927. január 31-én írt levelében: „... holnap reggel elutazom arra a kis körútra, amelyről már írtam neked. Mezőtúr, Gyoma, Szarvas, Orosháza, Békéscsaba. Békésgyula, Békés című emberektől lakott helyekre ... Mához egy hétre itt-hon leszek ...” (Móricz lev. 1: 258.)

Február elseje legfőbb programjairól megint a helyi újságok tudósítanak. Móricz délben érkezik meg. Délután Badár Balázst, a híres fazekasmestert látogatja meg műhelyében. Ötkor már Zakár Jenőéknél fogadja a helyi riportert, aki interjút készít vele a Mezőtúri Újság február 6-i száma részére. Nyolckor kezdődik az irodalmi est. Fő műsorszámá Móricz felolvasása „Juliánus barát utazása Slovenskóban és Erdélyben” címmel. Az est körülbelül másfél óráig tart, mintegy 120 főnyi közönség hallgatja a művészpárt. Móricz Mikesnek írt, fentebb idézett levele még mezőtúri, február 2-i keltezésű. Következő riportja pontosan jelzi az időt: „... ma 1927 február másodikán történt Gyomán.”

Ezek a száraz tények, csak annyit látunk belőlük, hogy a rövid mezőtúri tartózkodás nagy részét lefoglalja a hivatalos program: fogadás-vendéglátás, interjúkészítés az íróval, irodalmi est. Másik törekvésére Móricznak, hogy útja minden állomásán fölfedezzen és riportban fölmutasson valami melengetőt a magyar valóságból (a riportsorozat címe: Hét pásztortűz ég), alig maradt ideje. Rövid délutáni látogatás Badár Balázs műhelyében, hiszen ez az élmény lesz a riport témaadója, s valahol „menet közben” a riport megírása, gyors értékelése („... magam is örülök”), ellátása kísérőlevéllel.

Azt joggal föltételezhetjük, hogy kedvrontó, disszonáns dologgal a hivatalos vonalon sem találkozott. Erről tanúskodnak egyrészt a mezőtúri újságok.

A város „meleg, megértő szeretetét”-ről beszélnek, az író „irodalmunk büszkeségé”-nek, „a legújabb magyar irodalom legméltóbb reprezentánsá”-nak nevezik, s „kivételes szellemi élmény”-ként várják az estet. A február 6-i írások „rendkívüli forró élménnyel sűrűdött szellemi élvezet”-ről beszélnek, s hogy az író „általános diadalt aratott elmék és szívek felett”. A Mezőtúri Újság így számol be Móricz hatásáról: „... a hatalmas, szűnni nem akaró tapsorkán, mely az előadás nyomán felzúgott, nem egyszerű tetszésnyilvánítás volt, hanem spontán megnyilatkozása annak a gyújtó hatásnak, amellyel a gyönyörű előadás a lelkeket megtelítette.” (Fontos Móricznak akkor ez a hang, hiszen a hetedik riportot azért nem született meg, mert a békési felolvasást „részvétlenség miatt” letáviratozták.) De tanúskodik a jó légkörről Móricz is. A riportsorozat negyedik darabjában így tekint vissza eddigi útjára: „... nagyon boldog vagyok, hogy elszántam magamat arra a rendkívül nehéz és fáradságos munkára, hogy házról házra járjak, városról városra, mert íme ez a néhány város, ahol most voltam, s ahol alkalmam volt az élet vezetőivel találkozni, egészen átalakította világszemléletemet. Én ma nem mondok többé azt, hogy a magyarság közönyös és megmozdíthatatlan, mert oly izzó lelkesedést és olyan szeretetet találtam, annyira megéreztem a szíveket s a magyar jövő után epedő reménykedést, hogy alázattal hajtom meg fejemet a magyar nép őserői és képeségei előtt.”

Mindezt el kellett mondanunk, hogy lássuk, mi vette körül Móriczot riportírása idején. Hiszen a riport stílusát bizonyára befolyásolták ezek a körülmények is. Hogy kerül mégis a szívderítő Badár-élmény mögé a sötét háttér, a város keserű bírálata?

Móricz sokat tudott már erről a városról, mielőtt körútjára indult. Kun Zsigmond, aki a „Szakhmáry Zoltánék” melletti házból költözött Pestre, és sok adatot szolgáltatott Móricznak a mezőtúri dzsentritársadalomról, ezt írja: „... 1927 februárja előtti fogantatás volt az Úri muri írása. Ahhoz hosszú beszélgetéseink — nem is egy — folyamán sok anyagot gyűjtött.” (Nekem írt leveléből.) Készülődött már az íróban a még ebben az évben megszülető Úri muri, ahol a riportban csak jelzett sötét világ teljesedik ki. Egy ugyancsak 27-es mezőtúri egyhetes tartózkodásra az Úri muri kedvéért kerül sor. Mostani útján azonban mindegyik városban a magyar jövő valamilyen biztosítékát keresi.

3. Miért éppen Badárék jelentik itt a biztosítékot? Lássuk a riportot!

A kocsis, két jó lóval röpül a végtelen alföldi utcán. Fröccsen a sár s az apró házakra rettenetes nagy ég borul.

— Kicsi falu e, kezit csókolom, nincs itt több harminc—harmincötezer lileknél.

— Harmincötezer!... Rettentő... egy egész ország.

Végignézek az úton: mintha ott a végén a végtelenbe menne. A tengerbe, a világ végére.

— Mi van ennek a népnek a határon túl keresni valója?

— Hát a nemigen van. Az idevalósiaknak felerísze aligha vót még Túrkevin is...

De még az úrinép is. A kislányom mondja, hogy dolgoznak az van feladva, hogy „a vasúti utazás”, le kell írni, hogy mit láttak a vasúton. Hát felállt egy pár kislány, hogy ők még nem ültek vonaton. Második polgári lányiskolában.

— Mi nevezetessége van a városnak?

— Gyárunk nincs. Iparunk nincs. Földünk van. Búzánk és malmunk.

— No de harmincötezer ember közt csak van valami világraszóló nevezetesség.

— Badár Balázs.

Végigment a kocsai a főúton, a szép kálvinista templom előtt, mely háttal áll a piacra, mert az ellenreformáció korában építették s csak így volt szabad. Pár nagy középület, iskolák, internátus, szép úri kaszinó s a most tervezett városháza helye.

A kocsai hosszú utakon fut, ki az Újvárosra, s ott megáll egy kis parasztház előtt, amelyre rá van írva, hogy Badár Balázs.

Az udvaron kerek kút, sár, nyári konyha, tornác, a tornácon vitrinek, a vitrinekben csodák. Cserépcsoda-korsók.

— Hát ebbe vótak kiállítva az ő dolgai az Iparművészeti Múzeumban, de az öreg beszüntette, mert azt mondta, nem vesződik vele. Kérdeztük, miért? Nem adták el? — De eladták. — Az árát nem küldték el? — De elküldték, hanem hogy küldjek bélyeges nyugtát. Én korszót csinálók, nem bélyeget.

Ilyen ember!

Megállunk az üvegszekrény előtt. A legnemesebb zománc, amit valaha fazekas égetett. És milyen formák. Itt vannak a híres mezőtúri csöcsös korsók. Emlékszem az izükre. Ha a gyerek vizet szív belőle, cserépize van, de az alakjuk, a sima mázuk olyan édes, mint ez a falusi gyerek, úgy simítja, öleli ezt a csöcsös korszót, mint az édesanyja korszóját.

De milyen furcsa dolgok vannak mellette, szebbnél szebb mütárgyak. Művészi edények! Csak Zsolnaynál láttam Pécsen ilyen gyönyörű darabokat. Valami rendkívül finom vonalak, hajlások: antik ízű gondolatok, amforák, vázák és cserépálmok. Egy parasztház eszterhéja alatt.

Belépünk. Kedves kis, nagyon nyájas arcú öreg néni jön elénk, az alföldi parasztszonyok dísztelen egyszerű sötét ruhájában.

— Tessék lelkem, bent van az öregem, bent van lelkem; tessék, tessék.

Be a hátsó házba, ahol edényszárító deszkákkal van alápalástolva s egy magas, bolygó bozótos öreg ember kurta tatársipkában, kék kötényben áll s kedvesen nevet a társaságra.

— Ez a kutya filoxera-járvány engem is elért! — mondja — a derekam fáj, mikor legjobb ízűn dógoznék, nyögni kell.

Valami szelídség, jóság és kedély van benne. Oly ártatlan a szem, mint egy gyermeké, s oly csöndesen nevet és oly méltóságteljesen szíves, mintha mi volnánk mindnyájan kis gyermekek.

— Én mindig itt vagyok, nem is szeretek benézni a házba, csak enni.

Leül a forgó korongjához, rátesz egy darab sárt.

— Nem is tudom mi lesz — s pár perc múlva kihúz egy lopótök forma edényt. Az agyag nyúlik, mint a gumi.

A hölgyek álmélkodnak. A lomos kis műhelyben terem valami. A sarokban szép régi céhláda.

— Ez a baj, hogy itt nincs múzeum, elvesznek a régi, szép dolgok.

— Miért nem csinálunk?

Már mikor kimondom, meghalt a gondolat. Csinálni? Itt? Mezőtúron? Múzeumot?

— Ez a legkedvesebb formás darabom, ez a kobak — szól a mester s levesz egy csodálatos, féligkész vázát.

— Az iparművészeti igazgatója küldte a rajzot, hogy magyarosítsam meg. Akkor modelloztam a fülét. Volt ennek kis lapos füle, művészi munka volt, de nekem így jobban állt. Mikor meglátta az igazgató úr, megölelt. Hogy éreztem meg a stílusát... Hát csak megéreztem.

Keresi az *írókát* s leül, megrajzol, pár pillanat alatt telehímez virággal egy csuprot.

— Mondja ügyvéd úr, minek becsülnek engem úgy fel az adónál. Díszedinkészítő. Nem úgy kell azt nézni, hanem öreg ember. Minek veszik első osztályba, aki mán utolsóba való.

Nevet s nem lehet leírni a hangsúlyt, milyen gyöngéden és tréfásan mondja a szavakat. Sebkímélő gyöngédséggel.

— Jóravaló ember ágyba fekdne, ha ilyen beteg vóna — s mosolyog.

A néivel megnézzük a belső raktárt.

— Itt vót a motor — mondja oly lágy és gyöngéd hangon, mint a bokor susogása — mert mikor az én uramnak az a kis píze vót, motort vett. Én mondtam akkor neki, hogy itt vót egy kicsi kis föld éppen a mienk mellett, hogy lellem, ne a kis földet vegyük meg, de ő azt mondta, hogy inkább elébb a motort. Azután jöttek a románok, be kellett jelenteni. Felment az én öregem, azt mondták, nem kell nekünk a maga kis motorja... Aztán ide jöttek legelőször. Két katona. Hogy mégis kell. Szövőgyárba. Hát nem tudom ott van-e, vagy rozsdásodik valahol... Az öregemet akkor két napig őrizni kellett... hogy miért is nem hallgatott rám... nem a földet...

Elfojtja a sírás, elered a könnye, s mint az ázott bokor, remeg és pereg a könnyecseppek áradata, halkán, keserűen.

Kilép az öreg mester, semmit se vesz észre. A hölgyek körülzsongják. Hogy tud abból a semmi sárból ilyen szépeket teremteni.

— Ez a legrégebb mesterség — tréfál az agg mester —, tudják-e ki vót a legelső fazekas? ... A jó Isten... Agyagból formálta az embert... De neki még nem volt korongja, azért ilyen egyenlőtlen formájú az ember... Hát nem szebb ez a kobak? Ugye milyen gömbölyeg?

Nevet és vele nevetünk és a téli nap is nevet. Az udvaron gyöngytyúkocok csipegetnek és gyönyörű bóbítás tarajos kakas a szép tyúkjai között.

Mikor a koci tova fut, elmarad a kis ház, elmarad a két drága öreg lélek, érzéssé foszolva.

De egy kis csecses korsót elhoztunk emlékke.

(Móricz Zsigmond: Riportok 1920—1929. 1958. 361—5)

Mivel az író már a címben megnevezi az élményt adó várost, legkevesebb fáradságot ígérő feladat a z a d o t t t é r b e n m e g k ö z e l í t e n i a t é m á t .

Ha történetesen mezőtúri a riport elemzője, könnyen ellenőrizheti: a felsorolt útvonalak, illetve a megemlített épületek egy valóságos út vonalát kísérik. Először a riportter ismerkedését látjuk a várossal: az állomástól a vendéglátó házáig említésre méltó épületek kerültek be — sorrendben — a műbe. (A templom ugyan az élen áll, de méreteivel uralja a várost, impozáns alakja messziről is vonzza a vendég tekintetét.) Így a térbeliség idői szerepű is: egy valóságos út ideje alatt megfigyelhető valóságos tér épült a riportba. Egyúttal a város centrumáig jutottunk: a tervezett városháza helyéig. (Az időt így is képviseli a látvány: az épületek sora a város múltjára emlékeztető műemlék-templomtól a később épült középületeken át tart a jövőben létesülőig.)

A második ütemben egy bensőségebb megközelítést tapasztalunk. A tér kapcsolatba kerül az alaptémával, az alapélménnyel: hosszú utak → kis parasztház → udvar → tornác a parasztház eszterhéja alatt → hátsó ház → belső raktár → udvar → kis ház → a tova futó lovak által az út képzete. A parasztház belső világának térbeli elemei egy történés elemei is: a riportter látogatását idézik — megint időrendben.

S végül: az érzelmileg domináns térelemek a mű lényegét s az író legbelőbb átélését képviselik. Hangsúlyt kap a tornác, a hátsó ház és a belső raktár. A három tér az író találkozásainak színhelye. Találkozik a még ismeretlen alkotótól származó alkotással → az alkotóval alkotás közben → az alkotó meleg

keze nyomát magán viselő alkotással. S közben nemcsak az alkotás humanizálódott, hanem az író is átalakult kíváncsiskodó látogatóból a teremtés előtt érzékenyedő emberré.

A végső tér láthatatlan: „... egy kis csecses korszót elhoztunk emlékébe.” Hova? Nem fontos: az alkotásnak a pillanatnyi téren és időn túllépő értékét érezteti az író.

A tér hangsúlyozta a téma alapmotívumaival való találkozást: előbb az alkotás, majd az alkotó. A mű egészében is ez a sorrend, s így a motívumok a mű s z e r k e z e t é t is meghatározzák.

Az író az a l k o t á s motívumot állítja látványos helyekre: a címbe, a mű közepére s a csattanójába. A címben figyelemfelkeltő szerepe van, egyúttal a népi megnevezés — „csöcsös korszó” — már az olvasó fantáziáját is megmozgatja. A második helyen a többes számban levő valóságos korszók nem kapnak különösebb hangsúlyt, nem egyéníti őket az író. Ugyanitt egyénítve az emlékek korszója jelenik meg. A mű végén viszont kézbe fogott valódi tárgy, az alkotói folyamat valóságban is megsimítható eredménye, az író jelenlétének és érzelmi viszonyulásának hitelesítője. Itt maga az élmény válik emlékké az időben, a tárgy marad. Az irány tehát: elképzelt korszó → az emlékek korszója → a jelenben és jövőben is érvényes alkotás. Miközben tehát a hangsúlyos helyeken ismétlődő motívum zárttá teszi, a motívum fejlődése és végső megjelenése ki is nyitja a szerkezetet az alkotást őrző időbeli távlat felé.

A fő téma, a lényegibb — hiszen az a l k o t ó keze melegtől lett emberi tartalom hordozójává az alkotás — késleltetve kerül a szerkezetbe. S megjelenésétől az utolsó találkozásig mindig gazdagabb tartalmat kap, előttünk bontakozik ki az alkotó létének értelme, Móricz viszonya ehhez az alkotóhoz. A megközelítés lassú, a tényleges találkozás a mű közepére kerül. Érdekes, ahogy az író személyek során át — a fokozatot a térbeli megközelítés mellett a személyek és Badár Balázs viszonya adja — jut el magához a mesterhez; érdekes, ahogy az író önmagában is eljut az ember és az alkotó váltakozó szemlélése után az a l k o t ó e m b e r szintéziséhez.

Nézzük a megközelítés állomásait, az érzelmi megközelítést jelző megszólításokat, megnevezéseket. 1. A város szellemének, helyzetének vázolása után kerül be az alkotó pusztá neve: *Badár Balázs* — egy homályban maradó város-lakó (mi döntöttük el beszéde alapján, hogy kocsis) említésében. Itt személytelen valaki: világraszóló nevezetesség. Az író tehát hallja valahol a városban a nevet. 2. A név ismétlődik, de már látja a nevet az író a cégtáblán. 3. A vitrint bemutató kísérő úr (mi nevezzük így, hiszen az író a két öregemberen kívül senkit meg nem nevez) szavaiban: *ő* (közömbös), *az öreg* (már személyeskedő, kicsit vállveregető). 4. Itt szólal meg a bemutatás hatására először az író, számára: *ember* (általánosító, értékelő). 5. Az előbbi bizalmaskodó *öreg* mennyivel másképp hangzik a feleségtől birtokos személyraggal ellátva: *az öregem* (bensőséges)! 6. Végre az író személyes találkozása. A megnevezés először a külsőnek szól: *öreg ember* (közömbös), majd a hivatását végzőnek: *a mester* (tartózkodó). 7. A légkört oldó kedves betét, amikor a mester önmagát aposztrofálja *öreg ember*-nek. 8. A feleség érzelmileg telítettebb kifejezései kapnak nagyobb teret: az összetartozást erősen hangsúlyozó birtokos személyraggal és birtokos jelzői szerepű személyes névmással nyomatékosított megnevezések: *az én uram*, *az én öregem* közrefogják a múltból idézett, tehát a kapcsolat melegét a múltban is igazoló *lelkem*-et. Már csak egy *öregem* kell a sírással küszködő öregasszonytól, hogy 9. az író ki tudja fejezni, ki is számára Badár Balázs: *az öreg mester* (az

ember és alkotó együtt), az *agg mester* (ugyanaz emelkedettebben), *két drága öreg lélek* (teljes oldottság, érzelmi ellágyulás; Móricz szemében-szívében az alkotóhoz nőtt a társ alakja is, talán egy kicsit a tőle hallott *lelkem* hatása is ott van a *lélek* szóban. (Emeljük ki még egyszer csak Móricz szavait: *ember* → *öreg ember* → *mester* → *öreg (agg) mester* → *drága öreg lélek*. A végső hang mégis az embernek szól. „Ő maga még nagyobb hatást tett rám, mint a művészete” — írja erre a találkozásra utalva 1940-ben. (Móricz: Riportok 1936—1942. 331.) Nagyon érdekes, hogy a két motívum csak most, a riport végén találkozik össze. Külön futam volt a csöcsös korszóé, külön alkotójáé. Most, amikor az író az öreg mestert emberségében tudta fölfedezni, veszi kezébe és viszi magával a csöcsös korszót. A két motívum találkozása jelzi: valami elintéződött Móriczban — a riport is lezárulhat.

A szerkezet egyéb elemei is szerepet kapnak a z í r ó é r z e l m e i n e k , lelkiállapotának kifejezésében. Hasonlítsuk össze a bevezető és a záró sorokat! A bevezetés motívumai: a kocsi, a lovak, a repülés, a sár, a házak, a végtelen tér fokozatban: végtelen alföldi utca → rettenetes nagy ég. A befejezés motívumai: a kocsi, a futás, egy ház, a két öreg lélek, a barátságos tér: az udvar élőlényekkel, az emberhez közel jövő téli nap; az érzés és a kitégült (emlékbe) idő. Ismétlődő elemek: a kocsi, a ház, a vágatás, az ég. Elmaradtak: a sár (illetve kicsit előbbre került megváltozott jelentéssel), a többi ház, a lovak. Megváltozott motívum: az inkább feszültséget tartalmazó *röpül* helyett a távozás, a búcsú atmoszféráját adó *tofafut*, az *apró házak* inkább láttató jelzője helyett a *kis ház* dédelgető jelzője, az ég félelmetessége helyett barátságossága, az utca ismeretlensége (*végtelen*) helyett a *tofafut*, *elmarad*, *elmarad* igékkel áttételesen jelzett ismerőssé vált utca. Új elemek: az udvar az élőlényekkel, a két drága öreg lélek, a nevetés (az öregé, a látogatóké, a napé). Itt önkéntelenül eszünkbe jut a „nagy és ijedelmes ég” s a „vidám füst” a Barbárokból. Nem ok nélkül mondja Herczeg Gyula, hogy: „Móricznál nincs közömbös táj.” (Stilisztikai tanulmányok. 1961. 278.) A legfőbb különbség: a bevezetésben az író jelenléte rejtettebb, életérzése (nem vidám, nem oldott!) az expresszív kifejezésekből (rettenetes nagy ég) sejtethető. A befejezésben az író kilép rejtettségéből, feloldódik szorongása. Személyesen ugyan csak a többes szám első személyű igében jelenik meg (nevetünk), de az elmaradó Badár-pár jelzőivel (két drága öreg lélek), a jelenetet lezáró, a konkrét időből az időtlenségbe átvezető eredményhatározóval (éressé foszolván) vallomását ajándékozta nekünk: valami emberire talált Mezőtúron, amelynek a melegét érdemes magával vinnie. (Ez a végső hang. A külön mondatba sűrített ellentétes tartalmú — *elmarad* ↔ *de elhoztuk* — csattanóban az érzelmi meggazdagodás jelképévé válik a címbe kiemelt alkotás: a csöcsös korszó.)

Szeretném felhívni a figyelmet a *sár* szó szerepére. Az iménti megfigyelésünk egy érzelmi változás két végpontjáról, a kezdetéről és végéről beszélt. A változás folyamata viszont összhangban van a *sár* jelentésének változásával: 1. a környezet valósága s egyúttal az elmaradottság jelképe; 2. élettelen nyersanyag; 3. az alkotó kezébe kerülő nyersanyag; 4. szépséggé formált nyersanyag.

Ha alaposabban nyomukba szegődünk a kezdet és vég motívumainak, még egy helyen találkozunk velük: a Badár-téma elején. Tulajdonképpen már onnan kerek a riport, hogy: „A kocsi hosszú utakon fut, ki az Újvárosra . . .” Innen nézve novelláinak jellegzetes építkezését idézi a mű: tömör, már az első mondatban a témára ugró bevezetés, világos tömbökre épített folytatás, csattanós befejezés. Figyeljük meg a világos vonalvezetést: a kocsi fut → az udvar

tárgyaival → anekdota az emberről → az író értékelése az emberről ↔ a hölgyek és az író értékelése a művésztől → anekdota a művésztől → az udvar élőlényeivel → a kocsi tova-fut. Nézzük meg az újabb bevezetés és a befejezés egységét és változásait! Itt nincs a feszült hangulati ellentét, csak az érzelmi gazdagodás nyelvi jegyei módosítják a bevezetést: a *fut* ige kap egy igekötőt (*tova*), a határozatlan névelőjű *ház* határozott névelőt kap, a közömbös név helyett (*Badár Balázs*) az érzelmi kapcsolatot jelentő *két drága öreg lélek* kerül a befejezésbe. A szerkezeti kettősség azt a gyanút kelti, hogy két kocsiútról szól a mű, sőt esetleg a nap két különböző szakaszában keletkezett. Az is lehet, hogy ez az egységes rész született előbb, s pontosabb háttérül, kontraszthatásul került sötétebb színeivel a város az emberi találkozás elé.

Gyanúnkat igazolják az *igeidők*, *igei személyragok* vizsgálatainak eredményei. Az igeidők segítségével a város, a mester s az író életének idősíkjai alakulnak ki. A város idősíkjaiból a következők érdeklik Móriczot: az ellenreformáció, a közelmúlt (*aligha vót Túrkevin, nem ültek vonaton*), a jelen (*nincs, nincs—van, van*), a jövő (*a most tervezett városháza*). A városra vonatkozó mondatok közül egyet külön is ki szeretnék emelni, ahol szorosan egymás mellett áll a jelen és múlt, s benne egy kemény, a jövőre is érvényes ítélet szólal meg: „Már mikor kimondom, meghalt a gondolat.” A mester idősíkjai: egy bizonytalan múlt, talán a világháború alatt (*az a kis píze vót*), a románok bejövetele, az Iparművészeti Múzeum Badár-kiállítása, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának a megbízása, az igazgató találkozása az elképzelt edénnyel. A saját múltját két síkban jelzi az író: egy múlt idejű igével (*láttam*) pécsi útját említi; egy jelen idejűvel (*emlékszem*) távolabbi múltjára, gyermekkorára utal. Általános érvényűvé tágítja a gyermekkori emléket egy 3. személyű alanyt cselekedtető feltételes mondat (*„Ha a gyerek vizet szív belőle . . .”*). A jelen élményt jelen idő közvetíti (*végignézek, nevetünk, elmarad*). Egyetlen helyen „vét” ez ellen a következetes módszer ellen az író. Nézzük csak a kocsi mozgását: „A kocsi . . . röpül . . .” „Végigment a kocsi . . .” „A kocsi . . . fut . . .” A múlt idő itt múlttá minősít egy utat, mielőtt egy másik út jelenvalóságát egy jelen idejű ige érzékeltetné. Ez a múlt idő éppen a főtebb jelzett 2. „bevezetés” előtt jelenik meg. Ez is a kettős kocsizásról beszél.

Ugyanennek a tényét igazolják az igei személyragok is. Az első részben egyszám első személyben beszél az író (*végignézek*), az újbárosi élményt többes szám elsőszemélyű igékkel közvetíti (*megállunk, belépünk, megnézzük, nevetünk*).

De ezzel át is térhetünk arra a kérdésre: miként igazolja *s z e m é l y e s j e l e n l é t é t* Móricz mint riporter. Igazolja magát cselekvéssel (az említett első személyű igékkel), a látogatás résztvevőinek megmutatásával (többes szám első személyű személyes névmás: *mi*, a látogatók gyűjtőnévvel való megnevezése: *mindnyájan, társaság*, a társak megnevezése: *a hölgyek*), szemléltetéssel (közelre mutató határozószó: *itt*, első személyű személyraggal ellátott névutó: *elénk*), gondolatainak elárulásával (*mintha . . . menne*), emlékei felidézésével (*emlékszem, láttam*), beleszólással (jellegzetesen riporterri beleszólások: csupa kérdő mondat és egy érzelmileg mozgósító felkiáltó mondat). Sőt a lelkiismeretes riportert látjuk itt, aki az élménybe bele tudja szóni előzetes tájékozódása eredményeit (a kálvinista templom mint a város „haladóbb” múltjának képviselője, a tervezett városháza).

H o g y l á t j a Móricz a v á r o s t a tények oldaláról? Érdemes megvizsgálni a pozitív és negatív elemek arányát. Pozitív elemek: 1. az író fantáziálása a lakosok száma hallatán — *egy egész ország* — azaz feltételezett erő, csak

lehetőség; 2. a pozitív múltra emlékeztető műemlék — csak emlék; 3. az épületek — élettelen vagy csak tervezett. Tehát a pozitívumok sem életet, alkotást hirdetőik. Negatív elemek: 1. a gazdasági elmaradottság (*nincs, nincs; a van, van* is negatív jelenségre utal), a gazdálkodni nem tudás, közöny (*rozsdásodik valahol*); 2. az érdektelenség, zártság (*felelősze aligha vót még Túrkevin is*); 3. a kulturális igénytelenség (a múzeum dolga). Ezek előreljzései az ugyanebben az évben született Úri muri problémáinak, ebben az úri muris városban kell találnia „pásztortűzet”.

Tehát ha csupán a tények oldaláról nézzük, akkor is keserű a kép. De a tényeken túl a művészi eszközök között is ott vannak a feszültség hordozó elemek. Az ellentétezés módszere végigvonul a riporton: ellentét van a háttér s a megközelítendő emberi (élő) világ között, a nagy és kicsi között. Csak néhány ellentétpár: a város képére, jellegére vonatkozóan: *végtelen alföldi utca* ↔ *két jó ló; rettenetes nagy ég* ↔ *apró házak*, sőt a rettenetes nagy ég s a sár közé szorult apró házak; a *kicsi falu* és az *egész ország* ellentéte közé szorult város; a világ vége ↔ az út vége; *hosszú utak* ↔ *kis parasztház*. A város kultúrájára vonatkozóan: *Mezőtúr* ↔ *múzeum*. A város hivatalos eljárásaira: *felment* ↔ *ide jöttek*. Az öreg alkotóra vonatkozóan: *díszedinkészítő* ↔ *öreg ember; első osztályba* ↔ *utolsóba való*. (Ne tévesszen meg bennünket az utóbbiban a látszólagos szerepváltás! Mint később látni fogjuk: az „első osztály” hideg hivatalos értékelés, az „utolsó” önértékelés — ironikus felhanggal, illetve emberi derűvel.)

Meg kell néznünk az ellentétpárok fejlődési vonalát. A mű elején a hidegebb, félelmetesebb, beláthatatlanabb képviseli az erőt, az emberi a kicsi, a kiszolgáltatott. Sőt, egy ideig fokozódik is a nagy: *végtelen* → *tenger* → *világ vége; nevezetesség* → *világraszóló nevezetesség*. (Bár ez utóbbiakban inkább az író nyugtalanúsága feszül: érzi a lehetőség és a valóság közti mély ellentétet, sürgeti a pozitívum felmutatását.) Itt a mondatok hirtelen meggyorsuló ritmusában (bővített, tő-, tő-, tő-, hiányos, hosszabb bővített, hiányos mondat) csak úgy világnak az ellentétek: nevezetesség ↔ nincs, nincs ↔ van ↔ világraszóló nevezetesség ↔ Badár Balázs. A gyors váltakozásból a szellemes csattanó révén Badár Balázs neve ugrik ki hangsúlyosan, itt tehát a látszólag „kicsi” kap erőt, megszűnt a kiszolgáltatottság érzése. A továbbiakban fokozást látunk: mindig kisebb hatalmat jelent a hidegebb háttér, s mind erőteljesebb az emberi. A végén a hideg, az élettelen lesz kicsi (*semmi sár*), az alkotás, az emberi lesz erőteljes (*ily szépek*). Tehát a Badár Balázssal átélt együttlét után megváltoznak az erőviszonyok: az elveszettség érzete a biztonság érzetévé válik. (Érdemes visszatérni a *sár* szerepére. A mű elején cselekvő (fröccsen), a végén tehetetlen, a *semmi* jelzöt kapja. Mintha a 'nyersanyag' jelentés önmagán túlmutatna, s az eredeti jelentését is fölvenné, hangsúlyozva: ilyen háttér, ilyen környezet ellenére hogy lehet alkotóvá valaki.) Politizálás ez? Állásfoglalás hangos szavak nélkül? Idézzük Illyést: „Művei . . . anélkül hogy politikai jelszavakat hangoztatnának, nyugtalanítanak; harsogó trombitái az örök magyar politikumnak: a nép, a parasztság ügyének; az Oblomovok, az elnyomók elleni harcnak.” (Illyés: i. m. 1: 282.)

Mint sok — főleg korai — művében gyakran esik Móricz az élőbeszéd bővületébe, itt is igen nagy szerepet kap a város alakjainak beszélése. Majdnem 50%-a a szövegnek beszéd: párbeszéd vagy anekdotikus betét, s szinte teljességében egyenes beszéd. Kik beszélnek? A kocsis, az író kísérője, a mester, a mester felesége, az író. Igazi párbeszéd csak a mű elején a kocsis és az író között van. S ha elemzésem egy előbbi részletében Móricz mon-

datait a riporter jelenléte hitelesítőiként mutattam be, itt a mondatok másik szerepére utalok: érzelmi hatású felkiáltása, kérdései témát adnak a kocsisnak, beszédre ösztökélik.

A mesterrel folytatott beszélgetés inkább monologizálás. Szaggatottá a munkafolyamat végzése teszi, egyúttal ezek a mozzanatok adnak lökést a monológ továbbvitelére. Az író egyetlen kérdést tesz fel, de ez se válik dialóguselemmé, hiszen maga az író válaszol rá — gondolatban. (Móricz 1940-es mezőtúri riportja visszatér a jelenethez. Az író emlékei szerint a céhláda megpillantása őbelőle hívja elő a múzeum kérdését, s Badár Balázs ad keserű beszámolót a céhláda és a múzeum ügyéről. S Móricz biztatására — „Mezőtúron is lesz múzeum” — Badár Balázsnak néma válasza van: „Az öreg úr mosolygott s legyintett, mint aki jobban tudja.” Hogy gyakorlati megfontolásból formálta-e át a jelenetet az 1927-es riportban — hiszen a készülő Úri muri miatt szüksége volt a város adatszolgáltató jóindulatára — vagy a riport érzelmi ívének töretlenebb kibontakozása érdekében, ezt nincs jogom eldönteni. De az biztos, hogy a riportsorozat fő szándékának, a „magyar nép őserői és képességei” keresésének, melyről a sorozat negyedik darabja vall, s melyet a sorozat címe is kifejez, így jobban megfelelt.)

Fordított helyzetű látszatlalógus a mester anekdotikus elbeszélése az első fazekasról. Most ő tesz fel kérdéseket, de az író csak három ponttal jelzi az elhangzott vagy csak néma jellel adott válaszokat, számára az öregember szavai az érdekesek. És így válik Badár Balázs újabb monológja a népi mesemondás stílusának képviselőjévé. (Érdeklődéskeltő kérdés, egy kis szünet utáni válasz hiányos mondattal, lassított mondatkezdés a *hát-tal*.)

Érdekes szerkesztésű a két „tisztá” monológ: Móricz kísérőjének a mestert bemutató elbeszélése s az öregasszony monologizálása. Alapvető különbség, hogy az első szinte tudatosan formált, anekdotikus hangvételő, csattanóra építetten zárt szerkezetű, míg az utóbbi spontánabb, oldottabb, látszólag hiányolja a megszerkesztettséget, mintha az író változatlanul emelte volna bele a hallott élőbeszédet riportjába. Itt eszünkbe jut, amit Móricznak a huszas évek végén lejegyzett gondolataiból idéz Sebestyén Árpád: „... van egy b e l s ő t á j n y e l v i s, egy stilisztikai, mely minden társadalmi osztálynál más, minden műveltségi rétegnél...” (Magyar Nyelvjárások 1972. 18). Az író kísérő értelmiségi ember valószínűleg nem először mondja el a történetkét. Illetve nem is szimplán elmondja, hanem dramatizálva adja elő: rövid helyzetkép, aztán függő beszéddel a mester idézése, majd egy rövid idéző mondat utáni egyenes beszéd, végül idéző mondatok nélküli pergő párbeszéd — csattanóval. Egyenes beszéd egyenes beszédbe építve. Az ilyen esetekre mondja Herczeg Gyula: „Móricz is előadhatta volna a saját szavaival, azonban nem tette, azért nem, mert akkor sokkal kevesebb alkalma lett volna a nyelvi ízességek megörökítésére.” (A modern magyar próza stílusformái. 1975. 16.)

Az öreg Badárné szavai — mint mondtam — látszólag megszerkesztetlenek. A spontaneitást hordozzák a kötőszóismétlések (három *hogy* egy mondatban), a mondatkezdő határozószó ismétlése (*azután, aztán*), a mondatkezdő *hát*, az elhallgatás (*nem a fődet . . .*), a mondatrend logikátlannak tűnő megbontása (*Én mondtam akkor neki, hogy itt vót egy kicsi kis főd éppen a miénk mellett, hogy lellem, . . .*). Itt már nem tudatos elbeszélői fogásként, hanem a népi elbeszélés sajátosságaként jelentkezik a monológba szótt többszörös idézés. Hol függő beszéddel (*. . . ő azt mondta, hogy inkább elébb a motort. Hogy mégis kell. . . hogy miért is nem hallgatott rám . . . nem a fődet . . .*), hol egyenes be-

széddel (. . . *lelkem, ne a kis fődét vegyük meg . . . ; . . . nem kell nekünk a maga kis motorja . . .*) éli bele magát a fájdalmas emlékebe. Ahogy mindig átéltebb lesz az emlékezés, úgy lesz szaggatottabbá az elbeszélés. Míg a monológ elején szabályos idéző mondatokkal kezd, a második felében következetesen elmaradnak az idéző mondatok, a teljes mondatokat hiányos mondatok sorjázása váltja föl (*Két katona. Hogy mégis kell. Szövőgyárba. — . . . nem a fődét . . .*), még névelőelhagyás is fokozza a levegőt kapkodó szaggatottságot. Maga Móricz hitelesíti ezt a beszédmódot, az elhallgatást is indokolva: „Elfojtja a sírás . . .” Illyés azt mondja Móriczról: „Regényeit maga az élet kerekíti egységes szerkezetbe.” (I. m. 1: 281.) Úgy látszik, ez egy egyszerű paraszti monológra is érvényes.

Egyetlen helyen a szabad függő beszéd is megjelenik a riportban: „A hölgyek körülzsongják. *Hogy tud abból a semmi sárból ily szépeket teremteni.*” Nem lényegtelen: ezzel a módszerrel Badár Balázs művészetéről az író és kísérői együttes értékelését kapjuk.

Érdekes megvizsgálni még a népi hangszín jelentkezését és funkcióját. Kizárólag a mezőtúri szereplők beszédében találkozunk vele, saját szavaiban — még kérdéseiben is — mellőzi Móricz. A használat arányai-ban és funkciójában is eltérés van az egyes szereplők között.

A kocsis Mezőtúr színeit képviseli, hiszen témája is: a város. Azon a szerepen túl, hogy légkörben is azonnal az Alföldön vagyunk az ő megszólalása után, a népi hangszínt hordozó nyelvi elemek mind a városra mutatnak, utalnak (az *e*, *a* mutató névmás, az *i*-zés: *lilek, felerítse*; a *Túrkevin* földrajzi név félrehallás, így nem használják.) Mihelyt függő beszéddel a kislánya iskolai élményét idézi, eltűnik a tájszín.

A kísérő szövegében kizárólag olyan hangszínek szerepelnek, melyek a köznyelvre is jellemzők (a mássalhangzókiegészéssel együtt járó hangzónyújtás: *vótak*; a kérdő határozószó: *mért*; a határozórag: *ebbe*). Majdnem mind azonnal a szöveg elején: egy új embert szólaltat meg az író, de más társadalmi osztályba tartozót.

Az öregasszony szavaiban a köznyelvben is elfogadott *vót*, *főd* mellett egy a köznyelvben szokatlan alakú határozószó (*elébb*) és az *i*-ző *pi*z szó jelenik meg. Újra népi szereplőről van szó. De itt is jellemző az előbbi szereplőknél megfigyelt ritmus: a monologizálás elején, a házaspár bensőségebb viszonyának, kettejük tervezésének felidézésekor látható a tájszín. Ez azonnal eltűnik, mielőtt a hivatalos közeg lép be a történetbe, s csak akkor tűnik fel — zárásul — egy pillanatra, mikor az eseményeknek az emberre gyakorolt érzelmi hatását szólaltatja meg (*főd*).

Vizsgálódásaim eredményét egybevettem Herczeg Gyula és Sebestyén Árpád megfigyeléseivel. Egyeznek vagy hasonlóak az eredmények a következőkben: 1. A tájjelem főleg — itt mindig — a szereplők beszédében van. 2. Rendszerint csak a dialógusokban találkozunk vele — itt a monológokban is. 3. „. . . hullámszerűen jelentkezik, rendszerint a megokolható csúcsoknál, míg az áthidaló részeknél az író alábbhagy vele, és észrevétlenül visszatér az irodalmi köznyelvhez. Az olvasót újra meg újra meglepi az időről időre felbukkanó tájnyelv.” (Herczeg: *Stil. tan.* 294.) — Itt kiegészítve azzal, hogy az abbahagyásnak is külön funkciója van (az iskoláslány idézése, az értelmiségi tudatos előadásmódja, a hivatalos közeg belépése). 4. Herczeg szerint (i. m. 298) az általánosabb érvényű, „rejtett vagy nyílt társadalmi, politikai célzat”-ú részletben tűnik el a tájnyelv — itt mindkét népi szereplőnél érzelmi töltésű társadalmi-politikai célzat van. Az egyezések, illetve hasonlóságok azt igazolják, hogy

Móricz a riportműfajt is éppoly tiszteletben részesítette, mint „nagyobb” alkotásait, az alapeljárásokban nincs különbség.

Megfigyelésem Herczeg Gyulának azt a megállapítását is igazolja, hogy a tájjelleg inkább a mellékszereplőkhöz kötődik, a főszereplő köznyelven beszél. (I. m. 301.) Itt azonban fel szeretném hívni a figyelmet egy érdekes ízre. Badár Balázs egyszer kilép a végig szabatosan használt köznyelviségből. (Csak anekdotája indításában van egy általánosan használt *vót* s egy helyen a *dógoznék*.) Míg a másik két népi szereplő az iskola, a hivatal szelétől vált köznyelven beszélővé, itt fordított dolgot látunk. Az öreg méltatlankodik az adóbecslés miatt. Az adóbecslők sorolják őt be „díszedínkészítő”-nek. Tehát a mester mintegy a hivatalos közeg szájába adja a többszörösen népi hangszínű szót. S ez rezonál még az *i-ző nízni*-ben, a *mán* határozószóban. Mindez egy nagyon intelligens és tudatos ellentétező és szinte gondolatritmusra épített mondatpárban. Meggyőződésem szerint a népi íz itt a *n y e l v i h u m o r* eszköze, az öreg mester egyéniségének egy tipikus vonását — híresen jó humorát — hangsúlyozza. Móricz reagál is azonnal erre a badári kifejezésmódra összegezve a beszélő hatását: „Nevet s nem lehet leírni a hangsúlyt, milyen gyöngéden és tréfásan mondja a szavakat. Sebkméltő gyöngédséggel.” 1940-es riportjában is visszatér arra az örömré, melyet Badár Balázs beszéde keltett az íróban: „... mikor evvel a hosszú, sovány, aggódóan kedélyes, sároskezü s tiszta gondolkodású emberrel beszélgettem, folyton az volt az érzésem, hogy költővel beszélek.” „A szavait hallgattam s mérlegettem. Egy korai Veres Péter volt, sokkal kevesebb tanultsággal, de ugyanaz a viaskodó s rögtön abszolút tiszta kifejezés.” Meg vagyok győződve róla, hogy a riport derűsse melegedő hangja részben ennek is köszönhető, Móricz nyelvi örömeinek. Hiszen lelki alkat és nyelv kapcsolatának felfedezése már ifjúkori gyűjtőútjának is öröme volt, s a humorra különös érzékenységgel reagált, ahogy ezt Szatmár megye népéről írt tanulmányában is hangsúlyozza: „Legfőbb és legértékesebb sajátsága ennek a nyelvnek a rendkívül *eredeti és ízes kifejezésmód*, ami már *magasabb lelki munka*, mint a tisztán nyelvkülsőségek. Ez a népnek igazi lelkét, s *z i k r á z ó h u m o r á t* (kiemelés tőlem), minden egyes mondatban valami eredeti, egyéni vagy általános izletességét tükrözi.” (Idézi: Sebestyén i. m. 17.)

Utolsónál hagyttam a kimondottan *szépirodalmi stílus* elemek vizsgálatát, hiszen a lírai elemek árulkodnak legjobban az írónak a témához való viszonyáról.

A hasonlatok — egyetlen jellegtelen hasonlat kivételével — a főszereplők-nél jelennek meg: a csöcsös korsónál, az öreg mesternél, a mester feleségénél. A Móricz-novellákban visszatérő lírai elem a gyermek, az anya, az anya—gyermek kapcsolat, a növényvilág. Itt ugyanezek a motívumok építik fel a hasonlatokat. Az első különös szerkesztésű: a „falusi gyerek” egyszeri megjelenésével az alaknak, máznak mint hasonlítottnak hasonlító eleme az édesség kapcsán, ugyanakkor egy másik hasonlat mindkét tagjának alanya a *simít* állítmánnyal összefüggésben. A második hasonlatpár ugyancsak egybe van építve, de a mester egyéniségének a gazdagsága fejeződik ki az ellentétben: tisztasága és méltósága a „gyerek” mint hasonlító elem váltásában. (Móricz meghatottságát bizonyítja, hogy önmagát hasonlítja kis gyermekhez.) Az öregasszony alakját is hasonlatpár szemlélteti. Ha nincs is úgy összenőve a két hasonlat, mint az előző párokban, a második szerves folytatója az elsőnek. Figyeljük meg a hasonlatok stílushatását fölerősítő jegyeket! Az első hasonlatpár összekötő eleme az említett *gyerek*. Az egyik hasonlított *sima* jelzőjére rácseng a másikban képzett

simít ige. Mindkét hasonlító mondatban az emberi kapcsolat jegyei láthatók: gyermek, anya. Mindkét hasonlított elem a korszó (alakja, máza; korszó), de a második hasonlító mondatban is megjelenik — metaforaként. Így a hasonlatpár hatása: a látvány erősítése. Az öregnél a módhatározóknak van szerepe: az egyéniség, magatartás áll középpontban. A harmadikban a halk jelzők, a finom módhatározók, a gyöngéd hangutánzás és zenei hatású hangulatfestés az író megilletődöttségét mutatják az asszony törekenysége láttán. (Rokon eljárást látunk a Pillangó Zsuzsikára vonatkozó hasonlatrendszerében.) A hasonlatok szerint az alkotás a humanizált szépség, az alkotó az emberség, az alkotó társa az érzelem megtestestítője.

Metaforákra csak addig van szüksége az írónak, míg nem találkozik az alkotóval. Első benyomásait, értékeléseit közli metaforikusan. A vitrin tárgyait kell minősítenie. Még nem látta a művek létrejöttének folyamatát; Badár Balázs különös vonalú, a népitől eltérő hajlású edényei elvont metaforák alkotására készítetik Móriczot: *csodák, gondolatok, álmok*. Így maga is erőtlennek érezheti őket, mert a „csodák” metaforát úgy ismétli, hogy a *csoda* elvont főnevet kétoldadról is megtámasztja a megfoghatóval, így alkot különös szóösszetételt: *cserépcsoda-korszók*. Az előtag eredethatározói összetétel, vele mint előtaggal kapunk expresszív hatású, a metaforát középre ölelő minőségjelzői összetételt. Fordított irányú az „álom” metafora tárgyiasítása: *cserépálmok*. Az előbbi eredethatározós összetételben a tárgy vált fogalommá (cserépből lett csoda), ebben a jelzői értékű eredményhatározós összetételben az elvont fogalom tárgyiasult (cseréppé vált álmok). A vitrint bemutató részletnek egyúttal nyitó és záró metaforája ez a metaforapár, a minősítés kerek egységét biztosítja. Mindkettőben a cserép, a Badár-edény az azonosított elem. Kettejük közé — azonosító elemként — kerül a nagyon is konkrét *korszó* metafora. Hozzá szívbeli motívumát, az anyaság motívumát, pontosabban a gyermekét önmagával tápláló anya motívumát asszociálja Móricz. Nem hiszem, hogy erőltetett lenne a következtetés: Badár Balázs szecessziós, a paraszti világ hagyományaiból kiváló, néha az Iparművészeti Múzeum igazgatója ízlésének engedő díszedényei csodálatot, talán egy kicsit — a szokatlannak kijáró — meghökkenést váltanak ki Móriczból („De milyen furcsa dolgok . . .” — mondja ki maga is), ezért is az elvont, a konkrét felé kissé bonyolultan tapogatózó metaforák; a kis paraszti korszó viszont hagyományos formájával („Emlékszem az ízükre”) a legmelegebb érzés előhívójává lesz. A riport érzelmi ívében is jelentős szerepet kap. Evvel a metaforával pendül meg az a vallomások hangja, mely a további emberi motívumok mind bővebb sorjázása nyomán a mű végére felszabadult vallomássá hangosodik.

A riport jelzős szerkezeteit vizsgálva is arra a következtetésre jutunk, hogy Móricz ott egyszerű, közvetlen, „eszköztelen” — azaz nagy szavak nélkül emberi —, ahol igazán otthon érzi magát. Badárék házában a látogatás elején és végén is egyetlen jelzője van: *kis ház*. A mester *lomos kis* műhelyben dolgozik, csak három tárgyat tart említésre méltónak az író (mindháromnak szoros köze van az alkotó munkájához, illetve mesterségéhez): *edényszárító deszkák, forgó korong, szép régi céhláda*. A feleség *kedves, kis*, nagyon *nyájas arcú öreg néni*, a mester *magas, bolygó bozotos öreg ember*. Láttatójuk a *dísztelen egyszerű sötét ruha* s a *kurta tatársipka, kék kötény*. A leghétköznapibbnak tűnő jelzők. Csak a méret (*kis, magas*), a kor (*öreg, régi*), a szín (*sötét, kék*), a legegyszerűbb minősítés (*szép, kedves, nyájas, dísztelen, lomos, egyszerű, kurta*). És két mozgalmassabb, mindkettő melléknévi igenévvel kifejezett: *forgó* korong, *bolygó bozotos* öreg ember. Ez a kettő már az alkotás folyamatára utal: a munkaeszközt láttat-

ja működésében s az alkotót tevékenysége közben. De milyen különös asszociáció a hangulatfestő bolygó s a kedvesen láttató bozotos zenei (alliterálásával, mély ó-ival, zöngés mássalhangzóival) kapcsolata! Mielőtt megszólaltatná az öreget, mielőtt gyönyörködne „tréfásan” mondott szavaiban, ő maga is játékos hangulatúvá lesz, s tréfálkozó gyönyörűséggel formálja a játékos szöszkezetet. Így is lehet expresszív a jelzőhasználat. Expresszív, mert egy milió légköréink leginkább megfelelő; expresszív, mert a látszólag közömbös jelzőket is besugározza egy váratlanul játékosan formált jelzőpár kedvessége.

4. Ezzel nem merítettük ki a riportelemzés lehetőségeit. Az egyik legérdekesebb feladat lenne átlépni a riport látható határain túlra, azokra a területekre, melyekre a riport kaput nyit. Milyen itt megragadott motívumokat lehetne nyomon kísérni a sorozat többi tagjában vagy 1940-es mezőtúri riportsorozatában? A stílus változása szemléleti változást bizonyít-e? (Pl. a sötét és a világos arányainak eltolódása.) Hogy teljesednek ki bizonyos eljárások, módszerek az év regényében, az Úri muriban? (Pl. a beszéltetés módjai és szerepei; az anekdotikus betétek megformálása, kapcsolata a mű lényegével. Köztudott, hogy az Úri muriban milyen jelentős szerepük van az anekdotáknak.) Még nagyobb tágasságban: a móríci alkotói folyamat tetten érése több hasonló helyzetben, mikor egy érzelmileg telített élmény (örömteli vagy keserű) először egy kis írásban (talán éppen riportban) fogalmazódik meg, az alapmotívum tovább él, felfelbukkan egy riportsorozatban vagy kisebb írások sorában mindaddig, amíg izgató, megemésztetlen; aztán úgy megérlelődik, hogy egy nagy szépirodalmi alkotásban teljesedik ki. (Ez az eljárás pl. kákiesi útja kapcsán: a pillanat hatására keserű riport, a téma felbukkanása riportok sorában, az Életem regényében, majd megérlelve a Rózsa Sándorban.) Ezeknek a kérdéseknek megválaszolása természetesen túl esik jelenlegi határainkon.

Meg kell viszont még adnunk a tiszteletet a Móricznak élményt nyújtó Badár Balázsnak, hogy néhány szót elmondjunk róla. 1855-től 1939-ig élt Mezőtúron. Tehát Móricz látogatásakor 72 éves volt, felesége 68. Bár az öreg mester akkor már éppen 10 magyar és nemzetközi kitüntetés birtokosa volt — köztük az anvers-i (1894.), a bruxelles-i (1897.) és a párizsi (1900.) világkiállítás ezüstérme —, ahogy Móriczot is, minden látogatóját műveinél szinte jobban megfogta egyénisége. Az akkori ház sajnos már nem látható, de leánya leírása szerint a móríci kép hiteles. A mázórló motor elvesztését valóban hosszú évekig fájlalták. Badár Balázs halála után egy évvel járt újra Móricz Mezőtúron, ekkor részvétlátogatást tett a 81 éves öregasszonynál. Érdekesség még, hogy az öreg Badárné az újságban figyelte Móricz utolsó betegségének híret, s egy napon halt meg Móricz Zsigmonddal. (Badár Balázs leányának, Badár Erzsébet 80 éves népművésznek a közlései.)

5. Mindezek után talán értjük, miért örült maga Móricz is ennek az írásnak. S kételyünk: szabad-e éppen egy hétköznapi műfajban keresni a művész jelenlétét, szabad-e a százéves Móriczot egy „jelentéktelen” írásának vizsgálatával ünnepelni — eloszlott. Hiszen újra láthattuk: nem a műfaj teszi a művészt, hanem ugyanaz a valóságkutató, a valóságot élő ember áll „homlokráncolásá”-val, „szemszűkítésé”-vel, „személyes hitelé”-vel bármely — kedvvel írt — írása mögött, akárhol. Ahogy Illyés írja: „Állítsatok akárhová, egy pillantásnyi idő alatt fölméri a területet, s már hasítja is a barázdát, visszajövet már vet, s a harmadik fordulóban már vágja is a vetést.” (I. m. 1: 281.)

Achs Károlyné

III.

Móricz Zsigmond és a szegedi népnyelv

1940 elején hallottam, hogy Móricz Zsigmond tervezett Rózsa Sándor regényéhez anyagot gyűjt. Nyilván már Budapesten áttanulmányozta a Rózsa Sándorra és a betyárvilágra vonatkozó „irodalmat”. Főleg Edvi Illés Károly, Markó Árpád, Móricz Pál hírlapi közléseit és Dömötör Sándornak a betyárromantikáról szóló néprajzi tanulmányát. Természetesen a ponyvairatokat és a népszerű irodalmat is, így Tömörkény Istvánnak névtelenül írt, Betyárlegendák címen megjelent munkáját, továbbá a Sötét idők című, Rio szerzői álneven írt, Békefi Antal és Palotás Fausztin tollából származó szegedi kiadványt, amelynek több epizódja fölcillan a regényben. Biztosan megfordult a kezében a Nagykünsági Krónika, Györffy István munkája és Péter Dénesnek a halasi pásztorletről szóló, Nyelvőr-beli több közlése is, amelyet a Barbárok idejében rosszakarói annyira félremagyaráztak.

1940 nyár elején megfordult a szegedi Somogyi Könyvtárban, a Városi Levéltárban, az eredmény azonban nem elégítette ki. Miklós öccsével nemsokára ismét járt Szegeden. Valaki tanácsolta neki, hogy velem kellene elbeszélgetnie. Ez meg is történt, egy tápai kirándulás során. Ódon, szürkelovas fiákeren érkezünk ki Tápéra, ahol az író-t elvezettem néhány ismerős parasztszaládhhoz. Dologidőben, hétköznap mentünk, az eredmény tehát nem lehetett kielégítő. Nem ért rá, este már utaznia kellett. Megegyeztünk azonban, hogy hamarosan „havibúcsú” napján (aug. 5.) édesanyám vendégül látja.

A Juhász Gyula költészetéből is ismert havibúcsú, vagyis az úgynevezett Havi Boldogasszony tiszteletére szentelt alsóvárosi templomnak búcsúnapja, a szegedi tájnak híres ünnepe. A messzire szakadt atyafiak, ismerősök, régi katonatársak, jóbarátok templomozás után találkozni szoktak a terített alsóvárosi asztaloknál, vagy a *duttyán* néven emlegetett alkalmi vendéglőkben.

Az író természetesen a mi vendégünk volt. Ebéd előtt megmutattam neki kéziratos szegedi néprajzi anyagomat: tájszó-, példabeszéd- és szólás-gyűjteményemet. Elég sokat kijegyzett belőlük és beleépítette a regénybe is. Erről még szó lesz. Jellegzetes jegyzetfüzete útközben, búcsún, nálunk is állandóan a kezében volt. Megpihentünk a duttyánban. Végignéztük a hatalmas körmenetet, a fölvirágozott búcsús keresztek és zászlók erdejét és a zarándokok sokaságát.

A búcsús ebéden megjelent vendégkoszorúból különösen öreg nagynéném, a hetvenkilencedik életévében járó Ágnes néni: szikár, sasorrú, elevenszemű írástudatlan öregasszony ragadta meg, akinek derűs egyéniségéről, eredeti tréfáiról, nagyszerű rögtönzéseiről később A szegedi kofa címen a rádióban is megemlékezett. A hibátlanul zengő magyarsággal, a szegedi tájszólás meleg muzsikájával, az előadásnak ritka készségével beszélő, páratlan emlékezőtehetséggel megáldott öreg kofaasszony az írónak legnagyobb szegedi élménye, a regény egyik gazdagon ömlő forrása, atmoszférikus ihletője lett, akit később még legalább három—négyszer fölkeresett.

Balogh Ágnes (1861—1946) a tanyán nevelkedett. Sok testvére volt, apjuk nem törődött velük. Bizony „cudar szögényök” voltak. Rózsa Sándor sokszor megszánta anyomorúságukat, eledellel látta el őket és apjukat keményen megfeddette. Felesége ugyanis ott lakott az ő szomszédságukban. Ágnes nénitől az író azzal az átéltséggel, hitelességgel hallott Rózsa Sándor különös

humanizmusáról, amelyet irodalmi, történeti följegyzésekben hiába kerestt. Az ő írói szándékainak epikai hitelét azonban a néphagyomány, sőt a személyes népi visszaemlékezés oldaláról megadta.

Mint mondtuk, ismét lejött Szegedre. Hosszasan elbeszélgetett Ágnes néivel. Nem érezte, nem is érezhette magát biztosnak a szegedi tájszólásban, bár igen szépnek találta. „Vámbéri alapján azóta megállapítottam — véli egyik levelében — egyelőre a magam számára, hogy honfoglalás kori török hangszínek vannak benne megörökítve. Majd ha idő és mód lesz rá, megmutatom a bizonyítékaimat.” Azt javasoltam neki, hogy a regénynek ama részeit, ahol szegediek, főleg Rózsa Sándorék beszélnek, gondolkoznak, írjuk át szegedi tájszólásra. Ez nagyon megtetszett neki.

Már 1940 júliusában elküldte a regénynek a Kelet Népe hasábjain addig megjelent folytatását, és kért, „hogymire megérkezem, koriggáld ki szögedi hangokra átkottázva a dialógusokat. Azután jó lecke lesz nekem, ha összeülünk”.

Megegyeztünk tehát abban, hogy a Rózsa Sándor a lovát ugratja kéziratát én és feleségem ebből a szempontból átvizsgáljuk. Sajnos azonban egyre nehezedő élete és elfoglaltsága, részben pedig nyomdai huzavonák miatt a regény írásával annyira megkészt — az 1941. évi könyvnapra kellett megjelennie —, hogy csak a kefélenyomatot tudta elküldeni hozzánk. Jól emlékezem rá, hogy a korrektúrát 1941 nagyhetében a Jugoszláviával kitört háború első napjaiban légiriadók zenéje mellett elvégeztük ugyan, de a nyomda javításokat csak imitt-amott, egyes íveken hajtotta végre. Innen van, hogy a könyv a szegedi népnyelv szempontjából csakugyan egyenetlen.

A sajtó kötekedései, amelyek a fától nem látván az erdőt, éppen a tájszólásbeli botlásokat pellengérezték ki: az írókat bántották, bár egyébként nem sokat adott rájuk. „Újra megindult — írja a Kelet Népe 1941. évi 19. számának szerkesztői asztalától Bálint Sárának — a szögedi embörök dörömlölése. Ne verjenek agyon. Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban, én vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy kicsit színesítem az ő-zéssel a képet, de ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényegyet soha el nem érhetem: minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik, és pedig a legkisebb, bár legföltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólásmondások és az agytekervények csak annak állnak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna, ősi szegediektől, és ott nőttem volna fel, akkor tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit, és a mindnyájunkkal közöset akarom.”

Feleségem és én a második kötet sajtó alá rendezésénél fokozott mértékben iparkodtunk az író segítségére lenni. A kéziratot mindketten külön-külön olvastuk át, eredményeinket összevetettük, és végül én döntöttem a hiteles alak mellett. A Rózsa Sándor összevonja szemöldökét, ha tájszólás szempontjából nem is tökéletes, egészében, az író nyelvi szándékait tekintve mégis kiélegítő.

Most néhány hiteles szegedi provincializmust említek meg, amelyet Móricz kézírataimból jegyzett ki. Az első kiadás (1941.) lapszámai nyomán idézem:

„Ha akar lögyön templom! Rikkantott föl magában-minek az a kápolna! ... Akasszanak fel, de engöm többet bottal nem ér az istennek szent árkan-gyala sé” (100).

„Amelyik kutyának, veszőtt híret kőtik, e kő annak veszni. Mán Rózsa Sándornak a nevét ugatják. Mán azon csudákoznak, hogy hun van ilyen soká, hogy semmi se történik az éccakába? No hadd ugassanak” (102).

„Komenció. Abbul kell élni, amit kimondanak, kiadnak. Ahun az embört sömmi sem fenyegeti, csak éppen az istennyila. Pedig hát ott is sokszor füstöl a kémény, de nem tudjuk mi föl alatta” (103).

„Ebből tarts (pontosan: tartsz) ebbé kő lönnöd — mondja ébredve egy hatalmas testes asszony, aki roppant tagokkal nyújtózik, s közben ráeszmél micsoda kutyafajta az, amelyik magára talál” (112).

„Látok egy legényt — mondta Pörzsi — de hát ahun egy van ott egy sincs. Emönt a mi fiunk — sírt fel egy vénasszony fekete kordovánbőrét gyúrva — nincs má nekünk életünk” (113).

„Má ne haragudj, erőszakkal mönnyek az isten nyakára? (= öngyilkos legyek?) (129).

„A mög mindig előkerül, hogy az embört baranyi kocsira ültették. Mi ??? — hördült fel Rózsa Sándor — Baranyi kocsira !!! — Mert ez a legnagyobb sértés, mert ez azt teszi, hogy becsapták” (130).

„Nem ver az isten bottal. Az isten sem siet, sem késik. Pontos szegedi hangzásban: Az Isten se nem siet, se nem felejt” (140).

„Tudod-e azt a találóskérdést cimborám, hogy mikor van a magyar egy akaraton . . . mikor kártyáz, mert akkor mind nyerni akar . . . meg mikor a templomból gyön kifelé, mert akkor mindenki első akar lenni. . .” (2: 42).

Szívesen használja a szegedi igeragozásnak már Vörösmartytól (vö. Bálint Sándor: Vörösmarty Mihály és a szegedi tájszólás. Nyr. 77: 245) értékelt archaikus formáit. Így (2: 37) *fölakasztik, levágik*; (2: 40) *akari*. Itteni tartózkodására emlékeztet egy tápai megőrzött nyelvi régiség, a felszólító módnak jelentő módként való használata. . . egy jó vacsorának mink se vagyunk ellenségei. Része legyen benne — mondta a gazda. A gazdaasszony is tódította: Bizony nem is értettük, hová möntek maguk. Mink itt csak főzzünk, főzzünk, maguk mög mönnek világgá. . .” (1: 224); „Hetfén mink ketten a leveles tóhon kimönnyünk” (2:18).

A szegedi boszorkánypörök Reizner János közölte vallomásait Móricz is átlapozta. Szorongó asszonyok szájába adva fölidézi a vádakát, főleg az ördög-gel való társalgást (2: 70), majd hozzáteszi: „Tomboltak, ordítottak, jó szögedi módra mán megint a boszorkányvilágba süllyedtek vissza, mer az titokzatosabb és csodálatosabb, mint a betyárság, és a betyárokat se lehet megérteni boszorkányok és ördögök nélkül.”

Nem bizonyíthatjuk, mégis a személyes élmények alapján úgy érezzük, hogy az első kötet szépségét, kerekességét, emberi igazságát, szegedi levegőjét valamiképpen Ágnes néni emlékező szava is ihlette, építette. Sorok, bekezdések ködlenek föl bennünk, amelyeket kétségtelenül ő sugallt az írónak. Így (1:18, 24) „A szögény is embör”; (1:221) „de sokszor adott egy darab könyveret. . . Mikó eemöntem a kolomppaa. . . Mer olyan vótam én, mint a bárány . . . mikó kicsi vótam: kolompot kötöttek a nyakamba, bé a kukoricásba, hé. . . Míndönki jó vót éhhozzám. . . jó árvaságom vót neköm a röszkei határba. . .”

Úgy érezzük, hogy a Rózsa Sándor nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a szegedi regionalizmusnak is kiemelkedő alkotása.

Bálint Sándor

Az írott szöveg érthetősége, tárgyszerűsége és felolvashatósága

(A tankönyvek nyelvéről)*

A téma nem új keletű. Amióta tankönyvek készülnek, mindig vitatott kérdés volt — sok egyéb szempont mellett — nyelvezetük, stílusuk; már csak azért is, mert hiszen a nyelvi „szépségideál” koronként változik. De akadnak visszatérő gondok is. E megállapítás igazolására elégedjünk meg most ebben a rövid tájékoztatóban két — századunkban megfogalmazott — véleménnyel. „A pragmatica sanctióról is volt egy szép olvasmányunk, mert ez is beletartozik az inasi közismeretbe. Alighanem valami akadémikusból lehetett kinyírva, mert egy csöppet értelmetlen volt. (De csak éppen annyira, amennyire a tudomány komolysága megkívánja.)” Ezt Móra Ferenc állapította meg egy közismereti tankönyvről a századfordulón. „. . . , hogy kerülgetik a színvallást, és mennyi lapos frázist hordanak össze olyankor, mikor egy Berzsenyit vagy Vörösmartyt kellene fejtegetniük, Adyról nem is beszélve” ezt pedig Barta János írta 1937-ben az irodalomtankönyvekről. Frázisok és értelmetlenségek akadnak mai tankönyvekben is.

I. A kérdés jelentősége napjainkban fokozódott. A tankönyv a tömegoktatás révén pusztán mennyiségével országos hatást gyakorol. Az évente megjelenő több százféle tankönyv több milliós példányszámmal majdnem minden családban jelen van. Nem mindegy tehát, milyen színvonalú nyelvi kultúrát terjeszt.

A tankönyvek használói: a tanárok és a diákok joggal elvárják, hogy lehetőleg hibátlan nyelven írott tankönyvek jelenjenek meg. Azt hiszem, valamennyi érdekelt nevében fogalmazta meg a jogos kérést Kerekes László és Pesti János 1972-ben a nyíregyházi anyanyelvi vándorgyűlésen: „Ne jelenhessen meg tankönyv ezután gondos nyelvi lektorálás nélkül!” (Any. ált. isk. 1974. 195.) Hasonló vélemény még: „Mindez az iskolának ahhoz a kötelességéhez tartozik, hogy valamennyi tantárgynak vigyáznia kell a nyelvhelyességre, valamennyinek szolgálnia kell a maga módján az anyanyelvi nevelést.” (Bán Ervin: Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlataihoz. Nyr. 1977. 3. 255–60.) Egy leendő mérnök tanár, a BME V. éves hallgatója pedig így fakadt ki: „Nem hiszem, hogy erre [ti. a tankönyvek nyelvi lektorálására] ne lenne idő és pénz!” Néhány évvel ezelőtt az országos középiskolai tanulmányi verseny egyik magyar nyelvi témája egy tankönyv nyelvi elemzése volt. A tanulók pályamunkájukban sok megszívlelendő, indokolt és jogos észrevételt tettek egyes tantárgyak tankönyveinek szövegezésével kapcsolatban. Az igényes nyelvhasználat megvalósítására figyelmeztetnek a szakemberek is: „. . . különös gondot kell fordítani arra, hogy az ifjúságnak szánt kiadványok, valamint a tankönyvek nyelve minél kifogástalanabb, minél szebb legyen” — olvashatjuk a Mai magyar nyelvünk című kötet Tanulságok, javaslatok záró fejezetének 6. pontjában (100). A téma fontosságára hívják fel a figyelmet még külföldi barátaink is. A jelenlevők közül többen tudják — hiszen ott voltak — hogy 1977-ben Kassán a Kazinczy nyelvűvel napok kerekében előadás hangzott el a biológia tankönyvek terminológiájáról (Nyr. 1978.

* Az MTA Anyanyelvi Bizottsága 1978. nov. 21-én tartott ülésén elhangzott tájékoztató rövidített változata.

2. 254); 1978-ban pedig Adán a hagyományos Szarvas Gábor nyelv művelő napok központi témája volt a vajdasági magyar nyelvű tankönyvek nyelvének vizsgálata (Oktatás és nevelés 1978. 26. szám).

Ha a nyelv szerepét napjainkban nagyon általánosan így szokás megfogalmazni: feleljen meg minél tökéletesebben az árnyalt gondolatközlésnek, a tankönyvek esetében ez a megállapítás pedagógiai szempontból a következőképpen részletezhető: a tankönyv nyelvhasználata feleljen meg az érthetőség (tanulhatóság), a tárgyyszerűség (szakszerűség) és a felolvashatóság követelményének. Ennek a komplex igénynek a megvalósítása elvileg nagyon egyszerűnek látszik, a gyakorlatban azonban meglehetősen sok szempont figyelembevételét igényli, mint például a tanulók életkora, a tantárgy jellege stb. Mikor indokolt például (milyen fajta tankönyvben, milyen iskolatípusban) egy fogalom nyelvi réteg szempontjából kétféle megnevezése közül a köznyelvi *tároló*, vagy a szaknyelvi *tározó* alakot használni? (L. ÉrtKsz. 1339—40.)

2. Mit mutat a mai helyzet a kritika tükrében? — Az alkalmilag születő kisebb-nagyobb glosszák, de még a terjedelmesebb cikkek is — a tankönyvek általános bírálata közben — többnyire csak egy-egy odavetett mondatban bírálják a nyelvezetet. Néhány példa: „... a tankönyv stílusa didaktikus. — Biológia, szakközépiskola II. o. (A biológia tanítása 1972. 3. 87); „... túlzottan tömörre vált [a tankönyv szövege]. Sok esetben ez a »távirati stílusban« és a szöveg viszonylag túlzottan egyszerű fogalmazásában is tükröződik” (A kémia tanítása 1973. 1. 18); „Stílusuk könnyen érthető” (ti. a dolgozók középiskolája I. és II. osztályos történelemkönyveké. Történelemtanítás 1973. 1. 21—4); stb. A legritkább esetben találkozunk olyan elvi megfogalmazással, amely a vizsgált tankönyv egészének nyelvezetére vonatkozik. Ilyenek például: „Világos beszéd — világos fogalmak.” A cikk ugyan a tanári nyelvhasználatról szól, de közvetve vonatkozik a tankönyv nyelvére is. (A matematika tanítása 1973. 6. 184—7).; A fizika és a kémia nyelve az Élővilágban [ti. az Élővilág tankönyvben] (A biológia tanítása 1975. 1. 7—10). És még egy idézet, amely általános törekvéseket fogalmaz meg: „Az olvasókönyvek használatával a földrajz (vonalán!) fokozottan segíthetjük a magyar nyelv tanításának célkitűzését, az anyanyelvi alpműveltség szintjének emelését, amikor az írásbeli szövegek megértésének és az életkornak megfelelő közlésformában való visszaadásának képességét igyekeztünk fejleszteni. Szolgáljuk ezzel az általános iskola célkitűzésének megfelelően a sokoldalú, az önálló ismeretszerzésre, az önművelésre képes ember kialakítását” (Földrajztanítás 1977. 3. 72).

Tulajdonképpen ugyanez jellemző a tankönyvek nyelvével kapcsolatban megfogalmazott igényekre is. „... egy történelmi kérdés tankönyvi feldolgozásának is érdeklődést felkeltőnek és közérthetőnek kell lennie” (Történelemtanítás 1977. 2. 3—6). A tankönyv a kémiai terminológiát alkalmazza, de némely helyen a megértés végett a magyar nyelvi megfelelő kifejezéseket is” (Tanári kézikönyv a szakközépiskolai kémia tanításához 1978. 25).

A javítás szándékát jelzik a következő idézetek. Egy földrajzkiadvány fejezetcíme több kiadásban ez volt: „A Föld *belső* szerkezete”, majd egy átdolgozás során a szerző maga döbönt rá, hogy a „*gömbhéjas* szerkezet” megnevezés a helyesebb, szakszerűbb, mert jobban tükrözi a kifejezni szándékolt tartalmat (Földrajztanítás 1972. 4—5. 125). „A régi (biológia II. és IV. o.) tankönyvekben több esetben előfordult a *súly* és *tömeg* fogalma, illetőleg ezek mértékegységeinek felcserélése, helytelen használata. A fizika, matematika és a kémia tantárgyakkal való koncentráció jegyében javítottuk” (A biológia tanítása 1974. 1.

15–6). Egy középiskolai biológia könyvben pedig a *térdestest* és a *kérgestest* felcserélése okozott zavart (A biológia tanítása 1976. 3. 72–3). Egy tanulságos szerzői nyilatkozat kívánkozik még ide, amit ha minden szerző megfogadna, bizonyára javulna a tankönyvek nyelve: „Igyekeztem elhitetni magammal: mindent egyszerűen meg lehet mondani, írni és magyarázni” — vallja Hortobágyi Tibor (A biológia tanítása 1975. 3. 79).

Ha az elmondottak alapján a használatban levő tankönyveket csoportosítani próbáljuk a nyelvi megformálás milyenségét illetően, akkor a következő vázlatos képet kapjuk — figyelmen kívül hagyva az átlagszintűeket:

— vannak tankönyvek, amelyek a kívántnál „magasabb” szinten, indokolatlanul bonyolultan fogalmazott mondatokból álló szövegben közlik az ismereteket;

— vannak olyan tankönyvek, amelyekre ennek éppen az ellenkezője a jellemző, vagyis túlságosan „leereszkedő” stílusban, gyermeteg módon fejezik ki mondanivalójukat;

— végül akad egy-két olyan tankönyv is, amelynek kézírata úgy került nyomdába, hogy magán viselte a beszélt nyelv számos pongyolaságát, ami az írott nyelvben aligha fogadható el. (Ennek több oka lehetett: szerzői, bírálói, szerkesztői „nagyvonalúság”, időhiány, de néha talán gondatlanság is.)

3. A jövő feladatai. — Az a tény, hogy az MTA Anyanyelvi Bizottsága elérkezettnek látta az időt arra, hogy foglalkozzék a témával, már önmagában is jelentős erkölcsi és szakmai támogatás mindenkinek, aki tankönyvekkel foglalkozik. A munka, amely az illetékesekre hárul, nemcsak iskolai, pedagógiai, hanem közművelődési vonatkozásban is jelentős és felelősségteljes. Az a javaslat pedig, hogy a bizottság évenként néhány tankönyv nyelvének vizsgálatát tervezi és ennek alapján a nyelvileg is kiemelkedően jó tankönyv(ek) „nyelvi nívódíjjal” való jutalmazását javasolja, a kérdés napirenden tartását teszi lehetővé, és ezzel együtt minden tankönyvvel foglalkozó szakember felelősségét ébren tartja.

Ha a tennivalókat egyetlen mondatban próbáljuk megfogalmazni, azt mondhatjuk: a jelenleginél igényesebb nyelvi megformálást kíván mindenki. De hogyan valósítható ez meg? — Csak fokozatosan. A minimális program a következő lehet. Törekedjünk arra, hogy olyan nyelvhelyességi hiba ne forduljon elő a jövő tankönyveinek szövegében, amelyet a nyelvművelő szakirodalom tételesen annak minősít; másképpen fogalmazva, amit a magyar órákon is helytelenítünk az iskolai tanítás során. Ugyanis pedagógiailag jelenleg éppen ez okozza a gondot. A tanulók, de egyes tanárok tudatában is az a vélemény alakult ki: magyar órán illik ügyelni az igényes nyelvhasználatra, de a szakórákon már nem (annyira) szükséges. Ezt a szemléletet feltétlenül kívánatos megváltoztatni.

A maximális programnak a távolabbi jövőben való — megfogalmazása és megvalósítása a nyelvi helyesség kérdésében csak a mainál egységesebb megítélési szempontok kialakítása után várható. Jelenleg ugyanis a kéziratok nyelvének megítélésében nem azonos szempontok vezetnek a szerzőt, bírálót, szerkesztőt. A mindennapi kiadói munkában általában a kéziratok nyelvi lektorálásakor kétféle megközelítési módot tapasztalhatunk:

— a bíráló egyik típusa az egyedi nyelvhelyességi hibákat gyomlálgatja, ezzel meg is elégszik (persze néha ez sem lebecsülendő munka);

— a másik típus pedig saját nyelvi ízlését várja el a szerzőtől, nemegyszer számonkéri, sőt rá akarja kényszeríteni. Ezért mindent, ami saját nyelvszokásá-

tól eltér, hibásnak minősít, tehát javít, ezt pedig a szerző általában nem szívesen fogadja el.

Azt hiszem, egyik megoldás sem szerencsés, hiszen a feladat — a kézirat nyelvi megítélése — ennél sokkal bonyolultabb munka. Néhány szempont ehhez a bonyolultabb értékeléshez. A vizsgált tankönyv nyelve

— érthető-e első olvasásra?

— tekintettel van-e a tanulók életkorára?

— biztosítja-e a közölni szándékolt ismeretek egyértelmű és szakszerű tolmácsolását?

— megfelel-e az igényes köznyelv írott változatával szemben támasztott követelményeknek?

— jól felolvasható-e?

Szakbíró, nyelvi bíráló, szerkesztő — véleményem szerint — akkor jár el helyesen egy adott kézirat nyelvi lektorálásakor, ha a szerző gondolkodásmódját — és ebből következően — nyelvhasználatát elfogadva (sőt tiszteletben tartva!) a szerzőnek saját nyelvhasználatán belüli pontatlanságait javítja. Csak így biztosítható, hogy a módosítások nem „lóganak ki” a szövegből, hanem abba szervesen beleilleszkednek; ezzel gördülékenyebbé, olvashatóbbá, tanulhatóbbá, felolvashatóbbá téve a szöveget.

Összefoglalva az elmondottakat, munkánk elvi alapját a jövőre nézve így tudnám megfogalmazni:

Nemzeti és közművelődési szempontból is fontos lenne hogy az anyanyelvi neveléssel együtt járó felelősségérzet minden tantárgy tankönyvének nyelvi megformálásában ugyanazon kötelezettséggel érvényesüljön.

Graf Rezső

Két angol hang kiejtése magyar szöveggörnyezetben

Az idegen szavak és tulajdonnevek kiejtése sok nehézséget okoz a magyarban. Különösen az olyan szavaké, amelyekben a magyar hangrendszerben meg nem levő hangok találhatók. E hangokat az adott idegen nyelvet nem beszélők egyáltalán nem tudják kiejteni, s a nyelvet ismerők is nehezen tanulják meg. Épp ez ok miatt, és azért, hogy a folyamatos, egységes magyar beszédben ne legyen fennakadás, az idegen hangot a magyar rendszerbeli legközelebb álló megfelelővel helyettesítjük, amely részben vagy egészben különbözik az idegen hangtól. Az Idegen szavak és kifejezések kézisótára (szerk. Bakos Ferenc) és az Idegen nevek kiejtési sótára (szerk. Magay Tamás) ennek az elvnek alapján irányítja a tájékoztatólag egyes szavak, nevek kiejtésében.

Az angol nyelvből a magyarba került idegen formák különösen sok gondot okoznak, hiszen az angol hangrendszer jelentősen eltér a magyartól. Most az angol hangrendszer két olyan mássalhangzóját vizsgáljuk meg, amely teljesen hiányzik a magyarból. E két hang a zöngés és zöngétlen dentális réshang, melyeknek a Nemzetközi Fonetikai Társaság (APhI) által adott jelei *θ* (zöngétlen) és *ð* (zöngés). E két hang az angolban mindig *th*-val van jelölve: *θ*: *birth*, *thank*, *Thorpe*; *ð*: *the*, *that*, *Rutherford*. Meg kell azonban jegyezni, hogy az angol *th* betűkapcsolat nem mindig eme hangokat jelöli, hanem például: *Thomas* (ejtsd: tomasz).

Képzésük a következő módon történik: A lágyszájny felemelkedik, az orrüreg becsukódik, a nyelv hegye és szélei laza kapcsolatot létesítenek a felső metszőfogak szélével és belső felületével, erősebb kapcsolatot a felső szélső fogakkal úgy, hogy a levegő, mely a nyelv elülső felületére és a metszőfogak közötti résen halad át, súrlódást (friktiót) okoz. Egyes beszélőknél a nyelv hegye kitolulhat a fogak között. E hang lehet zöngétlen θ vagy enyhén zöngés δ . (Vö. Gimson: An Introduction to the Pronunciation of English, 178.) E két hang tehát a felső fogsor elülső része és a nyelv hegye közötti résben keletkezik. A magyarban ilyen fogrészhang nincsen — ezért nehéz a kiejtése számunkra.

A nagyobb áttekinthetőség kedvéért és a helyettesítés egyszerűsítéséért helyezük el e két hangot a magyar mássalhangzórendszer táblázatában (csak a szűkebb, fontosabb környezetet nézve):

	Labiodentális	Dentális	Alveoláris
Felpattanó zár			t d
Orrhangú zár			n
Pergő			r
Rész	f v	θ δ	sz z
Oldalrész			l
Affrikáta			c dz

Annyit általánosságban meg kell állapítanunk, hogy az angol θ és δ nyelvközépi réshangoknak messze nincs olyan sziszegő jellegük, mint a legközelebb álló magyar tagoknak, például az *sz*-nek, *z*-nek, vagy akár a *dz*-nek. Tehát egy igen gyengén sziszegő jellegű fogrészhangnak kell magyar megfelelőt keresni, mellyel az angolban ráadásul igen sokszor — így főleg a határozott névelőben és a mutató névmásban — hangsúlytalan szótag kezdődik, s ez még inkább tompítja réshang jellegét.

Vegyük most sorra, hogy mely hangok állnak e két angol hanghoz legközelebb a magyarban, azaz mely hangokkal lehet őket helyettesíteni az egységes magyar kiejtés érdekében, s melyekkel próbálták már eddig is helyettesíteni. (Meg kell jegyeznünk, hogy a táblázat — mint minden táblázat — elnagyolja a finom különbségeket, így az egyként alveolárisnak jelzett *t*, *d*, valamint az *sz*, *z*, és *c*, *dz* képzési helye kissé eltér egymástól.)

A labiodentális réshangok, az *f* és a *v* eleve nem jöhetnek szóba, hiszen az θ és a δ képzésekor az ajkak nem játszanak szerepet, semlegesek maradnak.

Nézzük előbb az θ hangot. Az *f*-et kizártuk. A fennmaradó három zöngétlen hang közül az *sz* tűnik a legmegfelelőbbnek, bár újra hangsúlyozni kell, hogy a magyar *sz* sokkal hosszabban és erősebb sziszegéssel képzett hang, mint az angol θ (hisz az angolban megvan emellett még a magyarnak pontosan megfelelő *sz* hang is). Azáltal, hogy az θ az elülső fogsornál képződik, „puhábbá” válik a sziszegés és rövidebbé is, hiszen e hangot általában hátrább képzett magán- vagy mássalhangzó követi, így a nyelvet aránylag gyorsan kell visszahúzni. Mégis az *sz*-et tartjuk a leghelyesebbnek, mivel a másik két lehetséges hang, a *t* és a *c* jellege alapvetően eltér az θ -étől: mindkettő erőteljes hangzású és zárhang jellegű (ill. a *t* kifejezetten az). S bár az θ elég rövid és kevésbé „sziszegő”, mégis érvényesül ejtésében a réshang.

Az θ hang magyar ejtészváltozataként aránylag egységesen az *sz-et* találjuk a különféle régebbi szótárakban. (Más, a példákban felbukkanó vitatható kiejtési javaslatokkal itt nem foglalkozunk.) A legújabb kézikönyvekben is pl.: *birth control* Ország Angol - magyar szótárában APhI jelöléssel ($b\theta:k\text{on}tr\theta:l$), Bakos Idegen szavak szótárában, 1960 (börsz *kontröl*); *Ruthwell* Országánál ($r\theta:w\theta:l$), Magay Idegen szavak kiejtési szótárában (*raszvel*). Más magyar kiejtési ajánlással nemigen találkozhatunk. Két meglepő és érthetetlen kivétel van a Bakos-féle szótár 1973-as kiadásában: *thank you* Országánál ($\theta\text{æ}nk\text{ ju:}$), míg Bakosnál (*tenk jú*); és *thriller* Országánál ($\theta r\text{il}\theta$), Bakosnál (*triller*). A *thane* szónak valóban van egy régi Shakespeare-fordításokban felbukkanó *tán* (*thán*), nem *tan* változata; de a szó angol kiejtése ($\theta e\text{in}$), magyar hanggal (*széjn*), s ezt is jelölni kellett volna. Az θ -nek *t*-vel való ejtését semmiképp sem helyeseltük, s javasoljuk e hangnak általánosan *sz-szel* történő ejtését magyar szövegkörnyezetben. Egyes régi, *t*-vel meghonosodott alakokat elfogadunk, mint a fentebb említett *tán* 'főúr' szót vagy a magyar szövegkörnyezetben szintén *t*-vel (az angolban θ -szel) ejtett *Macbeth* nevet. Ezek azonban csak kivételek.

A zöngés δ hanggal már több a nehézség. A hozzá legközelebb álló magyar zöngés réshang, a *z* ugyanis képzésének minden mozzanatában jóval erőteljesebb mint a δ . A δ zöngéje elenyésző, s igen rövid ideig ejti az angol, ugyancsak az elől képzettség és a gyakori hangsúlytalan helyzet miatt. A magyarban a *z-t* viszont hosszabban ejtjük és zöngéssége is jóval nagyobb mértékben érvényesül. Így a *z-t* nem tarthatjuk megfelelő helyettesnek. De így állunk a *dz* affrikátával is, hiszen e hang a *d* felpattanó zárjával és a *z* erőteljes zöngéjével még hangsúlyosabb, még feltűnőbb a magyarban, mint a *z*. A δ olyan zöngés, a fognál képzett réshang, amely a beszélt nyelvben szinte alig hosszabb egy zárhang ejtési idejénél. Kevésbé érvényesül zöngéssége és a nyelvközéppel képzett alveoláris réshangok sziszegő jellege. Mindezt figyelembe véve a δ hangot a magyarban — bármily meglepő is — a hangsúlytalan *d*-vel tudjuk legkönnyebben s a legkisebb torzulást előidézve helyettesíteni. Az angol fonetikában járatlan magyar hallgató ilyen jellegű hangot vél hallani, mikor az angol δ -t mond.

A δ magyar hanggal való helyettesítése már nem olyan egységes, mint az θ -é. Kelemen Béla (Idegen szavak és nevek szótára, 1920.) *z-t* javasol: *The rest is silence* (*ze reszt isz szájlensz*). Radó Antal (Idegen szavak szótára, 1921.) *d*-vel helyettesíti: *The rest is silence* (*de reszt isz szejlensz*). Horowitz Jenő (Idegen szavak magyarázata, 1947.) nem egységes a δ ejtés jelölésében: *that is the question* (*dzet iz dzö kvessn*); de *This above all* (*zisz ebáv ól*). A Szikra által 1952-ben kiadott Idegen szavak szótára is a *dz* ejtését ajánlja: *The Times* (*dzö tájmsz*); s ettől kezdve a *dz* az uralkodó. Így a Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótára következetesen a *dz* hangot javasolja a δ helyett, pl.: *that is the question* Országánál ($\delta\text{æ}t\text{ is } \delta e\text{ kwest}\{n\}$), Bakosnál (*dzet is dze kvescsn*); *the right man in the right place* Országánál ($\delta\text{ə}\text{ rait mæn in } \delta\text{ə}\text{ rait pleis}$), Bakosnál (*dze rájt men in dze rájt plész*). A Magay-féle szótárban a δ mindenütt *d*-vel van helyettesítve: *Rutherford* Országánál ($r\theta\delta\text{ə}f\theta d$), Magaynál (*rade(r)fo(r)d*); *Galsworthy* Országánál ($g\theta:lzw\theta:\delta i$), Magaynál (*gólzvö(r)di*).

Összefoglalásul megismételjük javaslatunkat: az angoltól átvett idegen szavakban és tulajdonnevekben előforduló θ és δ hangokat — a magyar hangrendszerbe nem illeszkedő voltak miatt — magyar szövegkörnyezetben következetesen az *sz* illetve *d* hanggal helyettesítsük, úgy, ahogy a legújabb kiejtési szótár, a Magay Tamás szerkesztette Idegen nevek kiejtési szótára javasolja. Természetesen a megfelelésnek kétirányúnak kell lennie, tehát az *sz*-nek és *d*-

nek valóban az *θ* és a *ð* helyett kell állnia. Az Angol—magyar szótárban megadott angol kiejtés pontosan eligazít ebben a kérdésben. Egységesítve a vitatott példákat, azok kiejtése magyar szövegben így alakul:

thank you (szenk jú)

thriller (szriller)

that is the question (det iz dö kvescsn)

the rest is silence (dö reszt iz szájlensz)

the Times (dö tájnz) stb.

Az egységesített kiejtés megkönnyítené a mindennapi beszédben előforduló ilyen hangokat tartalmazó szavak kimondását, s enyhítené a rádió- és televízióbemondók kiejtési nehézségein.

Tolcsvai Nagy Gábor

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK ADÁN

(1978. október 13–14.)

I.

A nyelvművelő napok eseményei

Már tizedik esztendeje, hogy minden páros évben nyelvművelő napokat rendez Adán a jugoszláviai Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének Ada községi választmánya, a községi Művelődési Önigazgatási Érdekközösség és a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület. Adán született 1832-ben Szarvas Gábor, a Magyar Nyelvőr megalapítója és első szerkesztője. A város egyik terén, a Művelődési ház közelében áll a nyelvtudós mellszobra.

Minden alkalommal egy elméletileg fontos és a jugoszláviai magyar anyanyelvű lakosság gyakorlati életében is jelentős kérdésportot vitat meg egy jugoszláviai és magyarországi nyelvészekből álló testület. A tanácskozáson szép számú jugoszláviai elsősorban vajdasági (bácskai) — magyar pedagógus jelenik meg. A tudományos tanácskozást kulturális műsorok egészítik ki.

Az eseményeket áttekintő alábbi beszámoló után az elhangzott előadások közül kétőt közlünk.

Magyarországról tekintélyes számú vendéget hívtak meg. Teljességre nem törekedve felsorolom közülük a következőket: Deme László, Fábrián Pál, Graf Rezső, Grétsy László, Hernádi Sándor, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Rácz Endre, Vargha Balázs nyelvészek, Csuka Zoltán író. Jelen volt még Szalayné, Szarvas Gábor unokája, valamint a kulturális program művészei. Mint meghívott vendég Halász József, hazánk belgrádi nagykövete is részt vett minden rendezvényen.

13-án a házigazdák a Művelődési Központ Könyvtárának olvasótermében fogadták a vendégeket, majd átvitték őket Moholra. Ott a művelődési ház többszáz embert befogadó mozitermében öt magyar többségű község: Ada, Becse, Kanizsa, Mohol és Zenta általános iskoláinak öt-öt főnyi csapata számára tartott vidám nyelvi vetélkedőt Grétsy László. A hatalmas terem zsúfolásig megtelt kisiskolásokkal. A vetélkedő előtt a magyarországi művészek adtak rövid műsort.

A tudományos ülés 14-én délelőtt zajlott le Adán a Művelődési Központ színháztermében. A nagy terem színültig megtelt szakemberekkel és érdeklődőkkel. Horváth Mátyás, a szervező bizottság elnöke nyitotta meg az ülést, majd Ada község vezetősége, a művelődési szervek és a Tartományi Titkárság nevében köszöntötték vezető tisztségviselők a tudományos ülésszak résztvevőit. A magyar vendégek közül Lőrincze Lajos mondott üdvözlő szavakat. A Szarvas Gábor-díjat is mindig a nyelvművelő napokon adják ki. Az idén a Pajtás című gyermeklap szerkesztősége kapta meg. A tanácskozás a vajdasági magyar nyelvű iskolák nem anyanyelvi tankönyveinek magyar nyelvzetével foglalkozott. Bácskában mintegy negyvenezer diák tanul magyar tan nyelvű iskolában, és körülbelül tízezer szerbhorvát anyanyelvű diák tanulja a magyart idegen nyelvként. 91 magyar nyelvű tankönyv van használatban évi 266 ezer példányban.

A tanácskozáson az említett magyar nyelvű tankönyvek közül 22 alapján a következő szaktárgyak nyelvét vizsgálták meg nyelvhelyességi szempontból: biológia (Hernádi Sándor), kémia (Rácz Endre), történelem (Korom Tibor), földrajz (Kálmán Béla), közgazdaság (Varga Zoltán), matematika (Bálint János, Kaszás József – Zóki István), egészségügy (Gubás Jenő), tömegtájékoztatás (Nagy József). Egyetlen nyelvhelyességi szempontból több szakma tankönyvét vizsgálta Molnár Csikós László. A beérkezett bírálatokról, azok értékeléséről és megjelentetéséről Matkócs József számolt be, Dávid András pedig a magyar nyelvű tankönyvekről mint a nyelvművelés eszközéről. Az előadók közül Hernádi, Rácz és Kálmán magyarországiak, a többi jugoszláviai. A bírálatok tetszetős kötetben jelentek meg Szabadkán az Oktatás és Nevelés c. pedagógiai folyóirat VI. évfolyamában (26. sz.). E számot nagyobb példányszámban nyomták, hogy jusson helöle a mostani és a közeljövö fordítóinak, tankönyvíróinak és szerkesztöinek. A szünetben megtekinthettük a tankönyvkiállítást.*

A tanácskozás résztvevöi már előre megkapták az említett számot. Ezért a cikkek szerzői csak összegezték megállapításait, vagy szempontokat adtak a tankönyvírás stílusához és szövegtani szerkezetéhez. E módszertani kiselőadások közül kiemelkedik Hernádi Sándoré. Áttanulmányozását és tanácsainak követését javasolnám nálunk is minden tankönyvíró számára. Gubás Jenö meg magnetofonszalagon is bemutatta, hogy egy rosszul fordított egészségügyi tankönyvből milyen keveset értettek meg a tanulók egy-egy szakasz elolvasása után.

A jó, szakszerű, de magyar nyelvi szempontból is kifogástalan, gördülékeny fordítás Jugoszláviában lényegesen fontosabb, mint nálunk, hiszen ott a magyar nyelvi és irodalmi tankönyveken kívül a többi szaktárgyúak rendszerint fordítások a megfelelő szerbhorvát nyelvű tankönyvekből. A nyelvi és nyelvhelyességi hibák a megvizsgált tankönyvekben elsösorban a helyenként elszietett vagy túlságosan az eredeti szöveg szavaihoz szolgálai módon ragaszkodó fordítás következményei. Azon ne csodálkozzunk, hogy a szaktankönyvek többsége fordítás. Érthető tanügyi követelmény, hogy a különböző nyelvű tankönyvek azonos tartalmúak és színvonalúak legyenek.

A magyarországi tankönyvek közül alig akad más nyelvből való fordítás, de azt hiszem, ott is hasznos lenne néhány nyelvművelö szakemberrel megvizsgáltatni tankönyveink nyelvét.

* Hernádi Sándor és Rácz Endre szóban elhangzott beszámolóját e számunkban közöljük. (A szerk.)

A vitában részt vett a magyarországi vendégek többsége, valamint jugoszláviai magyar pedagógusok. Jó érzés volt egy közös célért úgy vitatkozni közösen, hogy a felszólalásokból az sem derül ki, vajon a felszólaló jugoszláviai magyar-e vagy magyarországi vendég.

Este a lelkes és műértő közönség előtt ugyancsak a Művelődési Ház színháztermében Mécs Károly színművész adott elő verseket, Harangozó Teri énekesnő virágénekeket, a Líra együttes pedig régi magyar hangszeres zenét mutatott be, és kísérte a művésznő műsorát.

Kálmán Béla

II.

Példamutató vállalkozás

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület azzal, hogy napirendre tűzte a szaktárgyi tankönyvek nyelvhasználatának megvitatását, bizonyára számottevően föllendíti majd a nyelvapoló munkát a vajdasági élet egyéb területein is. Ha ugyanis az iskolában, ahol a legszervezettebb és a leghuzamosabb a nyelvművelés, ezentúl még jobban mennek a dolgok, akkor — előbb vagy utóbb — máshol is többre lehet, többre kell majd törekedni.

A korszerű iskolai nyelvművelés egyetemes; magyarul szólva: kiterjed valamennyi tantárgyra. A magyartanáron kívül részt vállal belőle a többi, anyanyelven oktatott szaktárgy előadója is. Az ő részességük, az ő közreműködésük korántsem szívesség, korántsem baráti gesztus vagy nagylelkű segítség a magyartanárnak; sokkal inkább: jól felfogott szakmai érdekből fakadó, az illető szaktárgy teljes értékű oktatását előmozdító tényező.

Mitől függ az iskolai nyelvművelés eredményessége? Egyebek között a szaktárgyi tankönyvektől, ezeknek a stílusától. A tankönyvi nyelvezet alakítja a tanárt, formálja a diákot, hiszen hivatalos példát állít eléjük. Hogyha a szaktárgyak iskolai könyvei eleven gyakorlatként megerősítik mindazt, amit helyesként és kívánatosként hirdetnek az anyanyelvi órákon, akkor ez az egybehangzás valóban egyetemes, ezért eredményeiben maradandóvá emelheti a nyelvművelő tevékenységet. Ellenkező esetben viszont — ha a szaktárgyi tankönyvek nyelvhasználati utközik az anyanyelvi órákon megismert követelményekkel — káros kettősség támad. S mivel a szaktárgyi órák száma többszöröse az anyanyelviéének, túlsúlyra jut a nemkívánatos hatás, megszokottá válik a rossz példa. Ilyen helyzetben egyetemes iskolai nyelvművelés helyett csak nyelvi tudathasadás alakulhat ki.

Milyennek szeretnénk látni a tankönyvek stílusát? Milyen példát állítsanak ezek a fontos kiadványok az őket használó, a hozzájuk önkéntelenül is igazodó diákok és tanárok elé? A tantárgyak iskolai könyvei didaktikus szakszövegként jelennek meg előttünk. Ebből következik jó néhány sajátosságuk. Nevezetesen:

a) Mint általában az írott nyelvet, a tankönyv szövegét is jellemeznie kell a szerkesztett ségnek. Azaz: szabályosan szerkesztendő az összes igénybe vett grammatikai forma. Tankönyvi szövegben akkor sem elfogadható a szabálytalan szerkezet, ha netán rövidebb, célratörőbb a kifogástalannál. Ezért hibás az *e szerint az elmélet szerint* helyett használt változat: *ez az elmélet*

szert. A szerkesztettség elleni vétség, ha az összetett mondatokat nem központosítják megfelelően; ha nem a helyénvaló írásjellel zárják őket. A magyarban ugyanis mind a központosítás, mind a mondatösszetételek záró írásjele a grammatikai fölépítéstől függ.

b) Mint általában az írott nyelvben, a tankönyvekben is érvényesülnie kell bizonyos fokú *i g é n y e s s é g n e k*: mind a szóhasználat, mind a nyelvtani szerkezetek megválasztása tekintetében. A nem terminológiai kifejezéseket úgy célszerű megválogatni, hogy: egyfelől elbírják a nyilvánosságot, tehát ne legyenek csak bizalmas használatra vallók, illetve valók; másfelől ne legyenek fennkölték, túlon túl emelkedettek, azaz: ne ríjanak ki a tankönyvszöveg tárgyszerű, tárgyilagos hangvételéből. És még egy idevágó kíváncsi: törekedni kell a szolid változatosságra is, szó- és szerkezethasználásban egyaránt. Hogy előbbi példánkra most ilyen összefüggésben hivatkozzam: a kissé terjedelmes *e szerint az elmélet szerint* helyére szabályos rövid változatok is kínálkoznak — *ezen elmélet szerint, eme elmélet szerint* — csakhogy ezek erősen választékosak, már-már fennkölték; így ebben az esetben inkább vállalhatjuk az alapszerkezet ismétlődő használatából adódó monotonitást, mint a stílustalanság árán elérhető változatosságot. Hogy a nem terminológiai kifejezések megválasztásakor sem korlátlanok a mozgási lehetőségek, érzékeltesse a következő példa! Alapmondatunk: „Máshol is *vannak* hasonló élőlények.” A *vannak* helyettesítésére stílustörés nélkül folyamadhatunk az itt következő alkalmi szinonimákhoz: *találhatók, léteznek, előfordulnak, akadnak*. De a *találkoznak* szokatlansága és választékossága miatt a tankönyvben alighanem előkelősködésként hatna. — „Máshol is *találkoznak* hasonló élőlények.”

c) Minthogy a tankönyv szakszöveg, joggal elvárjuk tőle, bánjon kifogástalanul a szakszókincessel. De megkívánjuk, megkívánhatjuk azt is, hogy hangvétele *t á r g y s z e r ű*, objektív legyen. Pontosabban szólva: stílusa ne legyen magamutogató, ne váljon fontosabbá az ismeretanyagnál! Eszköz, jó eszköz, *j ó l s z o l g á l ó e s z k ö z* maradjon tehát.

d) A tankönyv *d i d a k t i k u s*, vagyis a *t a n u l ó k h o z a l k a l m a z k o d ó*, az ő érdekeiket figyelembe vevő *s z a k s z ö v e g*. Megfogalmazója nem feledheti: a diákoknak, sőt a tanároknak is az a legfőbb érdekük, hogy mennél biztonságosabb legyen az ismeretek megértése, illetve elsajátítása. Mennyiben és hogyan korlátozza a didaktikus jelleg a tankönyvíró? Úgy és annyiban, hogy ez a szempont fölérendelődhet a többinek. A szerkesztettség fölé emelt didaktikusság például így módosítja a helyzetet.

Nem vagy csak ritkán fejezheti ki mondanivalóját a tankönyv grammatikailag szabályos, de zsúfoltan tömör egyszerű mondatokban. A kifogástalanul megépített, de nagyon is feszített összetett mondatokból sem ajánlatos sokat beágyazni tankönyvi szövegbe; legalábbis alsó fokon nem, vagy a tárgy oktatásának kezdetén.

Didaktikusan kell értelmeznie a tankönyvírónak a szakszerűséget is. A terminológia hitelességét nem csorbíthatja ugyan, de mindent köteles elkövetni azért, hogy a diákok helyesen és biztonságosan elsajátíthassák a szakkifejezéseket. Évéggett az idegen eredetű terminus technicusokat értelmezéssel kíséri, közli elfogadott kiejtésüket; a többieket pedig úgy ágyazza bele a szövegbe, hogy félreértésükre ne legyen mód.

Olykor — ha a tanulók érdekei úgy kívánják — eltérhet a szerző a szokásos tárgyszerű hangvételtől is. Például: kicsinyekhez, kezdőkhöz szól a tankönyv, vagy tudománytörténeti jelentőségű mozzanatról, esetleg ilyen személyről.

Természetesen érvényesülhet a didaktikusság a tipográfiában is. Ide sorolhatjuk a dőlt, a kövér betűs kiemelést, a ritkítást stb., akár a szakkifejezések elkülönítésére, akár a lényeg hangsúlyozására szolgál.

e) Az eddigiekben *d i d a k t i k u s s z a k s z ö v e g k é n t* mutattam be a tankönyvet. Csakhogy a tankönyvi szöveg részben vagy egészben tanulói beszámolóként, tanári közlésként is elhangozhat. Nem lenne bölcös dolog, ha erről megfelelően, mindenáron az írott nyelv követelményeihez próbálnánk igazítani, sőt igazíttatni. Amint a maga kétarcúságában szemléljük a tankönyvi szöveget, hajlandók leszünk elfogadni, hogy érvényesek rá a beszélt nyelv bizonyos stiláris követelményei is. Mindenekelőtt azok, amelyek nem vagy csak látszólag összeférhetetlenek az írott nyelv már említett sajátosságaival. Így például, ha valamely nyelvtani szerkezetnek két szabályos, azonos hangulatú formája létezik, s közülük egyik késleltetett, a másik nem, akkor a tankönyvíró — éppen a tanulói beszámolókra gondolva — egyszer-egyszer a nem késleltetett változatot részesíti előnyben. Ha választhatunk nyelvtanilag jelölt és jelöletlen megoldások közül, ne mellőzzük mindig a jelölt, a valamivel testesebb formát, ha azt szeretnénk, hogy szövegünk jobban mondható és a partner számára követhetőbb legyen. Ha féloldalas vagy szimmetrikus szerkezet kínálkozik a szövegalkotónak, érdemes megfontolnia, mennyivel ritmikusabbá és jobban tapadóvá lehet a mondat a *mind-mind, vagy-vagy* stb. alkalmazásától.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a tankönyvírás olyan akadályverseny, amelyen fölöttébb könnyű hibapontokat szerezni, amelyen csaknem lehetetlen hibátlanul szerepelni. A tankönyvet fordítók előtt még számosabbak, még inkább próbáztatók az akadályok! Nékik az eltérő nyelvi szemlélet- és szerkesztésmód buktatóin is szerencsésen túl kell jutniuk.

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület lehetővé tette, hogy ezt a kettős versenyt jobban megismerve, szabályait minél jobban föltárjuk, hogy értékelési rendszerét korszerűsítsük. Én, a magyarországi nyelvművelő baráti elismeréssel adózom a vajdasági, a jugoszláviai magyar nyelvművelőknek. Úgy vélem, p é l d a m u t a t ó vállalkozásnak lehettem, lehettünk részesei. Köszönet érte.

Hernádi Sándor

III.

A jugoszláviai magyar nyelvű kémiatankönyvek nyelvhasználatáról

Azt a feladatot kaptam, hogy két kémiatankönyv nyelvhasználatáról mondjak véleményt. Az egyik könyv az általános iskolák VII. osztálya, a másik pedig a középiskolák I. osztálya számára készült. Mind a kettő szerb-horvátból való fordítás. (Rövidítésük a továbbiakban: VII., ill. I.)

Bár a kémia tudományát nagyon sokra becsülöm, mégis laikus vagyok ezen a szakterületen. Így a kémiai műszók használatával és helyesírásával nem foglalkozhattam. Elsősorban a mondat-, illetőleg a szövegszerkesztés problémáit vizsgáltam meg, de kitértem — a szakszók kivételével — a szóhasználat és a helyesírás kérdéseire is.

A két tankönyv mondat szerkesztése némileg eltérő. Ez az eltérés jórészt a tananyag nehézségi fokának a különbségéből, valamint a tanulók életkori sajátosságainak a figyelembevételéből fakad.

Az általános iskolai tankönyv többnyire világos, egyszerű szerkezetű mondatokban fogalmaz. Például: „A fehér foszfor foszfor-gázok lecsapódásából

keletkezik. Tiszta állapotban szilárd, színtelen, mérgező anyag. Állás közben megsárgul.” (VII. 140.) — A középiskolai tankönyvben már nagyobb számban találni többszörösen összetett mondatokat, illetőleg bonyolultabb szerkezetű egyszerű mondatokat. Kétségtelen, hogy itt várt nagyobb feladat a fordítókra, s ezt olykor szép, gördülékeny fogalmazással oldják meg; például: „A Bohr-féle modell alapján nem lehetett megmagyarázni a kémiai kötések természetét, keletkezésük okait, sem azt, hogy az elektronok, amíg a mag körül keringenek, miért nem sugároznak energiát. Ezek a nyilvánvaló hiányosságok, valamint az atomszerkezettel kapcsolatos később felfedezett fontosabb törvényszerűségek új atommodell létrehozását tették szükségessé.” (I. 10.)

Meg kell azonban vallani, hogy más helyeken a hasonló mondatok, szövegrészek megszerkesztése nem eléggé könnyed, sőt olykor zavaros; például: „Ha a hidrogén és a klór legkisebb részecskéi atomok lennének, akkor 1 térfogat hidrogén és 1 térfogat klór egyesülésekor 1 térfogat hidrogén-klorid keletkezne, mert a hidrogén és a klór 1 : 1 arányban egyesül, tehát a keletkezett hidrogén-klorid-részecskék számának egyenlőnek kellene lennie az egyenlő térfogatú hidrogén- és klórrészecskék összegének felével” (VII. 103). Ha ezt a hosszú mondatot kettétagolnánk, áttekinthetőbb lenne a szerkezete, és világosabb az okfejtése. Ezzel ellentétes — és szintén nem ritka — hiba a mondatok kétféle tördelése. Erre is lássunk egy példát: „Az oldatokat a kémiában leginkább mólós koncentrációban fejezik ki. Az analitikai kémiában viszont inkább normál koncentrációban” (I. 98).

Ami mármost a mondat szerkesztés r é s z l e t k é r d é s e i t illeti, több jellemző hiba tűnik szemünkbe mindkét tankönyvben.

A mondatok s z ó r e n d j e nem mindig elégíti ki a didaktikus fogalmazásnak azt a követelményét, hogy az ismerttől haladjon az ismeretlen, új mondanivaló felé. Például abban a szövegrészben, amely az atommal kapcsolatos ismeretek fejlődését mutatja be, egyszer ilyen mondatba ütközünk: „Dalton ... Proust kísérletei alapján az *atomokról* igyekezett egységes képet kialakítani” (I. 5). Mivel itt az *atomok* szó az állítmány elé kerül, tehát főhangsúlyos helyzetet foglal el, azt gondolhatnánk, hogy ez hordozza az új mondanivalót. Pedig szó sincs ilyesmiről, hiszen előzőleg is az atomokról írt a tankönyv. Helyes szórenddel így hangzanék a mondat: „Dalton ... *egységes képet* igyekezett kialakítani az atomokról”.

Tipikus szórendi hiba még az állítmánynak gyakori, indokolatlan hátravetése a mondat végére. Az efféle szórendet nemegyszer az idézi elő, hogy a fordítók vonakodnak a szaknyelv szokványos szófűzésének a megváltoztatásától; pl. „A gázok általában *vízben oldódnak*” (I. 89). A szaknyelvi szókapcsolatok túlságos tisztelete miatt hibás lehet a hosszabb jelzős szerkezetek szórendje is. Például a fotoszintézisről azt olvassuk, hogy ez a *fényenergia hatására lejátszódó szerves vegyületek szintézise* (VII. 83). Gyakori szórendi vétség ezeken kívül a módosítószók (*valószínűleg, aránylag* stb.) helyének az eltévesztése, a közbevetések félreérthető, zavaró elhelyezése, s a jelzői értékű határozónak kétértelműséget okozó hátravetése. Most csak ez utóbbira lássunk egy rövid példát: „Melegítsétek az előbbi kísérlethez használt kémcsövet a *kékkőoldattal*” (VII. 28). Mondanom sem kell, hogy nem *kékkőoldattal* kell melegíteni a kémcsövet.

A szórend — mint láttuk — nemcsak a mondat-, hanem a szövegszerkesztésnek is fontos eszköze, ezért referátumom írásos változatában sokkal részletesebben foglalkozom vele.

De most ideje rátérni a mondat szerkesztés egyéb területeire.

Valószínűleg csupán a figyelmetlenség okozza az egyes tetési hibákat (például az alany és az állítmány között), valamint a tárgy és a főzős használatának az elvételét is, bár feltűnő, hogy az általános iskolai tankönyvben a fordítók sokszor eltévesztik az ige ragozását a névmási tárgy, illetőleg a névmási jelzős tárgy mellett. Ilyen mondatokat olvashatunk: „Mely oldatot *nevezzük* töménynek” (VII. 29); „Soroljátok fel azokat az elemi részecskéket, amelyeket *ismeritek*” (VII. 48).

Úgy látszik, hogy a fordítók túlságosan óvakodnak a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának kitevéséről. Gyakorta felütik a fejüket — mindkét tankönyvben — az efféle mondatok: „Más *anyagok* viszont, mint például a *nátrium-hidroxid* oldásakor, hő szabadul fel” (I. 91). Az ilyen szerkesztésmód nemcsak nehézkes, alig érthető, hanem olykor valósággal félreérthető; pl.: „A nátrium-szulfát mólmennyiségét *n*-nel jelöljük, mely *x* mennyiség és a molekulatömeg értékének hányadosa”; helyesen: „... mely *x* mennyiségnek és a molekulatömeg értékének hányadosa” (I. 94).

Még a *-nak, -nek* ragnál is jobban takarékoskodnak a fordítók a névelővel. Ez egyrészt annak a következménye, hogy sűrűn fordulnak elő az úgynevezett anyagnevek (elemek, vegyületek stb. elnevezései), amelyek amúgy is hajlamosak a névelőtlenségre; másrészt számolnunk kell a szerb-horvát alapszöveg hatásával is, amelyben természetesen nincsen névelő. Ilyen mondatokat olvashatunk: „Vegyük példának a magnézium oxidációs reakcióját *levető* oxigénjével” (VII. 109); „Ügyeljete arra, hogy *padlóra* ne kerüljenek nátriumdarabok” (VII. 143).

Ha már a fordítás-jellegből fakadó hibáknál tartunk, hadd említsük meg a *köszönve valaminek* igenévi szerkezet előfordulását; például: „A kémia, a *kísérletezés módszerének köszönve*, tág teret nyitott az ember alkotóképességének” (I. 3). Ide tartozik a *szabadon mondhatjuk* kifejezés a *bizvást* vagy *nyugodtan* elmondhatjuk helyett (VII. 9); az *ismét* határozószó a *viszont* kötőszó szerepében; pl.: „Egyes fémek igen nagy sűrűségűek, mások *ismét* könnyűek” (I. 59), s ugyancsak idegenszerű a vonatkozó mellékmondatok halmozása az ilyenfél példákban: „Így ellentétes töltésű ... ionok jönnek létre, *amelyek* kölcsönösen vonzzák egymást, *miáltal* ionos vegyület ... keletkezik, *amelynek* részecskéi ionos kötéssel kapcsolódnak egymáshoz” (VII. 109).

Az idegen hatás mellett a nyelvjárási beütés is szerepet játszhat a *-tól, -től* rag használatában a *-nál, -nél* helyén; például: „a halogén elemek elektronaffinitása nagyobb a *hidrogénétől*” (I. 32). Más pongyola, beszélt nyelvi, familiáris fordulatok is fel-felütik a fejüket, például: „Egy energiaszinten *legtöbb* 2 n² számú elektron lehet” (VII. 46, helyesen: „... *legfőljebb* 2 n² számú elektron lehet”). Másutt meg — éppen ellenkezőleg — bürokratikus vonások tartik nehézkessé mind a mondat szerkesztést, mind a szóhasználatot. Ide tartozik egyebek között a *-nál, -nél* rag elburjánzása az *ennél az esetnél* típusú határozókban, továbbá a *feltételezés* a könnyedébb *feltevés*, a *tételezzük fel* a természetesebben hangzó *tegyük fel* helyett.

Írásbeli beszámolómban kitértem a szóhasználat egyéb kérdéseire is. Mivel a tankönyvekben szükségszerűen megismétlődnek a műszók, a szakkifejezések, jobban kellene ügyelni rá, hogy egyéb szavaknak nem szükségszerű ismételtetésével ne szürkítsük tovább e könyvek stílusát. Van javítanivaló a helyesíráson is: az általános iskolai tankönyv főleg a mondatvégi, a középiskolai tankönyv meg a mondattagoló írásjelek használatában követ el a meg-

engedhetőnél több hibát, köztük olyanokat is, amelyek a mondat érthetőségének a rovására mennek. Sajtóhiba is jócskán akad mind a két tankönyvben, még értelemzavaró is. A pálmát kétségkívül a következőnek ítélhetjük: „Földünket légréteg veszi körül (*atomszféra*)” (VII. 81).

A szóhasználat és a helyesírás problémáival foglalkozva — mint már említettem — nem tértem ki a szakszók, szakkifejezések használatára és helyesírására, hiszen a kémia területén nem vagyok szakember. De az idevágó kérdéseknek a tárgyalása alól fölment az a körülmény is, hogy Budapesten, az Akadémiai Kiadónál 1972-ben megjelent „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” című alapvető munka.

Úgy látom, hogy ennek a fontos kiadványnak a direktíváit már mind a két tankönyv — főleg a később megjelent általános iskolai kémiakönyv — figyelembe vehette. A magyarországi tudományos kutatás elsősorban ezzel az imponáns munkával járult hozzá a jugoszlávai magyar nyelvű kémiatankönyvek szabatos nyelvhasználatához. Ehhez képest az én mostani vizsgálódásom legföljebb csak szerény ráadásnak számíthat.

Rácz Endre

Krúdy stílusfája

Az emberi sors örök attribútumaihoz, a születés, az élet, a szerelem, a halál, az utódokban való továbbélés dialektikus lényegiségéhez a történelem különböző korainak művészei nem egyformán viszonyultak. Az utóbbi pár évezred emberi gondolkodástávlatait hullámhegyekként az ókornak, a reneszánsznak, a felvilágosodás tőszomszédságában a múlt századi realizmusnak evilágisága, materialista szemlélete, hullámvölgyekként pedig a középkornak, a barokknak és a romantikának miszticizmusa, idealisztikus elképzelése fogta át. A huszadik század felé közeledő embert aztán e létképleteknek mindennél árnyaltabb értékelésére és egyiküknek, a helyesnek választására készítette a civilizáció mai, mind ez ideig talán legmagasabb csúcsa elérésének feladata.

Az akkortájt élő, a választút elé érő képzőművész, Mednyánszky László a *Virágzó fák* című, 1900 körül készült, szecessziós-impreszionisztikus festményén mintha ezt a 19. századból kivonulást és a 20. századba átvezetést örökölt volna meg a természeti látvány erejével. Képén a sötétbarnás, haldokló televényből nőnek ki a fák, amelyeknek apró fehér virágai élettisztán csillannak föl a lombzat és a levegő zöldes-kékes tónusú környezetében. Az ágakon élő virágok színüket, illatukat, szépségüket maguk is sugározhatják, de az aljzatban elpusztult elemekkel való összehasonlításuk, megméretésük fejtheti föl igazán a szirmokba burkolózott értéket. A még oly sajátos, önerővel bíró, esetleg magányos létezők, tényezők, egyéniségek varázsa sem önmagukban, hanem viszonylataikban rejlik. „Les fleurs du mal” — olvasható a modern költészet ősatyjának, Baudelaire-nek a kapcsolatokat sokszor a végletek közelítésével föltáró művén, jelezve, hogy a rút és a szép esztétikuma összefügg.

Az emberit és természetit összefonó művészi megnyilatkozás — továbbá — társadalmi keretekben jön létre. A múlt század végén a magatartásformák elüzletiesedése, a kapitalizmus hanyatlása, a dekadens életérzés társadalmi változásokra ösztönző irodalmi forradalmakat érlelt. A klasszicizmusból és a romantikából merítő, szimbolistává csiszolt, helyenként impreszionisztikus csengésű, sőt a szürrealizmus számára is forrásul szolgáló baudelaire-i művészetnek „jelképek erdejében” (és vizein) járó „albatrosza” a francia polgári társadalmat bírálja. A feudálkapitalista szövevényű „magyar ugaron” pedig Adynak szecesszionisztikus-impreszionisztikus indítású, szimbolista törzsű, expresszionista és szürrealista jegyeket is virágozva, majd egyszerűsödve befejeződő költészete¹ előbb a polgári radikális, aztán a demokratikus népforradalom „új szeleivel nyögeti az ős magyar fákat”.

A mednyánszky és az adys „szent humus”-on fogant a „magyar romlás virága”²: Krúdy Gyula prózája is. Ebben a sajátosan kettős pólusú, pusztító

¹ Vö. Bori Imre: *Híd*, 1977/7–8.

² Szauder József: *A romantika útján* (Szépirodalmi, 1961).

és éltető erejű meghatározottságban gyökerezik az akkor még álmodó Nyírségből indult és az ébredező Pestre érkezett író életműve, amelynek egységes összzhatásán áttetszik különleges többrétűsége, az álom- és valóságosság páratlan szintézise. Krúdy művészete „bűvös virágzó ősozont”, de „testén óriás piros virágkehelyként átsütő szívében: ott virágzik az Emberiség”.³ Bár ez az egyszerre „késői és korai nyárfa” nem a főúton, csak „dűlőúton” élt, és „kis házikóhoz, a magányhoz” tartozott, mégis messzelátó jele tudott lenni az emberi életet alakító legfontosabb érzéseknek, gondolatoknak: a „kenyér illatának”, a „tavaszok élénk hegedűjátékának”, az „őszök mélabús gondolkázásának”, a „gond és bánat rőzsekötegeinek”, a „virágot hajtó lelkeknek”.⁴

Bonyolult érzés- és gondolatszötteése összetett látásmóddal társult. Mondanivaló-komplexuma gazdag stílusötvtvződésre, a hagyományos nyelvi-képi kapcsolatoknak felbontására és újjáformálására épült. Ezt a tartalmi és formai szimultaneitást a Krúdy-szakirodalom, amely eddig két átfogóbb igényű monográfia, Kelemen [Perkátai] Lászlónak úttörő jelentőségű értékezése és Kemény Gábornak képvizsgálati könyve⁵ körül csoportosul, egyre inkább fölfedi. Maga az író adja meg művei értelmezésének kulcsát, amikor a fentebb már idézett regényének bevezetőjében a következőket írja: „Kis levonóképek-kék vannak itt egymás mellé sorakoztatva, melyek mást mutatnak előről és mást, midőn ujjhegyünkkel ledörzsöljük róluk a papírost.” A tartalmi mondanivaló függvényeként tehát Krúdy stílusának kardinális vonása a képszerűség. Áttételes ez a képszerűség, hiszen a nyelvi vonal hagyományos jelentése, az egydimenziós szemléletiség mögött több dimenziós vizualitás, újszerű jelentéshálózat húzódik meg. A metaforikusság, vagyis múltnak, jelennek és jövőnek, álomnak és valóságnak, látványnak és látomásnak, életnek és halálnak művészi viszonyítása — terebélyes-lombos, gyűrűző növésszerű stílusfaként — közvetíti számunkra a létezésnek a század eleji jelenségekből Krúdy kiolvasta lényegét.

A gazdag koronájú fa gyökerei a 19. századi romantikába és realizmusba nyúlnak. A polgári korérületnek ezen kétfajta útkeresése, a képzeleti szférába való átmenekülés vagy a tárgyilagosság keretei közötti kijózanodás táplálja ugyanis azokat az 1800-as évek végére és az 1900-as esztendők elejére elszaporodó stílusirányokat, amelyek a kapitalizmus válságba kerülésének, a társadalmi formációváltás érlelődésének tükröződései.

Az adott történelmi-társadalmi körülmények közepette egyik lehetőségként a Krúdy-féle magatartás a múlthoz menekülést választja. A régi megidézése, a jókaiasan külön alakok szerepeltetése, a turgenyevien lírai nosztalgia r o m a n t i k u s indíték.⁶ A Szindbád-novellák címalakja a letűnt „szép” idők vizeinek hajója, az Asszonyságok díja egyik főszereplőjének, Czifra Jánosnak foglalkozása hétköznapiságában is szokatlan: temetésrendező. Ez utóbbit véletlen sorolja elveivel ellentétes eseménybe, lakodalomba, hogy aztán a

³ Juhász Ferenc: Az ember, aki szeretni tudott (Előszó. K. Gy.: Vadszőlő. Magyar Helikon, 1971).

⁴ K. Gy.: Asszonyságok díja (Szépirodalmi, 1968).

⁵ K. [P.] L.: K. Gy. (Szeged, 1938.); K. G.: K. képkalkotása (Akadémiai, 1974.). Nem kevésbé alapvető Szabó Edének K. Gy. alkotásai és vallomásai tükrében (Szépirodalmi, 1970.), Katona Bélának K. Gy. pályakezdése (Akadémiai, 1971.) c. műve stb. sem.

⁶ Vö. többek között Sötér István (Romantika és realizmus. Szépirodalmi, 1956.), Nagy Miklós (Irodalomtörténet, 1970/1.), Diószegi András (In: Tanulmányok a magyar—oros z irodalmi kapcsolatok köréből. Akadémiai, 1961.) K.-nak e sajátosságára vonatkozó sarkalatos megállapításaival.

jelenüktől élettörténetük értékelésére kényszerített embereknek múltjába, látomásaiba tekinthessen bele. A másik hős, Natália is „véletlenül” egy kísérteties temetőbeli séta után döbben rá arra, hogy gyermekéletemet hord magában. Az anyaság tudatára való ráébredést jellegzetesen romantikus mondatláncolat: vízió előzi meg. A regényben nem ritka látomásos részeket megszemélyesített fantomok, rossz és jó allegorikus alakok járnak át. A nagybetűs névvel megtisztelt Gonosz, Halál, Ismeretlen, Lélek, Élet úgy jelenik meg, mintha az ember fölött álló, az embertől s így az írótól is függetlenül adott, az embert meghatározó létező lenne. A romantikus alapelemek, az elvágódásnak, a boldogságkeresésnek, a bizonyosfajta eszményítésnek, az irracionális képességnek, az álomszerűségnek motívumai másutt is, hol fölerősülve, hol háttérbe szorulva mindig is fölbukkannak Krúdy művészetében. A Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban vagy a Purgatórium című alkotások merész asszociációig vagy például a Boldogult úrfikoromban című, valóságserűbb regény különös álarcaig is ez a romanticizmus ér el.

Natáliának a fentebb említett, szinte misztikus körben való mozgása azonban kézzelfogható, kitapintható térben, a nagyvárosiasodó Pest utcáin folytatódik. Czifra János temetésrendező eleinte mulatságosnak tűnő botladozásai is a külvárosok vastkos realitásához kötődnek. Az embernek két részre, testre és lélekre való, az ősi szemlélettől kölcsönzött osztása, a „kis testeknek”, az „érzelemmel megtelt lelkeknek” már-már fennkölt megjelenítése mellé pedig az „esti korzón sétáló Zrinyi Ilona-maradékoknak” bizarr, a romantikus merengésből fölébresztő képe férközik. Az allegorikus figurasémák között valóságos alakok, haldokló dzsentriknek, züllött kalandoroknak, friss polgárnéknak típusai villannak föl, jelölve, hogy a 19. század városi-polgári irodalmától és Mikszáthjától örökölt, gyakran adomázó realizmus Krúdy sokszínű oeuvre-jének a romantika melletti másik, az életműbe sajátosan átható gyományszózó indítéka.⁷

Innét ered a kettős főgyökérre felnövő stílusfának n a t u r a l i s z t i k u s á g a.⁸ A nőknek az imént szóba hozott „maradékokként” való megnevezése is tulajdonképpen efelé hajlik. Ez a színezet különösen az örömtanyák, a vendéglők világának leírásába, a bohémek, a csavargók, az éjszakázók társalgásaiba kerül be. Az Asszonyosságok díjában a „Frank Jeremiás és Neje utcájának” hölgylakói — metaforikus körülírással — „ajak-uzsorások”, „kebelkereskedők”, „láb-árusítók”, „csókkalmárok”, „szívkuafárok”. Ebben az argós, durvább szóhasználatban a női test „csirkehús”, a fogadás „borjúszelet” lesz. A verekedés közben leszúrt Palacki haldoklása visszataszító jelenetté fajul. A körülírás pejoratív változata, a kakofemizmus alantas kocsmái szituációkat, „kavargó gyomrokat” is bemutat. A nyers árnyalatú jelenségeknek gát nélküli közlése másutt — a „megemésztetlen francia pezsgő” sorsa például a Rezeda Kázmér szép életében — is megviszolyogtat. Több helyütt viszont az évszét passzióinak aprólékos leírásai, miként Az élet álom gyomornovelláinak részletes gasztronómiai rajzai, túlozzák el a szándékosan a helyes arányokat. Mindebből, az élvezetek hajszolásából, a szerelem áruvá válásából a feudálkapitalizmus válságérzete tűnik ki.

⁷ L. Mátrai László (Magyarok, 1948.), Sötér István (i. m.), Szabó Ede (Előszó. K. Gy.: Válogatott novellák. Szépirodalmi, 1957.), Szauder József (i. m.), Katona Béla (i. m.), Fülöp László (Studia Litteraria, 1975.) stb. idevágó vizsgálatait.

⁸ L. egyebek mellett A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig (Akadémiai, 1965.) ezzel kapcsolatos meghatározásait.

Nem ez a külső, empirikus részletezés, hanem a belső, intuitív szemlélet hajtja Krúdy szimbolista jellegű stíluságát.⁹ Benne a létezés általánosabb kérdésköre bontakozik ki, még akkor is, ha az egyes szimbólumok szórványosak, kissé vázlatosak. A szindbádi lét példának okáért „griffmadáron” való elrepülés, A hídon „medaillon”-ja az emlék, a régmúlt jelképe. Az Asszonyosságok díjában a boldogtalanságot a „huhogó bagoly”, az élet összetettségét a „nagy fa”, a mulandóságot a „szállongó falevél”, a halált a „kaszás”, a „sírásó” képviseli. A bekövetkező halál szimbóluma az Utolsó szivar az Arabs Szürkénél című elbeszélés címadó tárgya is. A Boldogult úrfikoromban indítása, a „Pestre költöző jégtáblák” képe líraian reflektál a kor fővárosba zsúfolódó emberének viselkedésére; a regény zárórészében az „este kukorékoló kakas” az ódonság, az otthontalanság groteszk érzetét árasztja.

A sors jelképszerű kifejezései (*Bohóc, Költő, orr, szív, hát*) szinte hálózattá állnak össze A helyettes halott című novellában. A gazdag képi példatárnak minősülő Asszonyosságok díjában pedig a címbe fogalom köré jelképes gondolat-tartalmaknak egész rendszere szerveződik. Eredetileg az „Asszonyosságok díja” a Natáliával bajlódó szülésznő elbeszélésében a lóversenyeken aratott győzelem értékét jelenti, majd átértékelődik annak a klinikai különszobának megnevezésévé, amellyel egy lóversenykedvelő orvos ötlete alapján az éjszaka elsőnek szülő nőt ajándékozzák meg. A regényben a „díj” következő fokozatként az anya, az asszonyi sors szimbólumává, végül — a mű egész problémavilágát magába, különös szimbolikába sűrítve — az emberi élet, a boldogságkeresés jelképévé lényegül. Ilyen módon tehát az egyes szimbólumoknak diaszpórája mellett főleg a bemutatott sorsokból, a jelképpé váló szereplőkből, kiváltképp a harmóniakeresésbe belehaló Natáliának és az örömet fellelő Czifra Jánosnak életútjából tevődik össze az idézett műalkotásban Krúdy sajátos szimboliz-musa. Egyebütt is főként alakok és alakmások — például a Hét bagolyban Szomjas Guszti és Józsiás, a Rezeda Kázmér szép életében Rezeda és Ördögh Kornél — tesznek jelképes tanúbizonyságot korabeli vagy örök emberi élet-filozófiákról.

A létérnek ismét a felszíni rétegei élesztik ez esetben az emberi benyomások szubjektivitásától átítatott pasztellképekkel Krúdy stílusának következő, talán legtöbbször méltatott szövödményét: *impresszionizmus* á t.¹⁰ Ezen hangulatiságában egységesnek látszó, foltszerű tagoltságtól színeződő stílusképződménynek számos összetevője ismert: a témavariáció, az élmény emlékké áttünése, az érzelmeknek a környezetbe mosódása, az asszociatív kompozíció, a szóhasználat nominalitása, a pointillista képesség, a jelzők, a részletek ritmikus halmozása, a mondatdallam, a műfajnak epikába oltott líraisága gyakorta hangzik el Krúdy kapcsán. A prózaköltő impresszionista színskálájából, amely az alkotói pálya rejtekeinek fokozatos föltérképezése során jobbára az életmű első felének mérőszközeként működik, érdemes még néhány fokra fölfigyelni.

A vágyakozó, az érzékiséget kereső Szindbád-novellák szerzői korszakában az emocionálisabb töltésű nyelvi képek közül különösen a megszemélyesítés

⁹ Érinti ezt a témát Komlós Aladár *A szimbolizmus és a magyar líra* c. könyvében (Akadémiai, 1965.); Orosz Sándor a *Napraforgó szimbolikusságát* elemzi a *Nyr.*-ben (85 [1961]: 421–35).

¹⁰ Kelemen [Perkátai] i. m., Pelyvás-Ferencsik Istvánnak *A magyar irodalmi impresszionizmus és K. Gy. c. tanulmánya* (Debrecen, 1942.) óta a szakirodalom bőven foglalkozott az írónak eme stíluságával.

remekel. A „folyó emlékezése”, az „erdő álmodozása”, a „házikó hunyorgatása” és a többi élettelen tényező tömeges élősitése valamiféle emberi hiányérzetről, ember és környezete kapcsolatának újraértékeléséről tudósít. A történelminek vélt osztályok talajvesztettsége, a polgári civilizáció könyörtelen pénzhajszája miatt társtalanságot érzőknek talán ösztönös narkotikuma a természetnek társadalmi hangulattal való ezen átjáratása. Az így mozaikká foltosodó táj elemei emberi kedélyállapotokat illusztrálnak, miközben az impressziók mintha a századforduló magányos halandójának ideiglenes társáivá szegődnének.

Az „eltörött Egész” látványát mutatja föl a metonimikus nyelvezetű Krúdy-prózában mozzanatokra bomló képisége is. Tárgyak, cipők, kesztyűk, kalapok, testrészek, lábak, kezek, arcok kavalkádjában emberek emlékei, érzetei, illúziói halmozódnak fel. A pillanatot tágítja a nosztalgiának és az iszonyatnak, az élményeknek és az emlékképeknek szinte időtlen lebegésévé a hasonlat is: „Margit az ablak deszkájára ugrott, ingben, hófehéren, kiterjesztett karral és égbe szegezett arccal, borzalmasan, mint a mártírok és meggondolatlanul, mint a gyermek, aztán a mélységbe lépett, határozottan emelve előre lábait... szállt, mint egy fehér lepke... szállt, mint egy szívdermesztő álom... szállt, mint egy rémület, mind közelebb a földhöz, amely szürke, halálos, konok utcaövekkel volt kirakva” (Asszonyosságok díja). Az asszociációk efféle szabadsága — Kosztolányi művére, A szegény kisgyermek panaszainak egyik darabjára emlékeztetve — a századforduló nagyvárosi világát impresszionista hangulatszinten és egyben a magány tragikusságát a valóságghú ábrázolás kritériumával is mérhető módon ragadja meg: „egy percre megfogom, ami örök, | lepkeket, álmod, rémest, édeset: | Mint aki a sínek közé esett.”¹¹

Az erős lélektaniség az ember és a környezet viszonyának krúdys vetületét egyes pontokon *expresszionista* légkörbe forgatja át.¹² Míg az írónak impresszionista megnyilatkozásaiban a táj külső fényképét derengi át az emberi hangulat, addig az expresszionista attitűdökben a belső emberi rezdüléseket nagyjátják ki a természet motívumai. A megszemélyesítésnek fent példál hozott első foka: az absztraktumok és a tárgyak megelevenítése impresszionista *ábrázolás* ként szerepel; egyebütt viszont a másik fok: az élővilág megemberesítése, főképpen egyes emberi jelenségeknek, az álomnak, a halálnak önálló személylő teremtése *kifejező* funkciójú, expresszionista jelleget ölt. Ilyen expresszió az Asszonyosságok díjának Álom nevű alakja, amely (aki) Cifra János lelkivilága egyik részének, eltitkolt gondolatainak, érzelmeinek kivetítődéseként kel életre.

A megszemélyesítéshez hasonlóan oszlanak meg Krúdy szinesztéziái az imént összevetett két stílusirányzat között. A valódi, érzeteket keverő, főként színező típusú képek („keserű szag”, „fehér duruzsolás”) szenzuális összetevőik révén általában impresszionista árnyalatúak, az érzéketeket csupán egyik elemükkel tartalmazó *álszinesztéziák* („kénköves szagú gonoszság”, „piros örömk”) ellenben — a másik, belső emberi tulajdonságokat, állapotokat megjelenítő komponensük miatt — inkább az expresszionizmussal rokonulnak. Ez a külsővel ellentétező immanencia Krúdynak egyébként laza szövődésű nyelvfolnyondárába tömörítő képeket, lényegbevágóan azonosító metaforákat

¹¹ K. D. összegyűjtött versei (Szépirodalmi, 1964).

¹² K. néhány expresszionista jellegű képére Kelemen [Perkátai] i. m. hívta fel a figyelmet.

(„gond és bánat rözsekötege”, „emberi szükségletek cirkuszi mutatványok”, az újszülött „az élet új lisztje”) von be, bizonyítva, hogy az írónak valóságot szétoldó stílusában a sűrítő lényegkiemelés is érvényesül.

A bonyolulttá váló világot ágasbogasan tükröző művészetnek az előbbi irányával egy újabb, a többenél komplikáltabbnak látszó, szürrealisztikus szál is vegyül.¹³ A lélek legmélyebb rétegeiből, a tudatalatti területéről meghökkentő társítások tolulnak elő. Például az Asszonyosságok díjának korábban érintett romantikus temetőjelenete és realiztikus városképe közé Natália „ketté nyíló, a jobbik felétől virágot hajtó lelké”-nek szürrealista jellegű rajza ékelődik. E regénynek egyes merész metaforáit („kísértetlepedő”, „az ártatlan hölgyek megejtő álma”, „fátyolozott csend”), tartalmi és grammatikai megfordításait („kéjelgő valcer, vékonylábú négerzene”, „a polgárasszonyka félbolond, eszeveszett románca”), furcsa nyelvi kontrasztjait („ritka sűrűség”), szorongásos vízióit (a vajúdo nőhöz látogató „kíncsapatok”) szürrealisztikus ízű alkotások (A helyettes halott, Álmoskönyv, Mit látott Vak Béla... , Purgatórium) folytatják az életműnek újszerű, az 1910-es és 20-as évek fordulójától kezdődő szakaszán. A vonulat kifejezte zürzavaros léthelyzetbe — a mélylélektan tanúsága szerint — a századfordulónak az ösztönei közé zárt embere burkolózik.

Az individualizmus „dióhéját” azonban feltöri a feljebb vázolt írói periódusnak a szuggesztív élezettség melletti másik, kimérten fegyelmezett, élettapasztalatokat rendező íve. Már a romantikus képzeletnek, műltszemléletnek antikapitalizmusos jelenlátássá való változásában, a 19. századi realista tanítómesterektől örökölt technikában, a naturalisztikus túlméretezések krízisrajzában, a szimbolikus mozgásokból kisugárzott életnézetekben, az impreszionista nosztalgiával ellenpontoszó ironikus felhangban, az expresszionisztikus csomópontok kikristályosodásában, valamint a szürrealista milióból való menekülésben benne vannak Krúdy sajátosan érlelődő realizmusán a kcsirái.¹⁴ A kor társadalmi valóságának a különleges érzékenységu, pszichikai mélységu írói alkaton, a korszakváltás hétköznapi csodáira váró „objektum”-nak a rendkívüli „szubjektum”-on való átszüremlése eredményezi — kiváltképp a pálya utolsó részében — az epika poétájának egyedülállóan realiztikus művészetét.

A Krúdy-féle önkifejezés egyúttal világkifejezés is. Az áriázó stílus közvetett vallomás az „örökös tenger”-ről: az életről. Az Asszonyosságok díja, ez a — szerző szavaival — „se nem víg, se nem szomorú, a legtöbb pesti háztető alatti élethez” hasonló regény az emberlétnek a bölcsőtől a sírig tartó, a folytonosságot biztosító totalitására épül. A műben a metaforikus főnevek statikussága, plaszticitása a múltnak, az emlékeknek, a hangulatoknak terét szinte mozdulatlaná merevíti, a melléknevek már halványan árnyalják a külvárosoknak jelenét, a kisembereknek lassú, tétova életét, a dinamikusabb ígék pedig élénken színezik a pillanatra felvillanó jövő lehetőségeinek, az élet értelmének megtalálását: a szülésnek, Natália halálának és az újszülött örökbe-

¹³ K. eme stílusárnyalatával a szakirodalom egyre részletesebben foglalkozik. Vö. a Nyr. 100 (1976): 296—305. lapokon olvasható K.-cikkben felsorolt dolgozatokkal.

¹⁴ A főként a realizmus kapcsán korábban felhozott K.-tanulmányok mellett többek között Gordon Etel (Utószó. K. Gy.: A tegnapi kódlovagjai. Szépirodalmi, 1961.), Komlós Aladár (Élet és Irodalom, 1968/42.), Herczeg Gyula (Irodalomtörténet, 1973/3.), Bori Imre (Híd, 1974/1—3., 9.), Kemény Gábor (Literatura, 1976/3—4.), Kovalovszky Miklós (Nyr. 101 [1977]: 113—4) hangsúlyozza az író „speciális” realizmusát.

fogadásának nagyjelenetét. Ezért nem az irrealitásokba menekülés lehetőségeinek, hanem a való törvényszerűségek felismertetőjének bizonyul a többi artistikus tényező is. A hajnallal megszűnő Álom allegorikus alakja nem a kísérteties hatásadászatot kapja feladatul, hanem azt, hogy ráeszméltesse a temetésrendezőt az élet lényegére. A megszemélyesítés impresszionista és expresszionista részfunkcióit (a környezettel ábrázolást, a magányföldoldást) az a realista szándék egyesíti, amely a századelő embere elidegenedés-érzetének felszámolására egyelőre még nem társadalmi, de legalább erkölcsi megoldást keres. A társra lelő emberi sorsnak még távolról sem gorkiji-solohovi, de már kollektivitást is tartalmazó humanizmusa megszünteti a szinesztéziák megosztottságát, a külső, érzeti és a belső, tudati szféra elkülönülését is: a bordélyházba tévedő Czifra János magához veszi az árva gyermeket. Az ok és az okozat metonimikus csereberéje, az embernek környezetével, tulajdonságaival való, szinekdochésan ideiglenes pótlása az impresszionista észlelésen túlmenve szintén kibontja a létezés lényegéig elvonatkoztató, az összefüggésekre ráérző realizmusnak jó pár vonását. A hasonlatoknak a sokszínű emberlét kifejezésére hivatott tartalmi és formai változatosságából is „oly boldogan és boldogtalanul jön elő az őszi időszak leírása — mondja az író —, mint az élet célja”. A dekadens életérzésű, formalizmusra hajló kornak illúziókat váltó dezilluzionizmusa mellé a megismerésnek bizonyos fokú, krúdys mércéje rangosul.

A későbbi alkotások a társadalmi problematikára jobban ügyelve még puritánabbak lesznek. Az Utolsó szivar... az úri pusztulás történelmi jogosságát hirdeti az ellentétezés drámaiságával, a szerkesztés szimmetriájával. A Boldogult úrfikoromban című regény Sörözőjén, amely arisztokrata, dzsentrí és polgári különcök világának koncentrátuma, a tulajdonos túlad, hogy aztán az örökébe lépő ifjú házaspár előtt nyíljon lehetőség a tetre. Az Így történt 1914-ben alcímű Rezeda Kázmér szép életének főhőse fölismeri szerelmi kalandjainak felelőtlenségét, és a hár akkor még háborút kiáltozókkal, de ugyanakkor dolgos szücsmesterekkel is benépesült útra lép, hogy megkeresse a nem öncélú boldogulás életállomását. A viszonylag epikusabbá csiszolódott eseményezésére a levitézlő nemesi és a képlékeny városi középosztálynak fotográfiait, enervált dzsentríknéket és képmutató polgároknak típusrajzait fűzi föl az író. A passzív vagy pózoló életformát a művészi diagnózis stíluseszközei leplezik le. Racionálisabbak, objektívebbek a hasonlatok; a magyar szerelmi költészet szép virág- és állatmetaforáinak közönséges bókmetaforákká („aszú-édessé váltott gyümölcs”, „te kis szarvastehén”) való süllyesztése visszásságok elleni iróniát fakaszt. Az életképtelen szereplők világában leszűkül a megszemélyesítések köre. A múltbeli anyaggal jelenbeli alakokat anakronisztikussá tevő körülírások viszont teret nyitnak tevékeny jövőre érdemesült, a Rezeda Kázmér... Tinijéhez hasonló, hasznos életre törekvő emberek előtt.

Ha még halványak, kezdetlegesek is ezek a 20. század későbbi terminusa felé jelző útmutatások, ha a társadalmi valóságnak minden részlete nem fér is be ebbe a sajátos enciklopédiába, ha a valóságosság összefonódik is az álomszerűséggel, mindezt azért irányítja Krúdy, hogy az irrealitások mezejére helyezett realitást visszahozhassa a határozottan ugyan nem körvonalazott tényleges helyére, s hogy e megtett út során a világban és az emberben a lét dolgai harmonikusan elrendeződjenek.

E vállalás szinte azonos azzal, amiként a kortárs Ady lírája egységesíti a költő irracionális tájakra, transzcendens életbe kívánczolásának és a földi talajhoz való visszatérésének folyamatát. Ahogy azonban Ady munkássága a fentiek

ellenére is megmarad szimbolista végkicsengésűnek, túlzás lenne azt állítani, hogy Krúdy prózatörzsének egyik markáns hajtása, a sajátosan realizztikus főág az egész életműnek meghatározza a stílusát. A legnagyobbnak tűnő sarjat a többi stílusgally csupán közrefogja, hogy együtt egyedien *s z e c e s s z i ó*s lombozottá álljanak össze.¹⁵ A régi életből való kivonulásnak igyekezetét egy új életbe való visszavonulásnak előfeltételeként hangoztatják az egymásba keveredő stílusfajták. A rosszat tagadó, ezzel újat igenlő művészi lelkület a valódi mellé dekoratív teret állít, a húsvér alakok között stilizált figurákat mozgat. Eközben a tárgyi meglekésül, másszor az emberi tárgyasul. Az író emitt a belső, emberi rendüléseket a külvilágba vetíti ki, amott a külvilági mozzanatok építi bele emberi, pszichikai folyamatokba. A „külső” és a „belső” stilizációja a szereplőknek gyakran légiés beszédmódjában folytatódik. Krúdynam egyszerre spontán s egyszerre fegyelmezett, költőien hajlékony közlésmódjában, hangulatteremtő képalkotásában, mondatritmusában valószínűleg a szecesszionisztikus szépségkultusz objektíválódik. A változékony formák különeműsége tehát sajátos összhangszerűséget növeszt. Ez a heterogenitásból szecessziósan fakadó egyneműség adekvát eszközévé válik az írói alapállás, a realitásból az irrealitás felé menekülés és az onnan megtérés kifejezésének.

A Krúdy-epikának sajátlagosan szecessziós makrokozmosza mint tenger a cseppben, növény a levél erezetén fénylik át a végtelen sok részletegész optikáján. Akár egyetlen mikrokozmoszban, a töméntelen bármelyikében, például az Asszonyosságok díjának, ennek a Fécja Gézától a „legszintetikusabb magyar regény”-ként¹⁶ jellemzett műnek alábbi miniatűrjében is „külterjes” az intenzitás:

„Talán nagy folyamok mentéről jött, ahol csillagok nézegetik fénylő szemüket a mély vizekben, erdőkben zúg a némaság, és a felleg megáll az erdőség felett, hogy összeboruljon az ezeresztendős avarral. Itt valahol az Élet fája a rengeteg közepén, és megszámlálhatatlanok az ő levelei. Ezek a gyöngéd levélkék, virágok, magvak, tövisek, porzók, pihék hullanak le a Nagy fáról, hogy a sebes folyamok hátán elutazzanak az emberlakta vidékekre, csillagfényt, ártatlanság hímporát, gólyahangot hozván a messzi folyamokról.”

Íme, a romantikus szárnyalású, nem valóságos tájakat ecsetelő sorok — az égitestek, a folyók szürreális cselekedetein, a morajló csend expresszivitásán, a színek, a hangok impresszionista hangulatiságán, a világmindenség és az emberi élet szimbolikus összekapcsolásán keresztül — reális közelségbe hozzák a gyermek születésének ünnepélyességét. Pozitív válasz ez arra a „szecessziósan” feltett kérdésre, hogy a földről „romantikusán” elutazó és „realizztikusán” hazataláló ember élete szép-e.

Natália feláldozta önmagát lánya életéért. A történelem hullámhegyeit hullámvölgyek előzték meg. Baudelaire, Ady hagyományt szívott magába, hogy modernnel ajándékozza meg az emberiséget. Mednyánszky avar fölé festett újjászülető természetet, bár csupán atmoszféricusan, így vászna mellé lényegre sarkító képet kíván a dialektikus teljesség. Talán Orosz Jánosét, A szerelem címűt, amelyen két ölelkező csontváz sátora fölé nőtt életfa sugalmazza az élet — halál — új élet örökkévalóságát. A komplexitás jelzője így vonatkozatható

¹⁵ A K.-alkotásnak a szecesszióval való rokonítására példaként l. Pók Lajosnak *A szecesszió* (Gondolat, 1972.), Vargha Kálmánnak az *Álom*, szecesszió, valóság (Magvető, 1973.) c. könyvét.

¹⁶ F. G.: Nagy vállalkozások kora (Bp., 1943).

Krúdyra, aki ugyancsak megjárta az átmeneti kor poklait ahhoz, hogy szavai-
val, az Asszonyóságok díja, A helyettes halott, a Rezeda Kázmér szép élete és az
egész életmű mondanivalójával egy olyan világot határoljon körül, amely kilép
a századelő diszharmoniajából, és amelyben az emberi létezés értelmet nyer.

A Krúdy-habitus arra példa, hogy a modern, rohanó kor életérzéseit nem-
csak gyors reagálásokkal, hanem lassúbb, mellékesnek tűnő, de mégiscsak mély-
reható érzékeléssel, valóságdarabokhoz alkalmazkodó metaforákkal, körvona-
lakra szelídülő megszemélyesítésekkel, széles foltokban ábrázoló stílussal is át
lehet, át kell élni.

Krúdy stílusfája dülőút mentén nőtt, de főútra virágzik.

Molnár Zoltán Miklós

A száműzött írásjelek

I. A címben szereplő jelzős szerkezetet Horváth Imrétől kölcsönöztük.
„Száműzött írásjelek” című versében a téma a versbeli írásjelnélküliség, s ennek
vershelyzetbeli szerepe. Nem kevés stilisztikai és poétikai, sőt retorikai tanulsá-
got rejtenek magukban ezek a versmondatok: „Kövesd amit itt írok *izgatottan* |
Fuss mint gyepen favorit paripák | Mint vadász felé a megsebzett vadkan |
Ugorjad át a tüzes karikát | *Hajszold szemed ne is keress megállót* | Nem jelzek az
iramban szünetet | Nem rakom ki a *harsány felkiáltó* | S a *számonkérő kérdőjele-*
ket | *Száműzött a vessző a gondolatjel* | De ne aggódj *egyikük sem veszett el* | Nem
holtak ők nem kell a látélet | Valahol most egy új meseországban | Meztláb és
vadul modernizáltan | Tvisztelnek a tisztelt írásjelek”

A kiemelt versbeli nyelvi formák hordozzák a költői mondanivaló leglé-
nyegét: a szöveg érthetőségét nem gátolja az írásjelek elhagyása, szabadabban
lélegzik a vers élő nyelvi szövete. Sem a gondolat feloldottságának és áramlásá-
nak, sem a szabadon folyó ritmusnak nem állják útját sokszor a felesleges fék
szerepét is betöltő, nagyon is elszaporodó írásjelek. A költemény egyetlen sodró
hevületében és folyamatában sajátos formát és értelmet nyer az alkotás feyyel-
me is. Ugyanakkor a versolvasók a versírás mesterségének érdekes próbáját
érezhetik, de tudatukban mégiscsak nyelvi, stilisztikai és poétikai funkciót
bíznak a „száműzött” írásjelekre akkor, amikor nemcsak szemmel olvassák a
verset, hanem az élőszó közvetítését is segítségül hívják mind a versbeli akusztí-
kum zenei megkomponálásának élvezetéhez, mind a mondanivaló és az elérendő
költői cél értelmezéséhez.

2. Abban egységes nézetet vall mindkét tábor, az alkotók és az olvasók
közössége, hogy az írásjelek eltüntetését csak a verses alkotás bírja el, a próza
már nem. Ebből azt a tanulságot is levonják, hogy az írásjelnélküliség önmagá-
ban sajátos versépítő eszköz és lehetőség. S mint ahogy van az írásjeleknek is
„önértékű” funkciója, ugyanúgy van az írásjelek elhagyásának is. Vannak, akik
a terjengősséget, a stilisztikai, a poétikai redundanciát eredményező „túlírás-
jelezés” ellentézésének értékeli a központozás teljes mellőzését. Olyan véle-
ményt is ismerünk, amely mind az írásjelek inflációját, mind a központozás el-
hagyását csak modernkedő, divatoskodó „irányzatnak” tekinti.

3. Ez a kérdés nagyon foglalkoztatja a költőket is, és igen gyakran versben fogalmazzák meg véleményüket. Az elméleti szaktudományt is érdekelheti az alkotók vallomása a két versépítő, versformáló lehetőségről: a túlzó írásjelezésről és az írásjelnélküliségről. De közös a vélemény általában abban, hogy az írásjelek kiiktatásában nem a formafegyelem hiányát, s különösen nem az alkotói lazaság tudatosan vállalt divatját látják. Bár van köztük olyan alkotó is, aki őszintén így vall erről a problémáról: „Barátaim, én nem is értem, hogy tudtok írni s beszélni pontok és vesszők, | hidak, jegenyék és csillagok nélkül?” (Csepeli Szabó Béla: Írásjelek).

Hogy miért használnak egyes költők sok írásjelet, mások pedig miért számúzik verseikből, ez a költői válasz is eligazítást jelenthet számunkra: „... hogy a központosítás | egyenrangú a mondanivalóval, | sőt néha még több ... | Természetesen mindennek az ellenkezője is igaz ...” (Kálnoky László: Eszmefuttatás a költészet mikéntjéről).

Hogy mai költőink miért írásjeleznek pontosan, és miért nem használnak központosítást, arról jellemző információt nyújtanak az alábbi versrészletek: „Elhagyom az írásjeleket | Nem szeretném ha félreértenék hangsúlyaimat” (Sárándi József: Töredékek: Indoklás). — „... naponta pontok, vesszők, zárójelek szemetéből kell kikaparnom a lényegét” (Arató Károly: Hangszerelések).

A közbülső megoldás furcsa, de szellemes módjára ad példát ez a költeményrészlet: „Kibogozlak az éjből | Itt vagy | Itt vagy ... mivel nem használok írásjeleket | itt kérdőjel áll | s pusztán csak az intonáció végett teszem ezt a lábjegyzetet alább mert nem akarok becsapni senkit ...” (Keresztes József: Hét szó története).

4. A versből kihagyott írásjelek néha arról tudósítanak, hogy a költő valóban nyűgnek érzi a központosítást. Erre is utal áttételesen Páskándi Géza: „Állsz fejbűbig összefüggésben | Írásjelekben már bokáid | Térdig ragokban, derékid szoban | Állig — hatalmas — mondatokban | Át-át-nem lábolhatóban | Át nem-nem-láthatóban ...” (A papírrepülő eltérítése; Homonimalét). Az olvasót a szabadabb és merészebb képzetkapcsolásra készítő újabb versekben egyre gyengül a rím és a központosítás külön információt hordozó értéke és szerepe, de ez a jelenség sem előzmény nélküli. Az avantgardizmus jegyében például nem véletlenül jelentkeztek a központosítás nélküli versek, mert az írásjelezésben a gondolatok szabad áramlásának béklyóját látták, vagy éppen csak felesleges versdísznek tekintették, ahogyan Majakovszkij is utal rá versében: „S az írásjelek? | A pont — | anyajegy. | Maguk meg | versdísznek | szórják a pontokat” (Nem értenek a tömegek). Az első írásjelek nélkül megjelent költemények írói arról is szóltak, hogy amikor elragadta őket az indulat, elfelejtettek ügyelni az interpunkcióra, s olykor, ha ki tették is őket, azt tapasztalták, hogy lelassult a vers ritmusa, eleven indulatfolyama, sőt megbotlott benne a versbeli logika is. Az illetén akadályok átugrálása helyett inkább vállalták az írásjelnélküliséget. Ezt az utat járta meg például Kassák Lajos is. Az úttörő kezdeményezést Apollinaire nevéhez fűzik a verstörténet kutatói. Erre utal Simon István is *Levelek* című versének e mondataiban: „A levél, melyet ő írt | kedves betűivel, | be messziről ízen — | benne *sincs pont s vessző*, mint | Apollinaire | világhíres verseiben ...” Somlyó György is úgy tudja, hogy Apollinaire volt a bevezetője a központosítás nélküli verselesnek, amelyet a modern francia költészet legjelentősebb képviselői magukévá tettek (A költészet évadai 126).

Ezt a formai megoldást általában formabontó újtásként értékelték a költők, s azt állították, hogy az írásjelnélküliséggel nyitottabbá váltak a versbeli mondatok, s a mondanivaló eleve tagolatlan áradását nem kényszerítették kijózanítóan fegyvelmezett árkokba a különböző írásjelek. A költői képek és motívumsorok tobzódásának sem váltak akadályaivá. Mint áradat zúdul végig a vers, s legtöbbször az írásjelezés-nélküliségtől meg se rezzen, a költemény (vö. Illyés Gyula: Hunok Párizsban 135). Illyés fiatalkori, írásjelek nélkül megírt költeményei a különböző aktivista, avantgard folyóiratokban jelentek meg. S ha összehasonlítjuk e kiadványokban napvilágot látott s a központoszást elhagyó verseket a legújabbban írt írásjelek nélküli alkotásaival, lényeges különbséget látunk a két megoldás között. Az első ilyen típusú versek arról árulkodnak, hogy a költő tudatosan egy új alkotási programnak kívánt eleget tenni, ma pedig a versteremtés belső törvényei munkálkodnak abban, hogy nincs a versben a központoszásnak formális funkciója.

Persze, még napjainkban is vannak ellenzői ennek az alkotási módszernek. Néhány, a gunyorosság hangját is megütő versrészlet is ezt bizonyítja. Azt a tételt általában elfogadják, hogy „a modern művészet kihagyással dolgozik” (Vas István: Vojtina legújabb levele egy fiatal költőhöz), de ennek is van határa. A versalkotó eszköztárnak, s benne az írásjelezésnek azt a feladatot is vállalnia kell, hogy az olvasó érte is, amit neki írtak. Sokan úgy vélik éppen ennek nem tehet eleget az a vers, amelyből minden írásjel, „mint mezsgyekő, karó kidőlt” (Vö. László Ernő: Értetni az írást).

5. A „korszerűsödés” számlájára is sokan írják az írásjelezés elhagyását. Mészöly Dezső szellemesen ironikus versében is ott bujkál elítélő előjellel ez a vélemény: „Hogyha unalmas a versírás . . . | Hagyd az írásjeleket ! | Kanyarogtasd, mint Mari néni | vessző s pont nélkül, végtelenül leveled . . . | Pardon ! versed akartam mondani” (Korszerű költő). Ugyancsak elgondolkoztató Benjámin László vitriolos szellemességgel megfogalmazott értékelése az írásjelezést mellőző alkotási módszerről: „Az írásjeleket nem fizették. | Azért gondoltam is rá egy időben, | hogy elhagyjam a központoszást, De hanyagságból, lustaságból | Végül továbbra is kitettem” (Vanitatum vanitas: Számadás a múlttól). Ladányi Mihály hasonló gondolatkörben mozgó versében is érinti a maga sajátos álláspontját: „Minden verssor tíz forint | két sor egy ebéd | és tíz sorból | szeretőre is telik | és tessék | *már írásjelt sem rakok* | hiszen rohanvást | esteledik . . .” (Vers).

Ladányi a modorosan szabályoskodó írásjelezés túlhajtását is rostára teszi: „S én is — unva a kocsmá mocskát — | templomban írtam a dalocskát | Derűs volt minden s istennek tetszön | *Ki volt rakva a pontosvesszőm*” (Jelenések).

6. A modernizmusról folyó vitában is érintették a vitapartnerek, köztük a költők is a versbeli írásjelezés problémáját. Ladányi Napló című költeményében erre is utal: „A költők biztosan érezték, mi a lényeg — | hogy most vitázni kell |, s most el kell dönteni | az *interpunkciók sorsát érvényesen*”. A vitában az alkotás mondanivalója, a költői szándék és az elérendő cél szempontjából kell vizsgálódnunk: melyik megoldásnak van sajátos versbeli funkciója. Milyen információt hordoz pl. az írásjelek elhagyása? Erre a kérdésre is válaszolnak költőink a maguk módján, és versben fogalmazzák meg, miért választották az írásjelezés kiiktatását. Csak néhány jellemző példát mutatunk most be: „Folynak

a gondolatok | . . . egymásba omolnak | nekizúdulva | torlódva . . . | köztük nincs | se pont | se vessző | még gondolatjel | sincs sehol | csak gondolat . . . ” (Képes Géza: Felhők). — „Ásztmás verseket gondolok ki | Kapkodok levegőért | Akár a többiek | Buszban és villamosban | *Hogyan is használhatnék | írásjeleket?* (Szűts László: Füst).

Ha „egy irammal szállnak” (Tamkó Sirató) a gondolatok, s attól kell tartanunk, hogy kihűlnek, ha a versépítő elemek, pl. az írásjelek lelassítják az indulatról indulatra robbanó érzelmek és gondolatok sodró hevületét, akkor, ahogyan Bóka László Mátrafüredi alagyák (11) című alkotásában is érzékelhetjük, nagyonis kifejező versbeli szerepet tölt be az írásjel nélküli versformálás. Sem a szem, sem a fül nem igényli a logikai tagolást, s a hangzásbeli árnyalatokat jelző, irányító írásjeleket például ebben a versrészletben: „Hallom látom tudom és mérem | Elnézem emlékszem csinálom csak éppen elhinni nem tudom sem az életem sem pedig halálom”. A gondolat, az érzelmi folyamat végpontjánál sincs valójában megállás, nem is jelentkezik pont a nyelvi formálás befejezésének jelzésére. Nem fékezi a vers sodró lendületét egyetlen írásjel sem. A zuhanó áradatként formálódó nyelvi képletek, mondatsorok pontos hangosítását sem bízza a költő az írásjelekre. Különbö is kevés éppen a finom árnyalatok érzékeltetésére az írásjelkészletünk. Figyeljük meg ezt a verset: „Úgy lökj el hogy ne akard | úgy szólíts hogy meg se halld | úgy akarj hogy nem lehet | úgy kerülj hogy ott legyek | úgy hallgass hogy tudjalak | úgy békülj hogy védj magad | úgy csitíts hogy te lobogj | úgy bíztass hogy láncra fogj | legszebb igazad úgy hazudd | szeress szeress de meg ne tudd” (Ténagy Sándor: Úgy). A vers a recitálás s a retorikai deklamálás szempontjából szinte egyetlen levegővétellel hangoskodik fülünk számára. A nyelvi formának verssorokba való tagolását sem érezzük fontosnak, elengedhetetlen megoldásnak.

Az írásjelek hiánya nemcsak jellemzője, hanem létezési módja lehet egy-egy versnek. Bóka László élete utolsó napjaiban írt versei ebbe a típusba tartoznak: az írásjelek mellőzése folytán nemcsak az akusztikum, a muzikalitás, a ritmus, hanem a versbeli beszédhelyzet, a mondanivaló is a legnagyobb hatásokkal tárul fel, érvényesül. Témánk szempontjából is érdekes gondolat bújik meg a verssorok között Gál László Pont című versében. A költői mondanivaló és a versbeli eszköztár közötti összefüggésről vallanak ezek a sorok: „A verseimből *hiányzik a pont* | és az életemből is | pedig sokszor hittem hogy rátaláltam | nincsen olyan pont . . . ” Sajátos ellentétezősként Csepeli Szabó Béla meg ezt vallja: „S én rovom útjaimat | szűk tereken és hosszú verssorok bulvárain át, | ámulva, füttyürészve, | *míg egy-egy kemény pont meg nem állít*” (Írásjelek).

7. Vannak, akik a fegyelmezettebb versformálás előfeltételének tartják a pontos írásjelezést. Néhány költői vallomás is erről tanúskodik: „A mámor rohanása ellen küzdesz . . . | a szóáradatok ellen . . . , *Központozással*” (Fülöp Gábor: Egyensúly).

Természetesen a pontos, a szabatos, a fegyelmezett, a logikus nyelvi formálás felerősíti a versbeli mondanivaló közlő, kifejező értékét, s az is természetes, hogy a következetes írásjelezés irányítja az olvasót abban, hogy érzékelhesse a költői mondanivaló belső logikai rendjét, a nyelvi formálás megfelelő tagolását. Eligazítanak az írásjelek az élőszóval közlés akusztikus motivációinak és árnyaltságának érzékelésében is. Szabó Lőrinc írásjelezése példamutató ebben a tekintetben. A legritkább esetben kell a felolvasónak, a szavalónak átértékelnie a költői írásjelezést. Gyakran kerül azonban a kezünkbe olyan vers is, amely-

ben a túl bonyolult írásjelezés csak egy modernkedő költői játékforma versbeli jelentkezésének tekinthető, s éppen a pontos és hatásos fogalmazást, illetőleg olvasói értelmezést gátolja meg, s teszi lehetetlenné.

Ilyen versek olvasásakor értjük meg, hogy Pákozdy Ferenc Legyünk pontosak című versének mondanivalóját olyan formában közvetíti, amelyből hiányoznak az írásjelek: „Legyünk pontosak | először a fontosat | vegyük fontolóra | a fogalmakat | a fogható dolgokat | velőre valóra | ami van maga | van de magamaga | okok szövevénye | fokok halmaza | laza viszonyok | laza szeme | laza fénye” (.)

Ebbe a gondolat sorba illik bele Zelk Zoltán Megsértett szó című költeményének mondanivalója: „Költészet nem értekezés, | nem okfejtés, nem disszertáció, | a pontos, szabatos fogalmazás | itten parancs! | Olyan építkezés, | ha egy kanálnyi habarcs is hiányzik, | bedől a ház, és vak romok alól | kaparthatod vissza, ha még tudod, | a betemetett, fuldokló világot — érted-e hát, miért oly érthető | az Érthetetlen, miért oly világos megfellebezhetetlen állítás | a képpel szóló képtelen Beszéd | minden szava, minden betűje, *minden | leírt vagy kiha-gyott írásjele*: és a szóközök közti húrokon | a sosehallod zengő némaság?”

8. Rövid vizsgálódásunkból — reméljük — kitűnhetett, hogy az írásjellel vagy anélkül vitájában mi a „poetica licentia” elvi álláspontján állunk. Ha van sajátos poétikai funkciója a versbeli írásjelek elhagyásának, akkor ne ítéljük ezt az alkotási módot a formafejelem hiányát tükröző hibának. Az igaz, hogy a formai lazaságnak mintha divatja lenne napjainkban, de az írásjelek kiiktatását nem számlálhatjuk el sem az alkotói szabadság, sem a modernkedő divat számláján. El kell fogadnunk ezt a versépítő módot jogosnak és művészileg hitelesnek. A vers maga valóban „meg se rezzen” (Illyés) tőle. Az olvasónak, a verset recitáló előadónak, szavalónak azonban vállalni kell bizonyos munkatársi szerepet is a költővel. Nem is könnyű ez a szerep. Az írásjelek hangosításán ugyanis sok múlik az élőlőszóbeli közlés hatását illetően. De az írásjelek „hiányát” is érzékeltetnünk kell, mert éppen ez a „hiány” az, ami a verset élőlőszóbeli formálásában is befejezi, teljessé teszi. Eddigi tapasztalatunk szerint erre a követelményre egyáltalában nem is gondolnak az írásjelek nélkül megkomponált költemények előadói, tolmácsolói.

Bakos József

Kosztolányi Dezső: Hogy is történt?

Kosztolányi prózájáról szólva, a legnagyobb dicséretként állította Babits: „Nincs ebben a nyelvben semmi lírai!” Nem mondhatni, hogy nincs ebben az állításban semmi túlzás. Annyi azonban biztos: van Kosztolányi prózájában valami, ami nyomós indokot szolgáltat egy lírai és egy nem lírai nyelv megkülönböztetésére. Nevezetesen az, ahogy a tartós képzettársítást kiváltó nyelvi elemek valamiféle cselekmény kritikus pontjaiban bukkannak fel, illetve ilyen kritikus pontokra vonatkoznak. Az olvasás fontos lélektani mozzanata az, ahogyan a képzettársítások az olvasóban kiválogatódnak: egyesek elalszanak, mások pedig új meg új erőre kapnak. Ezt a kiválogatódást Kosztolányi mesteri módon kormányozza a cselekmény felé — még azokkal a mondatokkal is, amelyekben látszólag nem történi semmi.

Van például (a Tengersizem c. kötetben) egy mindössze száznegyvennyolc mondatból álló novellája, amely egy fiatalember öngyilkosságának körülményeit rekonstruálja. „Hogy is történt?” a címe. Pontos, aprólékos, akár egy bűnügyi jegyzőkönyv. Nem is a stílus külső jegyeinek csillogásával válik rendőri jelentésből szépirodalomká, hanem az által a szemlélete által, mely a holt tényállás rögzítése helyett a dolgok belső drámájának megértésére törekszik. Ez a szemlélet választja eszközeül a tárgyilagos, adatközlő stílust. Minden kis módosító szónak és névelőnek is fontos szerep jut. Tömény, hajlíthatatlan tények követik egymást, de a dráma töltése majdnem szétveti őket. Azokat is, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a tragédiával, amelyek látszólag nem adhatnak választ arra a kérdésre: *hogy is történt?* A kertet ugyanúgy tárja elénk, mint a tett színhelyét — a szobát —, s ezáltal összekapcsolja őket. Mindvégig olyan helyszíneket rajzol, ahol monodrámájának szereplője jelen van. Egyetlen tíz és fél soros bekezdés a kivétel, amelyben a tettes nincs (azaz: csak közvetve van) a színen. Figyeljük csak meg ezt!

Olyan az egész, mint egy filmforgatókönyv által a rendezőnek adott utasítások, csak éppen múlt időben. **TOTÁL** a kert; aztán **KÖZEL** kamera végigpásztázza a levegőt, a földet, a virágokat, majd **FÉLKÖZEL**-lel az udvart, a konyhát, a kis üzlethelyiséget, a lakást, miközben egy-egy pillanatra megáll a cseléd, az apa, az anya, a testvér alakján. **ZENE** egy Bach prelúdium.

Künn a kert a nyári délután aranyában aludt, s a jóllakott föld kövéren emésztett. Zöld, kék legyek a szagos levegőben, a pókok ezüst hálókíkon, a talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok. Az orgona a fal mellett lélekzett. Kertigolyók közt jázminok nyíltak. Méhek csüngtek rajtuk, mint sárga mézcsöppek. Már senki se tartózkodott az udvaron. A cseléd, aki előbb üvegeket mosott, elvégezte munkáját, a konyhába tért, [a fiatalember] édesapja a kis üzlethelyiségben könyveit nézte át, ingujjban, édesanyja a bőrdívánon hevert. Húgának lenn zongoraórája volt. Bach egy kis praelúdiumát játszotta.

A bekezdésnek vége, a következőkben a szereplő már újra a színen van. A kamera a tett színhelyére fordul; ismét **TOTÁL** a szoba (a fiatalember közepén áll), lassan **FÉLKÖZEL**, **ZENE** elhalkul (a függönyt leengedi, behajtja a zsalut), majd a folygóló villanyfénynél **KÖZEL** kamera járja be, deríti föl most már magát a szobát.

Ő a szoba közepén állott, néhány pillanatig. Akkor a függönyt is leengedte, s behajtott a zsalut. Elfordította a villany kattantyúját. Citromszín fény ömlött szét, végigsorogott a tintacsöppest asztalon, a szekrényen, melynek tárt ajtója látni engedte a polcokat, a diákos rendetlenségben heverő gallérokkal, nyakkendőkkel. Egy falmélyedésben állott a vetett ágy, vörös paplannal, gyűrt párnákkal. Mellette éjjeliszekrény, kézitükör, gyertyatartó.

Ez a novella harmadik és negyedik bekezdése. Csak tizenkét mondat előzi meg őket. Még alig történt valami.

A két bekezdés összesen tizenöt mondatából tíz egyszerű, és az öt összetett mondatból is csak kettőben van alárendelés. A mellérendelő összetételek pedig nem enyhítik a szöveg jegyzőkönyv jellegét, hiszen minden tagmondat új tényeket közöl. Hetvennégy szóból csak harminchat bővítmény: tizenhét jelző, tizenegy hely-, négy idő-, kettő állapot-, egy módhatározó, egy pedig módosító szó. A többi harmincnyolc alany és (olykor megkívánt kiegészítőivel összekapcsolt) állítmány. „Szokatlan pontosság” — írja Babits — „hiánya mindennek, ami heneve, bősége mindennek, ami jellegzetes.” Föltűnő a stílus verbális jellege. Szinte kivétel nélkül minden állítmány cselekvő ige, s ez a szenttelen mondatokat feszültséggel tölti fel. A sorok hűvösségétől egyébként is libabőrös a há-

tunk. Eddig még úgyszólván semmi sem történt (egy fiatalember áthaladt az udvaron, a folyosón, s bement a szobájába), és máris baljós sejtések ébrednek bennünk. Itt van például ez a kert:

... a jóllakott föld kövéren emésztett. Zöld, kék legyek a szagos levegőben, apókok ezüst hálóiokon, a talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok.

A kép — buja tenyészetének minden hulladékával — nagyon is temetőre emlékeztet. Tudatunk ezúttal valahogy egyszerre fogja föl a napfényes nyári kert és — a képzeitek sejtetett hasonlósága által ehhez társuló — temető képét. Megérezzük az ellentétet a kert szépsége és temetőt sejtető volta között, s természetesen gyanakodni kezdünk: vajon miért ilyen sírszagú ez a szépséges, nyárdélutáni kert? Az első két bekezdés sejtelmeinek árnyékában újabb és újabb asszociációk ébrednek és fonódnak össze.

Az orgona a fal mellett lélekzett.

Vajon miért lett ennek a fal mellé húzódott virágnak legfőbb jellegzetességévé az a természetes életfunkciója, hogy lélekzik? Mit keres itt ez a virágról szólván szokatlan állítmány?

Húgának lenn zongoraórája volt. Bach egy kis praeludiumát játszotta.

Prelúdium — korárelőjáték — templomi muzsika — hogy is hívják azt a lélekző virágot? Csupán egy lépés, és ott vagyunk a határon, amely sejtéseinket a bizonyosságtól választja el. De ezt az egy lépést Kosztolányi stilisztikai úton előzi meg. Egészen hétköznapi dolgok felé fordul:

A cseléd, aki az előbb üvegeket mosott, elvégezte munkáját, a konyhába tért, édesapja a kis üzlethelyiségben könyveit nézte át, ingujjban, édesanyja a bőrdívánon hevert.

Egy kis föloldódás, de azért nem az igazi. Az is ott settenkedik mögötte, hogy a fiatalember egyedül van. Gyanúnk ideiglenes eloszlátására azonban a puszta *üzlethelyiség* szó már elég is. Gyanúnk még valóban korai: a latinosan írt *praeludium* szó azt is jelzi, hogy ami eddig elhangzott, az a novellának is csak előjátéka volt.

A képzetársítások eddigi gazdagságát Kosztolányi egyetlen képpel — a kert képével — és az ebbe foglalt négy trópusal éri el. A *jóllakott föld* metafora, melyben van egy adag megszemélyesítés is; *kövéren emésztett* — ez már határozottabb megszemélyesítés, persze ez is metaforából származik; a *boldog rovarok* szó szerkezet (minthogy a rovarok boldogságáról aligha győződhetünk meg) szintén metafora; *az orgona* . . . *lélekzett* — ez pedig ugyancsak (ha nem is egészen nyilvánvaló) megszemélyesítés.

A képben természetesen egyéb stilisztikai elemek is megtalálhatók. Mindjárt az első mondatában — *Künn a kert a nyári délután aranyában aludt* — van megszemélyesítés és szinesztézia, sőt szimbolikus motívum is. De kár is lenne fölaprítani az egységes képet. „Gyakorlott szem kell hozzá — írta Karinthy —, hogy a röppálya ívén, a rövid, pompás mondatokban megfigyeld a képzetársítások módszerét. Ez a módszer nem képetet társít közvetlen képzetekkel, vilámgyorsan k e p e t iktat a kettő közé, s ezzel éri el a frappáns plaszticitást, mint a kettős vetítés” (Az ötvenéves Kosztolányi. Nyugat 1935/4). Végered-

ményben a képzettársítások pompás rendszerét Kosztolányi itt egyetlen képpel éri el.

Aztán a fiatalember a függönyt is leengedi, és behajtja a zsalut. Villanyt gyújt. S a szoba ezzel mikrokozmoszá válik, elszigetelt, külön világgá. Elsülylyed a kert, a ház, a lépcsők képe, csak a szoba marad. Magányosan. Ez az első novellagócponthoz.

Elfordította a villany kattantyúját.

E perctől, e szótól kezdve nincsen visszaút. Az olvasó persze ezt még nem tudja, de sejti. Hogy kerül ide ez a *kattantyú*? Miért áll itt határkőként épp ez a kattogó „géppuskaszó”, mely még csak félig ezé az elszigetelt világé, félig a házé. az elektromos berendezéseké, a külvilágé — és az íróé: jellegzetes Kosztolányi alkotta szó. A zárt szobában pokoli lehet a csönd, ha a jámbor villanykapcsoló legfőbb jellegzetességévé tud válni az, hogy kattan. Talán, talán valami kevés ízelítőt kapunk egy lövés csattanásának képzetéből, bár arról persze még mit sem tudhatunk. Egyszerűen halljuk a hosszú zárhang (*tt*) explózióját, meg a szonorikus orrhang után kétszeresen is megkeményedő, felhangjait javarészt elvesztítő affrikáta (*nty*) hideg súrlódását. A villanykapcsoló kattánása: önálló hang a szoba újszülött — még néma és sötét — valóságában. Ezután lesz világosság. *C i t r o m s z í n* fény ö m l i k szét, v é g i g e s o r o g a t i n t a c s ö p p e s asztalona: megint egy kép (benne három metafora), amely már szinte minden bizonytalanságot eloszlat. Beletartozik a következő mondat egyetlen színelménye is: a szobán végigömlő fény utoljára az ágyon gyűrődő v ö r ö s paplanra vetődik. Itt Kosztolányi már megengedi, hogy a jövőre vonatkozó sejtéseink tudásba csaphassanak át. A leplezetlen festőiség most a cselekmény olyan fordulópontján bukkan fel, ahol szükség van rá — és szemléletessége még itt is mértéktartó.

Kosztolányi nagyon jól előkészíti ezt a citromszín-vörös tanulmányt: a kert aranyával készíti elő. És ezt is optikai szűrőkkel enyhíti még: látni engedi a polcokat a gallérokkal, nyakkendőkkel, meg az éjjeliszekrényt, kizárólag, gyertyatartót. A kép igazán olyan, akár egy Toulouse-Lautrec festmény. A bekezdés záró mondata az impresszionista formanyelv egyik jellemző eszközét alkalmazza: a gyorsütemű felsorolást. (Erre még számos példa található ebben a novellában — a legkitűnőbb ott, ahol az öngyilkosságra készülődő szeméi előtt elperegnék élete emlékképei: „Öreg cseléd, akit elfelejtett, üvegajtó régi lakásukban, egy kutya, vasút, hajó, láz, tüdőcsúcshurut, szemerkélő eső” stb. stb. — mind, mind csupa névszó.) Ez a stílusjegy pedig együtt jelentkezik a „leíró művészet” egy másik sajátosságával, a kihagyásos, állítmányt nélkülöző mondatok gyakori használatával: „Mellette éjjeliszekrény, kizárólag, gyertyatartó” vagy „Zöld, kék legyek a szagos levegőben, a pókok ezüst hálójukon, a talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok.”

Egy olyan mondatban, mint például ez az utóbbi, az állítmányok kitevése úgyszólván szócséplés lenne. Olyasmit pedig Kosztolányi nem enged meg magának. „... a Dichter szó nála valóban sűrítőt jelent — mondja róla Karinthy —, a cicerói mondás 'nem értem rá röviden írni' — ő, úgy látszik, ráért.”

Egy népmese és szépírói feldolgozásának egybevetése

„Ahogy a zenész a népdalhoz, melyet feldolgoz, olyasféleképp nyúltam én ezekhez a népmesékhez . . . Nem megváltoztatni — ellenkezőleg, lényegükben megerősíteni akartam őket. Ami keveset szerkezetükön igazítottam, ezért igazítottam . . . Céloom az volt, hogy úgy hangozzanak, mintha az eddigi, mondjuk, száz elmesélőjük után még egy százegyedik is előállna, de az is a népből” (Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese. Budapest 1964, 554). A népmesék szépírói átdolgozása nem könnyű; figyelmet, felelősségérzetet, szeretetet, s nagy-nagy tudást követel. Csak a legnagyobb művészek nyúlhatnak a népköltészeti alkotások anyagához, olyan egyszerűséggel és hozzáértéssel, ahogy ezt Illyés Gyula fogalmazta meg az idézett sorokban. A zenében Kodály áll előttünk példaként. Az ő nyomdokaikon halad Jékely Zoltán, akinek mese-feldolgozását tanulmányunk alapjául választottuk.

Az eredeti népmese és a szépírói átdolgozás nyelvészeti-stilisztikai elemzésével a művészi ösztönös—tudatos újraalkotás sajátosságait próbáljuk meg leírni. A két mese összevetésekor úgy tűnt, hogy különbségük elsősorban a szerkezetek vizsgálatában mutatható ki. Nem foglalkozunk a két mese szókincsének eltéréseivel — noha ezek is igen fontosak —, a szerkezetek egybevetésénél elhanyagolhatók. A dolgozatban mondatokat, szövegrészeket és dialógusokat elemzünk — mindezek összefoglalójaként használjuk a *szerkezet* szót.

Az eredeti népmese Penavin Olga Jugoszláviai magyar népmesék című (Budapest, 1971.) gyűjteményéből való. Ebből dolgozott fel huszonhét mesét Jékely Zoltán Szélördög című mesekönyvében (Budapest—Újvidék, 1971.). Kiválasztott mesénk: A Cicakirálykisasszony (Jékely 18—24). Az eredeti népmese Baranya-Drávaszögből való; Matijevics Lajos gyűjtötte, A fehér cica címmel Farkas János, egy kopácsi (Kopačevo) földműves-halász (szül. 1898.) mondta el (Jugoszláviai magyar népmesék 31—5). Kopács a déli nyelvjárás-típushoz tartozik; legnagyobb a hasonlósága az ormánsági nép nyelvéhez.

A feldolgozásban Jékely magától értetődően elhagyta a nyelvjárási kiejtés jelölését, átalakította a köznyelvi norma szerint hibás nyelvtani formákat, megváltoztatta, érdekesebbé tette az eredeti mesecímet. A mese története hagyományos: az öreg király nem tudja eldönteni, három fia közül melyikre hagyja országát. Három próba elé állítja őket: a legkisebb kutyát, a tű fokán átmenő vásznat, s a legeslegszebb leányt kell megtalálniuk. A királyfiak szerencsét próbálnak; a keresztútnál szétváló testvérek közül a mese a legkisebb sorsát követi. A királyfi egy kastélyba kerül, amelynek tulajdonosa a fehér cicává varázsolt gyönyörű királylány. A próbák megoldásában ő segíti a legkisebb királyfit. A harmadik próba teljesítéséhez a királyfi megváltja a leányt: a cica farkát levágja és a kandallóba dobja. Apja királyságát elnyeri, s a lakodalom után a cicából változott királylány palotájába térnek vissza.

A két mesét az alábbi szempontok szerint vetjük egybe: 1. az egyszerű mondatok megfeleltetése, 2. az összetett mondatok vizsgálata, 3. szövegrészek elemzése és 4. az ismétlődő szerkezetek összevetése. A mondatok elemzése nélkülözhetetlenek a mennyiségi vizsgálatok, amelyek egyben kiindulópontul is szolgálhatnak a minőségiekhez. A számokat természetesen a további elemzésekkel együtt értelmezhetjük helyesen. Farkas János meséjében 30 egyszerű, 85 összetett és 4 hiányos mondatot találtunk; Jékelynél e számok alakulása ugyanabban a sorrendben: 46, 88, 4. Az eredeti népmese mondatainak száma összesen 119, az átdolgozotté: 138. A számadatokból kiolvasható, hogy a

Jékely-változat hosszabb, az elemzendő szerkezeti módosítások azonban nem csupán mennyiségi különbséget, nem is feltétlenül a terjedelem változását jelentik. (Az egyértelmű megfeleltetések érdekében külön mondatnak tekintettük a párbeszédes szövegek azon részeit, amelyek a szerző hozzáfűzése (vö. „— Itt van! — mondja,” Jékely 20). A hiányos mondatok a két mesében szerkezetileg megegyeznek; az egyszerű mondatokat mondatrészeik, az összetetteket pedig tagmondataik szerint elemeztük. Kiválasztottuk az azonos szerkezeteket (ezek nem jelentenek minden esetben azonos tartalmakat is); az egyszerűek között 10, az összetetteknel pedig 14 azonosat találtunk. Példák:

Farkas: „Asz mondja neki a fehér cica.”

Jékely: „Azt mondja neki a fehér cica.”

Farkas: „Eccer vót, hol nem vót, hetedhét országonn is tunnan vót, ott ahol a kurta farku malac tur, volt esszer egy öreg király, annag vót három fia.”

Jékely: „Egyszer volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl, ott, ahol a kurta farkú malac túr, volt egyszer egy öreg király, s annak volt három fia.”

Farkas: „Leszáll a lóru és kezd gallyakat tördelni, hogy maj egy kis tüzet gyút magánnak.”

Jékely: „Leszáll hát a lóról és kezd gallyakat tördelni, hogy majd egy kis tüzet gyújt magának.”

Megkerestük azokat a mondat szerkezeteket, amelyek csak az egyik mesében fordulnak elő. Farkasnál 6, Jékelynél 5 ilyen egyszerű mondatot találtunk. Példák:

Jékely: „Abban a pillanatban ott állt előtte a világ legszebb lánya!”

Jékely: „Éppen hetvenhét éve állok ez alatt a varázs alatt.”

Farkas: „— emberi hangon megszólal a fehér cica.”

Farkas: „Kinevette a két idüseb bátya.”

Az összetett mondatok között Farkasnál 25, Jékelynél 22 olyan szerkesztésűt találtunk, amely a másikból hiányzik. Példák:

Jékely: „Összehívta a tanácsosait, hogy megtárgyalják, melyik fiúra hagyja az örökséget.”

Jékely: „Amikor hozzáfog a tűzrakáshoz, látja, az erdőben messziről valami lámpa pislákol.”

Farkas: „Itt van mast az üdő, te vagy az a királyfi, aki a varázslat alu felmentettél.”

Farkas: „Hát emonta a királyfi, hogy mi járadba van, hogy mi az édesapjának a kívánsága és aztat akarja beszörözni.”

Az írói, ill. mesélői attitűd függvényében három típusra osztottuk a mondatokat (vö. Benkő László: A mondat szerkezetek stilisztikai elemzése. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1959. 5—23): 1. a közvetlen vagy egyenes beszéd mondatai, 2. a közvetett vagy függő beszéd mondatai és 3. az ún. tényközlő vagy személytelen mondatok. Legritkábban függő beszéddel találkozunk, amely azért érdekes — a kopácsi mesénél —, hiszen a beszélt nyelvben gyakori forma.

A mesélő ösztönösen él az egyenes beszéd legfőbb érdemével, amelyet J. Nagy Mária így foglal össze: „a szereplőknek a beszédmódjukkal való jellemzése, azaz a nyelvi arckép megrajzolása és a dramatizált előadásmódtól teremtett élelenség, feszültség” (Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 148). A párbeszédekben szereplő mondatok száma Farkasnál 42, Jékelynél 55; a függő beszédűeké Farkasnál 6, Jékelynél 7, tényközlő mondatok Farkasnál 71, Jékelynél 76. Mindössze három olyan egyszerű mondatot találtunk, amelyek szerkezete eltérő:

Farkas: „Ott a fehér cica szívesen fogadta.”

Jékely: „A fehér cica szívesen fogadta.”

Jékely magától értetődően egyszerűsít, mivel a hely megjelölése (amelyre a népmesei *ott* szó utal) már az előző mondatban egyértelműen megtörtént.

Farkas: „Kinevette a két idüseb bátya.”

Jékely: „Hej, de kinevette a két bátyja!”

A szerkezeti eltérés csekély. Jékely szószaporításnak érezvén az „idüseb báty” kifejezést, a melléknevet elhagyta. Lényegesebb változtatásnak érezzük a „hej, de” mondatkezdést, amely a szerkezetben ugyan nem okoz változást, stilisztikai szerepe azonban jelentős. A népies felkiáltó szó különleges szint ad a mondatnak, s szervesen illeszkedik be a mese hangulatába. Igazi népmesei elem.

Farkas: „Hej, fehér cica, nagy baj van.”

Jékely: „Hej, fehér cica, nagy a baj!”

Az elemzés jelzőhiányt mutat Jékely mondatában, stilisztikailag azonban többről van szó. A mese szövege halmozza az igei állítmányokat, különösen nagy a szerepe ennek a beélt nominális mondatnak. Jékely él a magyar nyelv adta lehetőséggel: névszót választ állítmányul. Ezzel egyszerű változatosabbá teszi a szöveget, szinte észrevétlenül, másrészt a névszói állítmány pillanatokra feltartóztatja az események folyamát, megakasztja a lendületet. Ezt érzékelteti még nyomatékosabban a tipográfiai hangsúlyozás: a felkiáltó jel használata.

A két mese mondatai között egyaránt sok a mellé-, ill. alárendeléses mondatfűzés. A többszörösen összetett mondatokban a mellé- és alárendelő viszony keveredik egymással. Az eredeti népmese kitérően igazolja azt a megállapítást, hogy: „az egyszerűbb kifejezési eszközökkel élő népnyelv is egyaránt használja az alárendelést és a mellérendelést” (Szende Aladár: Az összetett mondat kérdései. Nyelvhelyesség, 290). A kétféle mondatfűzéssel különböző stílushatást érhetünk el. A szerkezeti építkezés bepillantást nyújt a közlő lelkiállapotába. Jól kimutatható ez Farkas János meséjében. A mellé- és alárendelő összetételekkel kifejezett tartalmak hordozhatnak fontos és kevésbé fontos tényeket, eseményeket. Jellemző azonban, hogy ahol a mesélő gyorsít, ott gyakoribbak a mellérendelő mondatok. Ezek mindegyike fontos eseményt közöl. A feszültség oldódása után a mesélő újra részletezően folytatja a történetet aprólékos pontossággal. Ilyenkor gyakoribbak az alárendelések. Mindez már önmagában hordozza azt, hogy ritkák a két tagmondatból álló összetéte-

lek. Gyakran már-már mamutmondatokkal találkozunk. Ezek nagy részében első helyre kerül a (vagy az egyik) főmondat — így előtérbe kerül a legfontosabb közlést tartalmazó rész. Az ezt követő alárendelések rendszerint valamiféle határozói körülményt jelölnek. Megvizsgáltuk, hogy milyen változásokon át jutnak az egyes mondatok az eredeti népmeséből a szépírói feldolgozásba. A már említett szempontokon belül a következők szerint elemzünk: 1. a feldolgozásból hiányzik az eredetiben szereplő tagmondat, 2. a feldolgozásban olyan tagmondat van, amely az eredetiben nem található, 3. a feldolgozás és az eredeti mesei mondat szerkezet eltér, 4. az egyszerű és az összetett mondatok egymásba változnak.

A szépírói átdolgozásban nem szereplő tagmondat hiányának oka, hogy a mesélő túlmagyaráz valamit, ami az előzőekből már érthető, s az ismételtetés nem a mesei hagyományoknak felel meg. Jékely ügyelve a logikus szerkesztésre, egyszerűsít:

Farkas: „Összehívta a tanácsosait, hogy megtárgyalják, hogy kinek tegyen igazságot, melyik fiára hagyja az örökséget.”

Jékely: „Összehívta tanácsosait, hogy megtárgyalják, melyik fiúra hagyja az örökséget.”

Farkas: „Három napig egy úton mentek, mikor harmadik napra odaérték egy kocsmához, betértek a kocsmába, ott megebédeltek, kezdtek tanakodni, hogy így nem jó lesz, hogy ők együtt járnak, mind a hármann egy utonn.”

Jékely: „Három napig egy úton mentek, aztán egy kocsmához érkeztek, ott megebédeltek, s kezdtek tanakodni, hogy nem lesz így jó, ha ők mindig együtt járnak, mind a hárman egy úton.”

Gyakori, hogy a feldolgozás folyamán mondatokat told be Jékely. Ennek egyik oka, hogy a párbeszédés részeknél jelzi a szólót, amely hozzáfűzések Farkas meséjéből többnyire hiányoznak:

Jékely: „— Nyugodtan aludj, reggelre minden meglesz! — így a fehér cica.
— Itt van! — mondja.
— No, szép kis kutya lehet az, aki ebben a dióhéjban van! — csúfolták.”

E hozzáfűzött mondatok stilisztikai szerepe fontos. A hangosan beszélő olyan sajátosságokkal élhet, amelyekre az írott szöveg képtelen: hangszín-változtatás, a hangmagasság játéka, intonáció, időtartam, szünet stb. A mesélő nemcsak azt érzékeltetheti egyértelműen, hogy mikor ki beszél (ez az írásban is lehetséges). Élőszóban mindannak a hangulati ráadásnak is tanúi vagyunk, amely az írásképből hiányzik. Ezért jelentősek e látszólag lényegtelen betoldások. A párbeszédés részek pergését némileg lassítják ezek a mondatok, ezáltal a feszültség alakulására is hatással vannak. Hasonlóan értelmi, stilisztikai funkciója van az egyéb betoldásoknak is. Ha a mesélő indokolatlanul gyorsít, s ezért oly mértékben tömörít, hogy az már az értelem rovására megy: szükség van a bővítésre. Az élőbeszédben szinte észre sem vett pongyolaságokat (tagmondatok időegyeztetése stb.) is javítani kellett, hiszen a leírt szövegben csúnyán szembetűnnek. Példák a betoldásos alakításokra:

Farkas: „Avval megtörte a diót és kiugrik egy picike kis kutyika.”

Jékely: „Kivette, s mindjárt megtörte a diót, hát kiugrik belőle egy picike kis kutyika.”

Farkas: „No ezek má összeníztek a két bátyja, valószínű hogy úgy fog járni evvel is, mind a kutyával.”

Jékely: „Összenéztek azok ketten, de már nem nevettek, csúfolták hazamenet, mint azelőtt a zsebbeli diókutyával.”

Amikor a feldolgozott és az eredeti szerkezet teljesen eltér, akkor rövidítéssel és betoldással egyaránt találkozunk. Az ilyen jellegű változtatások oka csaknem minden esetben más és más. Például:

Farkas: „Na, mikor aztán hazaérték, tényleg a tanácsosok is belátták és az öreg király is, hogyhát megen csak a kisfiú lett a győztes, ugy-e, de a fiú lemondott, a kisebbik fiú a két bátyja javára.”

Jékely: „No, mikor aztán hazaérték, végre a tanácsosok is belátták és az öreg király is, hogy megint csak a legkisebbik fiú lett a győztes, s hogy övé a királyság. De ő lemondott, le bizony, a kisebbik fiú, a két bátyja javára.”

Farkas János csaknem egyvégtében mondja el a történetet, amely a befejezés egyik eseménye. A mondatok egybemosódnak. Jékely tagol, betold egy tagmondatot, s a szerkezet egyes szavait is átalakítja. Ezáltal némileg lassít s félreérthetetlenné teszi közlendőit. A következő példamondatban a nyelvtani pongyolaság, s az ebből eredő értelmetlenség miatt alakít a szerkezeten az író:

Farkas: „Hát csak elámult, hogy egy gyönyörű szép kastél van az erdő közepin és gyertyák, ki vannak világítva, mindenn egy szál gyertyát egy kéz tartsa.”

Jékely: „Hát csak elámult, hogy egy gyönyörű szép kastély van az erdő közepén és benne égő gyertyák, s ahány szál, annyi kéz tartja.”

A változtatásokat összeszámoltuk. Azt tapasztaltuk, hogy a feldolgozásban kilenc esetben maradt ki tagmondat. Harmincnégy esetben szerepel olyan, amely az eredetiben nincs meg. Tizenhét alkalommal egyszerre told be és hagy ki tagmondatot Jékely. Mindössze tíz esetben változtatott úgy, hogy a szereplő szavaknak és tagmondatoknak csak kis része található meg az eredetiben, nagyobb részük az író alkotása. Az átalakítás oka minden esetben az eredeti népmese szövegének zavaros volta. Példa a jelentősebb szerkezeti, ill. tartalmi változtatásra:

Farkas: „Minekutánna mán az öreg király megöregedett, nem tudott határozni, hogy kinek adja, melyik fiának a királyságot.”

Jékely: „Érezte az öreg király, hogy földi ereje letelőben s hagyakozni akart, de nem tudott határozni, hogy melyik fiára hagyja a királyságot.”

Már a szövegvizsgálat határát súrolja a mese megoldását tartalmazó rész elemzése. Az eredeti népmese szövege zsúfolt, áttekinthetetlen. Az elsietetten szerkesztett mondatok egészen visszaejtik a mese hangulatát, holott a megoldás egyike a legfontosabb részeknek. A tréfás mesék, az állatmesék nagy

részének befejezése — a gyakori csattanó miatt — feltűnően rövid, tömör. A tündérmesékre — éppen ellenkezőleg — a fokozatos megoldás, beteljesedés jellemző. Farkas János egy tényközlő s egy hosszabb, már-már monológra emlékeztető szövegben mond el mindent. Jékelynek itt lényegesebb változtatásokat kellett tennie. A mese évszázadokon át kikristályosodott csaknem törvényszerű formáját, építkezését tartja meg ezekkel a szerkezeti módosítókkal:

- Farkas: „Hát aztán a királynak is nagyon megtetszett a lejánya, ugy-e.
— Jó van, nem is muszáj menni a szüleidhöz, mer itt van énnekem az egész birodalmam a királysággal együtt, mer királylán vagyok. Itt van minden, az erdő, az a katonaságok, szolgaszemélyzet a kezek, akik a gyertyát tartották, azok mind belső szolgák, ugy-e, teljes ép-ségbe ott termettek.”
- Jékely: „— . . . Akarod-e, hogy a feleséged legyek?
Akarta, hogyne akarta volna, amikor olyan szép volt az a lány!
Vitte volna haza mindjárt az apjához, de a lány azt mondta:
— Minek mennék, szívem szép szerelme, hiszen itt van a szemed előtt az egész birodalmam, mert én királylány vagyok! Itt van minden! Az erdő: az a katonaság. A szolgaszemélyzet: a kezek, akik a gyertyát tartották!
Amint kimondta, máris ott termettek a kezek, teljes ép-ségben.”

A mondatok egybevetésénél választ kerestünk arra, miért lesz egyszerűből összetett vagy összetettből egyszerű a szépírói feldolgozásban. Összetett mondatból akkor alkot egyszerűt Jékely, amikor — véleménye szerint — a benne foglaltak annyira fontosak, hogy ezekre a tagolással is fel akarja hívni a figyelmet. Egyszerűből összetettet alakít, ha az eredeti népmese túlságosan tagolja a kevésbé lényeges tartalmakat. Ezeknél a változtatásoknál a legszembetűnőbb, s mindenütt megfigyelhető, hogy Jékely sohasem feledkezik meg a gyermek-olvasó lélektanáról. Egyszerűből összetett lett:

- Farkas: „Hát azokná is vótak gyönyörű szép kis kucsikák. Egyik szebb, mint a másik.”
- Jékely: „Hát azoknál is voltak gyönyörű szép kis kutyikák, egyik szebb, mint a másik.”

Összetettből egyszerű lett:

- Farkas: „Itt van, királyfi, ebben van, amit kívánsz.”
- Jékely: „Itt van, királyfi! Ebben van, amit kívánsz.”

Két mondatot találtunk Farkas János meséjében, amelyek a feldolgozásból teljesen hiányoznak:

- Farkas: „— Jó estét, királyfi! — emberi hangon megszólal a fehér cica.”
- A mesének lényege a csoda. Nem mese, amelyből ez hiányzik. Vizsgált mesénk is bővelkedik szürrealista elemekben (kezek gyertyákkal, diókutya, varázslat stb.). Egészen természetes tehát, hogy a fehér cica emberként beszél. A mesélő felnőtt számára azonban külön említést érdemlő tény. A gyermekek-

nek mesét író Jékely ösztönösen vagy tudatosan e két mondatot kihagyta az átdolgozásból. Hogy az első, a köszönés miért maradt el, arra csak feltevéseink vannak. Legvalószínűbb az, hogy a királyfi szólaljon meg először, aki a kastélyba megy, így még magától értetődőbb lesz, hogy a fehér cica emberi hangon fog válaszolni (senki sem várja az ellenkezőjét).

A szépirói feldolgozásban is találtunk egy mondatot, amely az eredetiből hiányzik:

Jékely: „Egy csúfolódás volt az útjuk hazáig.”

A betoldás azért vált szükségessé, hogy a legkisebb királyfi győzelme (az első próba megoldása) még nagyobb hangsúlyt kapjon.

A népmese alapvető szerkezeti sajátosságai az ismétlődések. A vizsgált mesében a három királyfi háromszor indul ugyanazon az úton, a legkisebb mindháromszor a fehér cica kastélyába megy. Az ismétlések lényege — az évszázadok folyamán kikristályosodott törvényszerűségeken túl —, hogy kiválóan mérhető rajtuk a mese feszültségének alakulása. Ez a feszültséggörbe, ha ábrázolni akarnánk, egy szinuszgörbéhez hasonlítana. Vagyis, az egyes próbák kitűzésekor indukálódott feszültség addig fokozódik, amíg a legkisebb fiúnak sikerül ezt feloldania. Ezt követően a feszültség csökken. A hullámmás tartalmilag is háromszor jön létre.

A feszültség alakulásának pontosabb meghatározását a szerkezetek vizsgálata adja. A mesében a tényközlő mondatok általában konfliktusteremtők (a király hagyakozni akar, próbára teszi fiait stb.). A dialógusok mondatainak egy része késleltető funkciójú, másik része konfliktusfeloldó (események lassítására szolgáló párbeszéd, ill. a próba megoldását ismertető dialógusok). Az ismétléseket a tényközlés és a párbeszéd mennyiségi-minőségi viszonyában vizsgáltuk:

- I. próba: tényközlés → párbeszéd → tényközlés → párbeszéd → megoldás
- II. próba: tényközlés → (Ø) → tényközlés → párbeszéd → megoldás
- III. próba: tényközlés → párbeszéd → tényközlés → párbeszéd → megoldás

A felvázolt sorrend mindkét mesében ugyanaz. A részletesebb vizsgálat eltéréseket is mutat. A tényközlő mondatok összevetése nem mond újat: eltérést az első és a második próba körülményeit ismertető mondatok megfeleltetésében észleltünk (egyszerű és összetett mondatok egybevetése). Nincs változás a harmadik ismétlés szövegének mondatszerkezeteiben. A párbeszédés részek szerkezeti vizsgálata lényegesebb különbségeket mutat. A feszültség alakulásának szempontjából ezek érdemelnek említést. A dialógusok mondatait funkciójuk szerint elkülönítettük. Késleltetők: a királyfi és a cica párbeszéde a találkozások kezdetén, ill. a királyfi és a bátyjai, valamint a király és a királyfi közti beszélgetések. Konfliktusfeloldók: a királyfi és a cica-királykisasszony másodszori beszélgetése mindhárom alkalommal. Megszámoltuk, hogy a párbeszédés szereplői hányszor kezdenek új megnyilatkozásba mesetörténeti sorrendben. A következő arányokat kaptuk:

Az idegennyelv-tanítás az általános kifejezőképesség szolgálatában

I. Gimnáziumunkban, a Győri Révai Miklós Gimnáziumban felméréseket végeztünk annak megvilágítására, hogy a tanulók, tanárok szemében mit jelent a kifejezőképesség, hogy ezen ismérvek miként jelennek meg a tanulók szóbeli – írásbeli munkáiban; ezzel mintegy alapvetést kerestünk ahhoz, milyen elemekkel kell gazdagítanunk idegennyelv-tanításunkat is.

Három évvel ezelőtt 72 tanulótól kértünk írásbeli választ arra, hogy *a*) mit tart jónak, illetve rossznak egy-egy elhangzott jó, illetve rossz feleletben (előkészítetlen helyzet); *b*) hogy fejtsek ki, mit kérnek a tanárok, illetve mit tartanak ők jónak, előnyösnek egy írásbeli – szóbeli megnyilvánulásban.

1976 júniusában megvizsgáltunk 400 dolgozatot, majd 1977 januári zárással újabb 200 dolgozatot. Bennük mértük a mondatok komplexségének, szerves kapcsolatainak összefüggését a dolgozatok érdemjegyeivel.

Érdemes szemügyre vennünk a tanulók véleményét az (anyanyelven és idegen nyelven) elhangzott jó, illetve rossz feleletekről. (A véleményeket nem azonnal a feleletek elhangzása után írták le, hanem otthon végiggondolva másnap nyújtották be. Ennek az volt az előnye, hogy mindenki mindenre tudott válaszolni, a feleletek érettek voltak. Csupán látszólagos az a hátrányuk, hogy közben egymással is megbeszélhették: hiszen ennek révén csak erősödhetett a megalapozott komoly vélemények aránya, melyeket mindegyik, ill. több tanuló elfogad.)

3–3 tanulói feleletet elemeztettünk mind a jó, mind a gyenge feleletek közül. Tartalmuk egy közösen megbeszélte történet elbeszélése, egy győri városrészlet leírása, egy közösen megbeszélte elméleti kérdés (szabad idő – a szórakozás szerepe) kifejtése volt. Minden felelettel kapcsolatban 3–3 jellemzőt kellett leírniuk, s csak ha fontos külön hozzátdanivalójuk volt, akkor írhattak egy negyedik vagy ötödik pontot is véleményükhöz. Minden véleményt (a bírálattól is) pozitív megfogalmazásban kellett adniuk: pl. hogy hiányolta belőle a kifejező mozgást, a találó kifejezéseket stb. — A várható 1296 válasz helyett 1415 érkezett be, ami a tanulók érdeklődését, szíves közreműködését mutatja.

Az egyes pontokra adott véleményeket csoportosítva kitűnt, hogy a megjegyzések a következő kérdéskörök köré csoportosulnak: megformálás (564), mondattan (495), szókinés (288), egyéb (68). Itt most azokat soroljuk fel, melyek az egyes csoportokban az első tíz helyre kerültek.

A „megformálás” címszó alatti vélemények:

- (67) eleven, kifejező arcjáték
- (61) kifejező (előkészítő és záró) szünetekkel való tagolás
- (58) tartalmilag kiemelő hangsúlyozás, hangsúlyelosztás
- (52) a hangerő tudatos megválasztása, váltogatása

- (51) gazdag mozdulatkincs
- (46) jó beszédiramú, az előadásban többszöri iramváltás, tiszta kiejtés, érthető beszéd
- (44) az egy gondolat körüli mondatokat egységben tartja mozgással, hangsúlyozással
- (41) nem akad meg mondat közben, nem fogalmaz újra
- (35) nézésével stb. kapcsolatot tart hallgatóival, s más-más társára nézve sokat „bevon” az előadásba
- (26) az egész előadás egységes, a vége felé gyorsuló menetű.
- A m o n d a t t a n n a l kapcsolatos megjegyzések:
- (56) A mondatok belső gazdagsága (jelzők, mondatrészhalmazok, módosítások)
- (54) az egyszerű—összetett mondatok kellő aránya, váltogatása
- (49) mondatkezdetek (fő- és mellékmondatokkal, kiemelésekkel) változatosak, egy-egy kiemelési forma rendszeresen és tudatosan előjön
- (46) a mondatok egységben vannak (közben nem áll meg)
- (41) sok igeneves szerkezetet (mondatrészes igenevet) alkalmaz
- (39) mondatai között jók a kötések, sok értelmező, tanakodó kifejezést használ
- (39) sok főnevesített igei szerkezetet használ
- (32) sok élénkítő alakzatot (felkiáltás, kérdés, megszólítás stb.) alkalmaz
- (26) mondatait ügyesen értelmezi, értelmezteti, újrafogalmazva is közli, megismétli
- (25) irányítja a figyelmet (előrejelző kifejezésekkel, összefoglalásokkal stb.)

A fenti sorozatban meglepő, hogy a tanulók válaszaiban az összetett mondatok, mondatrészes igeneves szerkezetek, változatos mondatkezdetek, tartalomértelmezések stb. milyen előkelő helyen állnak, s ezek az elemek a szociolingvisztikai kutatásokban is egyben a „kidolgozott, hajlékony kód” jellemzői.

A s z ó k i n c s e l kapcsolatos megjegyzéseik:

- (32) képszerűség (megszemélyesítés stb.)
- (29) találó kifejezések
- (27) sok módosító elem (nagyító, kicsinyítő, árnyaló értelemmel)
- (25) gazdag szókincs
- (24) sokfajta, nem sablonos kötőszó (*ezenfelül, mindazonáltal* stb.)
- (21) színes jelzők, jelzős szerkezetek
- (21) változatos igeidők és -módok, valamint az igék igeneves formában való megismétlései
- (19) helyesbítések (*azaz, illetve* stb.)
- (17) sok rokon értelmű szót alkalmaz és halmaz
- (14) sok konkrét és elvont főnevet ismer (virágnevek, érzések, cselekvések) egyazon fogalmi körre.

Fontos vonatkozásokra mutatnak azok a tanulói válaszok is, melyekben leírják, hogy véleményük szerint mi az, amit a szó- és írásbeli munkák során (anyanyelvből—idegen nyelvből) t a n á r a i k v á r n a k t ő l ű k. (Itt mindenki annyi választ írhatott, amennyit akart. Általában egy-két megjegyzést írtak.) A válaszokban négy vonatkozás emelkedett ki: a szerkesztésre, a hosszra, a stílusra és a tartalomra vonatkozó utasítások. A szerkesztésben megköveteljük a hármas tagolást, a bekezdések kerekdedségét és elkülönítését (43 válasz),

a kifejtésben inkább méltányoljuk a hosszabb megoldásokat (27 válasz), a stílus vonatkozásában az élénkítő és szemléltető alakzatokat — kérdés, felkiáltás, jelzős szerkezetek, hasonlatok előfordulását — méltányoljuk (18 válasz), a tartalom vonatkozásában a gondolatkörök megfelelő arányú és kiegyensúlyozott kezelése, az időegység, a gondolatmenet biztonsága az (12 válasz), amit tanulóink tanáraik utasításaiból leginkább leszűrtek. Ez szinte tükörszerűen mutatja az általános fogalmazástani gyakorlatot: fogalmazástanításunk főleg a szerkesztés (időrend, tagolás, érvrendszer kezelése), a műfaj (leírás, jellemzés, értekezés, riport, elbeszélés, kivonat, vázlat, feleletterv, forrásfeldolgozás), a stíluselemek területén és szintjein kezeli ezt a kérdést.

2. Számos idevonatkozó tennivalónk van tehát. A jelen dolgozat célja a nyelvi tervezés néhány vonatkozásának bemutatása, mégis ide kell iktatnunk néhány eljárás leírását, melyet magunk próbáltunk ki eddig, illetve nyugati iskolák gyakorlati munkájában figyeltünk meg, s melyek általános tanítási gyakorlatunkat hasznosan egészíthetik ki.

Általános gyakorlattá tehető a mondatbővítő és mondatékelő eljárások alkalmazása. A megadott alapmondatot bővítik a tanulók mondatrészhalmazással, új mondatrészek bevezetésével, jelzők, határozók stb. módosításával, illetve megkeresik a mondat szoros szerkezetei között azokat a részeket, ahova mellé- és alárendelő mondatokat ékelhetnek be, a mondat tartalmához illően sorozatos szubsztitúciókkal.

A mondatbesoroló gyakorlatok: lényegük, hogy a megadott alapmondat-hoz kialakítható mellérendelt tagmondatok, illetve alárendelt mellékmondatok sorrendjeit változtatjuk. Az új elem az alapmondat előtt, mögött, abba ékelve (vagy az alapmondat az új elembe ékelten) szerepel. A gyakorlat fellazítja a merev főmondat — mellékmondat sorrend-sztereotípét, mely tanulóink egyik jellegzetes stílushibája.

Négy—öt mondatból álló mondatcsoport (bekezdés) egyes elemeinek bővítése, igenévvé, mellékmondattá való tömörítése, úgy és abból a célból, hogy a tanulóban kialakuljon az a képesség, hogy a különböző bonyolultságú, árnyaltságú mondatok, azok változatai esetén is meg tudja őrizni a gondolatmenetet.

Szóbeli (magnón rögzített) és írásbeli tanulói munkák közös javítása és értékelése elemzéssel. A tanulóknak meg kell okolniuk, miért adnának egy-egy munkára egy bizonyos érdemjegyet. — E gyakorlat egyik fajtája, melyben a hasonló tárgyú írásművek bemutatása alapján el kell dönteniök, hány éves, milyen érdeklődésű, milyen előmenetelű az illető tanuló. (Régi tanítóképzőink méltatlanul feledésbe sülyedt gyakorlata.)

Saját anyanyelvi és idegen nyelvi gyakorlatunkban eddig nagyon bevált eljárás a színtelt bemutató. A tanár az írásbeli munkák javítása során vagy a rögzített szóbeli feleletek alapján azokat úgy mutatja be a tanulóknak, hogy a gyengétől a kiválóig mindegyik fokozat szerepeljen benne. A tanulók nagyon megfigyelik a hallott-látott anyagot, s elemzésük során azt fejtik ki, hogy mennyivel gazdagabb az egyes fokozatok munkája ez előzőnél. Észrevételeik alapján nagy biztonságu szempontrendszer alakul ki bennük, és szinttudatuk is úgy alakul ki e spontán gyakorlatok során, hogy nyoma sincs benne a perspektív tanári szempontsornak, mégis teljes, kellően súlyozott, nagyon hatékony.

Főleg az írásbeli munkák szemléltető elemzésénél alkalmazzuk a „pi-

ros — fehér — fekete” rendszerű elemzést (yale-i leirat). Az elemzendő tanulói dolgozatot fehér fejléc alatt középre téve balra mellette (piros fejléc alatt) leírjuk mondathelyenként a lehetséges jobb megoldásokat, illetve tőle jobbra (a fekete fejléc alatt) álló részben hibáit emeljük ki (s hogy főleg: melyik szabály ellen vét).

Nagy hatású eljárás különösen a közös fordítások, mondattranszformációs gyakorlatok stb. során; hibája, hogy hosszú lélegzetű munkák elemzése nehézkes vele, hiszen ott már szerkesztési stb. vonatkozások is felmerülnek (itt a piros fejléc alatt szövegszerű magyarázatot adunk).

A tanár vagy a jó (esetleg felsőbb évfolyamú) tanuló végzik az szóbeli — írásbeli tanulói munkák átalakítását. (Ez is sikeresebb az inkább egyöntetű gondolatmenetű stb. irányított munkáknál, de ma már alkalmasz rendszerint válogatás nélkül és minden szinten.) Az átalakító tanuló feladata, hogy az illető szó- vagy írásbeli munkát — annak gondolatmenetét szigorúan követve — oldják meg jobban s a lehető legjobban. Aki nem próbálta, nem is gondolná, mennyi ötletes bővítés, ékelés, pótlás, átalakítás születik e tanulói beavatkozások nyomán.

3. Fogalmazástanításunk általános hiányosságát (hogy a szókincsfejlesztés, valamint a szerkesztési, stílusismereteket nyújtó fázisa között úr tátong) szemlélteti az a kép is, mely gimnáziumunk magyar nyelvű dolgozatainak vizsgálatából élénk tárul. (Fogalmazástanításunk eszközünya is szegényes: jelentésfeltárási, gyűjtési, rögzítmódbeli eljárásai, illetve a tagolási gyakorlatok, bekezdésiratások, leíró, elbeszélő, majd közéleti műfajokban való megnyilvánulások gyakorlása, utánzása. A köztes szint: a mondatok közötti sokrétű kapcsolatok eszközünya, a gondolatmenet irányító — jelző kifejezésszerek bemutatása, hatékony gyakorlása elmarad. Metodikánk valami ellenőrizetlen hagyományként feltételezi, hogy ez az úr majd mintegy magától feltöltődik, ahogy a tanuló ismeretanyaga, előadóképessége — az is ellenőrizetlen, hogy miként s hogy általánosan-e! — fejlődik.)

A szociológiai irodalom tanulságai, valamint a dolgozatok lényegi össztevőinek végigmondolása alapján az volt a feltételezésünk, hogy a dolgozatok minősítésébe hagyományosan beleszámító vonatkozások (gondolatgazdag-ság, anyagtudás, újdonság, szerkesztés- és stílusbeli vonatkozások, nyelvhelyesség, helyesírás) mellett találunk egy olyan elemet, mely megbízható korrelációban van az osztályzattal. Az (1) egyszerű mondatok, (2) mellérendelő össztelelek, (3) alárendelt mondatössztelelek, (4) igenes szerkezetek (melyekben az igenév bővítéssel áll), (5) főnevesített (nominalizált) igeformák szerkezei felé haladva állapítottuk meg a mondatok tömörítettségi szintjeit. Külön megszámláltuk, ha a mondatatárokon átkötő elemmel (pl. kötőszóval, továbbvezető sorrendező elemmel) kezdődött egy-egy mondat, valamint azt is, hány mondat elején található olyan kifejezést, fő- vagy mellékmondatot, mely előre jelzi a következő, vagy hátrautalva össztezi az előző gondolatok tartalmát (6-os és 7-es rovat).

1976 júniusában végeztük az első mérést 20 osztály 4, 1977 februárjában a másodikat, a 20 osztály két dolgozatára. A mérést tíz, egyenként 2 tanuló-ból álló csoport végezte: a dolgozatokat egyikük felolvasta, és mondatonként megállva közösen állapították meg mondatonként azok csoportbeosztását. Utána 10 dolgozatonként kerültek az össztezámlott elemek számai (egy dolgozatra eső átlagok) az össztező táblázatokra.

A mintavétel úgy történt, hogy a 20 gimnáziumi osztály (főleg tagozatok: nyelvi, matematikai, biológiai, kémiai, fél osztály fizikai, fél osztály egységes) dolgozataiból 5–5 dolgozatot emeltünk ki. Ha egy-egy tanuló dolgozata vagy egy osztály dolgozatkötege nem volt meg, egy következőből vettünk mintát. Az egyszer szerepelt dolgozatok a továbbiak során már nem szerepeltek. A mintákat két csoportra bontottuk: a 4-es és 5-ös, illetve 3-as és gyengébb dolgozatok csoportjára.

Megjegyzés: a mondathosszt nem mértük, hiszen célunk a mondatkomplexitás és érdemjegyek összefüggésének vizsgálata volt; valamint tudván, hogy van a dolgozatoknak egy kimondott — ki nem mondott szabálya, mely egy átlaghosszra vonatkozik, s nem jelzi, vajon mennyit is írna a tanuló egy-egy témáról, ha nem lenne meg a tudatában egy ilyen kötött norma. Más összefüggésben a mondathosszvizsgálat (a dolgozat hossza sorokban összevetve a mondatok számával) nagyon is hasznos lehet.

A tanulók — egy fél osztály kivételével — valamennyien más-más tárgyból tagozatosak, általában jó felkészültségűek. Ez indokolta az 5–4 és 3–1 érdemjegyekre való csoportosítást (átlagos teljesítményű csoportban az (5–4) – (3) – (2–1) csoportosítás lenne hasznosabb). A tagozatok többfélesége, a dolgozatok eltérő műfajai, a más-más tanárok, a tanulók véletlenszerű fiú–lány megoszlása, a mintavétel tervezett volta, a nagyszámú megvizsgált dolgozat semlegessé teszik a fenti tényezők bármelyikénél esetenként előforduló azonosság vagy szűk mintavétel egyoldalúságából származó hatásokat, statisztikai eltolódásokat. (Lásd a táblázatot és a viszonydiagramot.)

A táblázatról leolvasható százalékos értékek összehasonlítása a következő néhány megállapítást támasztja alá:

a) Az írásbeli munkák mondatanyagának tömörítettségi szintjei és általános értékei (tágabb összefüggésben: a tanulók általános és szakmai felkészültsége, intelligenciája) között megbízható biztonságu összefüggések, jelentős megfelelések vannak.

Ez a helyzet fokozottan rá kell hogy irányítsa figyelmünket mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi oktatásban a bekezdés szerkezeti vonatkozásaira, a mondatok tömörítettségi szintjei bemutatásának és hatékony gyakorlásának fontosságára.

b) A jobb tanulók mindkét felmérés tükrében jobbak az összetett, s különösen az alárendelt mondatok arányait tekintve. A következtető, magyarázó mellérendelt, valamint az alanyi, állítmányi, megengedő alárendelt összetételekben előnyük feltűnő. Ez érvényes az igeneves (különösen a határozói igeneves) szerkezetekre, a főnevesített igék szerkezeteire is. A mondatháron átkötő kifejezések és az előremutató és hátrautaló kifejezések terén minden borúlátó várakozást felülmúlt az eredmény. Ezek fejlesztése csak látszólag stilsztikai kérdés! A biztos mondatbeli és mondatkapcsolási formakezelés készsége az alapja annak, hogy a tanuló beszéde, írása anyagát a megfogalmazásban is érzékelhetően és érzékeltetően rendezze, „bekezdésekben gondolkodjék”. Ezt csak céltudatos nyelvi gyakorlatokkal (szubsztitúciók, összevonások, helyettesítések, mondatokkal, tag- és mellékmondatokkal való kiegészítések) érhetjük el. A jövő általános módszertana bizonyára fontos teret szentel ennek is, és az anyagrendezés, anyagegyenítés tankönyvelméleti-didaktikai eljárásait ennek megfelelően módosítja. — Ez az a terület, ahol a nyelvoktatás szinte „neki rendelt” területen mozog, s ahol a legerőteljesebb lehet majd a hatása. (A mi gyakorlatunkban ez az — előbb csak sejtett, majd bizonyossá vált —

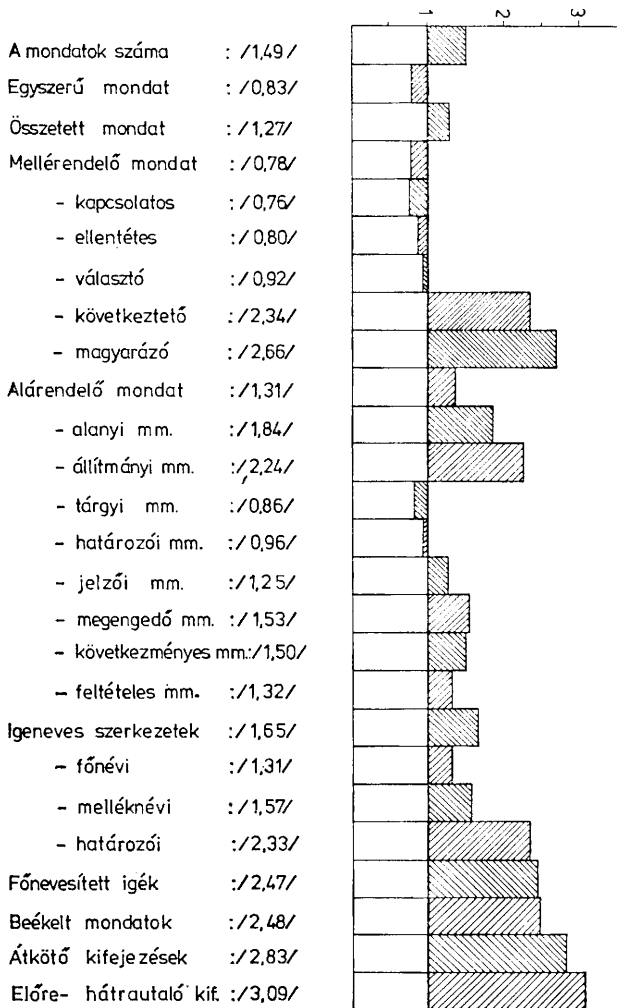
A dolgozatokról készült felmérések összefoglaló táblázata

Dolgozatok száma: I. felm.: 1976. jún. 400		II. felm.: 200 (1977. jan.)						
	(5-4) 268 (67%)	(3-1) 132 (33%)	(5-4) 118 (59%)	(3-1) 82 (41%)				
Mondatok száma	11 098		6517		4517		3902	
Egy dolg. átlag	41,41 (szám) (%)		49,37 (szám) (%)		38,28 (szám) (%)		47,58 (szám) (%)	
Egyszerű m.	5735	51,68	3788	58,12	2385	52,80	2621	67,17
Összetett m.	5363	48,32	2729	41,88	2132	47,20	1281	32,83
Mellérendelő	2469	46,04	1564	57,31	958	44,93	763	59,56
— kapcs.	967	39,16	765	48,91	366	38,20	407	53,34
— ell.	518	20,98	422	26,98	198	20,66	191	25,03
— vál.	251	10,16	173	11,06	94	9,81	79	10,35
— köv.	332	13,44	95	6,07	137	14,30	44	5,76
— magy.	401	16,24	109	6,96	163	17,01	42	5,50
Alárendelő	2894	53,96	1165	42,69	1174	55,07	518	40,44
— alanyi	59	2,03	14	1,20	23	1,96	5	0,96
— állítm.	31	1,07	6	0,51	11	0,93	2	0,38
— tárgyi	922	31,85	415	35,62	363	30,92	193	37,25
— határozói	1242	42,91	525	45,06	509	43,35	229	44,20
— jelzői	349	12,06	109	9,35	135	11,49	49	9,45
— megeng.	116	4,01	31	2,66	53	4,51	15	2,89
— következm.	29	1,	7	0,60	9	0,76	3	0,57
— felt.	146	5,04	48	4,12	71	6,04	22	4,24
Igeneves szerk.:	581	5,23	213	3,26	222	4,91	134	3,46
— főnévi	232	2,09	98	1,50	95	2,10	66	1,69
— mellékn.	245	2,28	91	1,39	94	2,08	54	1,38
— hat-i	104	0,93	24	0,36	33	0,73	14	0,35
Főnevesített igék szerk-ei	317	2,85	77	1,18	112	2,47	38	0,97
Beékelt m-ok	379	3,41	109	1,67	165	3,65	46	1,17
Mondathatáron átkötő kifejezések	872	7,85	191	2,93	342	7,57	98	2,51
Előre-hátra utaló kifejezések	1037	9,34	183	2,80	394	8,72	119	3,04

(Megjegyzés: Az igeneves szerkezetek, a főnevesített igék szerkezetei, valamint a mondat-határon átkötő és az előrejelző, hátrautaló kifejezések az összes mondat százalékában vannak megadva.)

A felmérések %-értékeinek összevont viszonydiagramja

/ : 1+11. /5-4/ : 1+11. /3-1/ : /

helyzet vezetett a mondatbeékelés és a „p-k-f rendszerű gyakorlat” kialakítására, a transzponációs eljárásokra.)

c) A statisztikailag feltárt helyzetet tovább kell elmeznünk. Külön gyűjtőmunkába kezdünk hasznos szólamok, mondatformulák területén. A gyűjtéssel elméleti kérdések is felmerülnek (stílusutánzás, szituációváltás eszközei stb.); ezen a téren még hosszú időszak munkái előtt állunk.

*

E tanulmányban a nyelvtanításnak és forrástudományainak szociális és szerkezeti körülményeit vizsgáltam. Értékeltem az eddigi nyelvtanítási irányzatokat, egyben következtetéseket vontam le a nyelvtanítás általános kifeje-

zéseképesség-javító feladatait illetően. Ezek megoldásának gyakorlati problémáival, és azokkal a nyelvtanítási eljárásokkal, melyek a nyelvtanítást az általános kifejezőképesség fejlesztésének szolgálatába állíthatják (ilyenek: a mondatbeékelés gyakorlatai, a „p-k-f rendszerű” témaszervező gyakorlat, a nyelvi transzponációk eljárásai) egy másik tanulmányban foglalkozom.

Dálnoki-Fésűs András

Szélgjegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről

A magyar mint idegen nyelv (a továbbiakban a rövidség kedvéért: MID) tárgyában rendezett vitaülés (vö. Nyr. 102 : 299–332) majd minden résztvevője hangsúlyozta valamilyen formában a téma fontosságát, főlölesleges hát számukat szaporítanom. Szeretnék viszont néhány rövid megjegyzést fűzni a vita írásos változatához, a nyelvtanuló, a nyelvtanár (újabbán MID-tanár is) és a nyelvtanárképző gyakran összemósódó, de nem egyszer jól el is különülő szempontjaiból fogalmazva meg őket.

I. Kígyóssy Edit futólag megemlítette a vitában a magyarországi és a külföldi magyartanítás közti különbséget (311). Ezt a gondolatot némileg kibontva azt mondhatjuk, hogy a magyar mint második nyelv és a magyar mint idegen nyelv különbségéről van szó. A hazai és a külföldi szakirodalomban e két fogalom körül van bizonyos terminológiai homály, aminek enyhítésére szeretném a következő javaslatot tenni:

Nevezzük második nyelvnek a kétnyelvű (B₂) beszélők mindennapi használatú nem-anyanyelvét. Ilyen értelemben a magyart második nyelvként tanulja egy baranyai német anyanyelvű kisiskolás is, és a Debreceni Nyári Egyetem négy hétre hazánkba látogató hallgatója is. Helyzetükben az a közös, hogy mondhatni a nap minden órájában két nyelvet használnak, azaz kétnyelvű („bilingvis”) nyelvközösségek tagjai.

Idegen nyelvnek pedig az anyanyelvvel a mindennapi használatban nem váltakozó nem-anyanyelvet nevezhetjük. Ilyen értelemben idegen nyelvet tanít a berlini magyar lektor éppúgy, mint egy hazai egyetemi idegen nyelvi tanszék oktatója. Tanítványaik kétnyelvűek (B₁), hisz egy nem-anyanyelvet is tudnak valamilyen fokon, de olyan kétnyelvűek, akik egynyelvű nyelvközösségben élnek. Táblázatban így fest a helyzet:

Beszélő	Nyelvtudás	Mindennapi nyelvhasználat	Nyelvközösség
Egynyelvű	L ₁	L ₁	egynyelvű
B ₁	L ₁ és L ₂	L ₁	
B ₂	L ₁ és L ₂	L ₁ és/vagy L ₂	kétnyelvű

A második nyelv tanárának az idegen nyelv tanárához képest könnyebb a dolga — ezt mindenki tudja, esetleg maga is tapasztalta. Nem tekinthető trivialisnak azonban, egyelőre legalábbis, hogy a két lényegesen különböző

nyelvtanulási folyamat eltérő tanári stratégiát, tananyagot és tanfolyamszervezést igényel. Keveset tudunk még arról, hogy miben és hogyan térjenek el az említett tanulást befolyásoló tényezők.

2. Többen sürgették megfelelő nyelvtan(ok) és szótár(ak) elkészítését. Nem esett szó viszont egy nagyon hiányzó láncszemről: a MID-tanulót a két-nyelvű szótártól az értelmező kéziszótárig elvezetni hivatott egynyelvű kéziszótárról, amin körülbelül az „Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English”-hez hasonló méretű és „filozófiájú” szótárt értek. Ennek kétségtelenül az Értelmező Kéziszótár lehet a szülőatyja, de az arányos kicsinyítés önmagában csak félmegoldás — „MID filozófia” is kell.

3. A magyarázó szótár mellett égetően szükséges (jobb híján) „l i n g v o k u l t u r á l i s”-nak nevezhető szótár is (vö. pl. V. I. Kosztomarov és E. M. Verescsagin munkáit). E szótár az „örök lefordíthatatlanok” gyűjteménye lehetne, a magyar élet, kultúra és nyelv specifikumait MID-szempontból (is) mélyen elemző tanulmányok jéghegyének a csúcsa. A lingvokulturális különbségek feltérképezésére orosz—angol viszonylatban számos jó példát találunk már, hadd említsek egyet röviden. R. A. Peace, a University of Hull profeszszora, „Russian Concepts of Freedom” című tanulmányát, ami a Journal of Russian Studies 35. számában (1978: 3–15) jelent meg. Peace az orosz, angol és amerikai irodalomban tallózva nyomon követi a *вольность*, *воля*, *свобода*, valamint a *liberty*, *freedom* és *liberation* szavak pályafutását.

Nem a hagyományos kétnyelvű, hanem a lingvokulturális szótárba való például az ilyen megfelelés: *suburban school* (US): *belvárosi iskola* (azaz mindkét nyelvben: „jó iskola”).

4. A magyar zárt és nyílt *e* örökzöld vitájában Bodolay Géza és Somos Béla megnyitotta az alkalmazott nyelvészeti korszakot. Nekem Somos Béla véleménye kedvez, mert bár nincs anyanyelvjárásban két *e*, nem diszkvalifikál mint magyartanárt. De van Somosnak egy praktikus, „alkalmazott nyelvészeti” érve, ami nagyon fontos: „a ’Mit kérték? — Mit kérték?’ jelentéskülönbségét a szituáció, illetőleg a szöveggörnyezet magyarázhatja” (321). Azt hiszem nemcsak magyarázhatja, hanem magyarázza is. Nem emlékszem egyetlen esetre sem, amikor *e* két mondatot félreértettem volna, holott nekem a kettő egy. Ettől függetlenül persze disszertációkat lehetne (kellene!) írni az elméletileg lehetséges összes nyelvi kétértelműség és a valóban működő, a szöveggörnyezetben vagy a beszédhelyzetben nem feloldódó kétértelműségek kérdéséről.

5. Megkaptuk Bloomingtonban (1978 szeptemberében) a Learn Hungarian négy éven át készült hanglemezeit — és tanár és tanítvány egyaránt azon kapta magát, hogy furcsán-kényszeredetten fogadja. Mert hát mire jó egy olyan *h a n g l e m e z*, amelyen *f o l y a m a t o s* beszéd van? Át lehet másolni szalagra, s akkor kiküszöböltük a gramofont, ezt a magnetofon megléte óta elavult nyelvoktatási segédeszközt. De hol az a technikus, aki 20 lemezoldalnyi folyamatos felvételt szétvág és az ismétléshez szükséges szüneteket beilleszti a szalagra?

Ha már szó esik a hangosításról (van jobb szó a tancélú magnófelvételek készítésére?), hadd említsem meg a beszédértés tanításának világszerte, de

nálunk különösen elhanyagolt voltát.¹ A MID-tanfolyamoknak átgondolt, korszerű (és technikailag is elfogadható kivitelű) beszédértési összetevőjének is kell lennie, olyasféle anyagoknak, mint R. O'Neill és R. Scott Viewpoints, vagy L. Dickinson és R. Mackin „Varieties of Spoken English” című munkafüzetei és szalagjai az angoltanításban. Ilyen tananyagok készítésében nyilván közreműködhetne a Magyar Rádió is.

6. Az ELTE Központi Magyar Nyelvi Lektorátusán folyó képzésről Horváth Tibor többek között azt írja, hogy a leendő MID-tanárok a szakdidaktika keretében „Megtanulják az óravázlatok, óratervek, tanmenetek készítésének, adott anyag rész feldolgozásának elvi és módszertani kérdéseit” (327). Ez szükséges is, jó is. De m e n n y i t t a n í t a n a k e z e k a h a l l g a t ó k ? Mert ha csak annyit, amennyit annak idején nekem a debreceni Kossuth Gyakorlóban kellett tanítanom (tárgyanként 12 órát) — s nagyjából ma is ez a helyzet mindhárom bölcsészkaron —, akkor a „pályaelőnyvel” rendelkező, mert a célnyelvet majdan második nyelvként (is) tanító jelölt képzése éppoly kifogásolható mint az enyém volt, sőt: még kifogásolhatóbb. Azaz, a vitában résztvevő Fülel-Szántó Endre óhajával szólva: nem elég n y i t o t t.

Kontra Miklós

„Engedjétek hozzám jönni a szavakat”

„Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” (Tamási: Ábel Amerikában)

„Azért vagyunk a világon, hogy szavainknak valahol helyet teremtsünk benne.” (Sütő: Engedjétek hozzám jönni a szavakat)

Sütő András fenti című könyve (Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1977. 174 lap) — mint alcíme jelzi — „hómezőn és porban” gyűjtögetett jegyzetek. Voltaképpen azonban az író számtalan, a ma emberét mélyen érintő kérdések szövevényét tárja elénk. A középpontban — látszólag — egy kérdés áll: László nevelése. A „történet” nem is más, mint annak elmondása, h o g y a n neveli Örökmécs és Jatata Lászlót, a kis unokát, az első szavak megtanulásának nehézségeitől az óvodára érett, anyanyelvén társalogni képes „nagyfiúvá”. A családi nevelés középpontjában a nyelvi nevelés áll. Az immár elkoptatott kifejezések Sütő gondolatvilágában új tartalommal telítődnek. A nevelés lényegét, alapját az anyanyelv tudatos e l s a j á t í t á s á b a n látja. Ezért mindannyian elszegődnek Lászlóhoz „nyelvtverelő, szóvigyázó juhászoknak, éjjelnappali szolgálatra; örökségét, miként a Vidróczki híres nyáját, mely szerte-széledt az ég alján, valamelyik Szent György-napig elébe vezetjük a lesántult,

¹ Vö. E. Glyn Lewis and Carolyn E. Massad könyvét: *The Teaching of English as a Foreign Language in Ten Countries*. Stockholm, 1975.; valamint Kádárné Fülöp Judit még kéziratban levő könyvét, amely az IEA-angol vizsgálat Magyarországra vonatkozó anyagát tartalmazza.

öreg kosokkal együtt s nyakunkban a furulyalábú, zsenge báránnyokkal.” — Fontos és figyelmeztető gondolat, hiszen azt tapasztalhatjuk, hogy társadalmunk által a mai gyermekek nevelésére fordított áldozatok nagyon is anyagi természetűekké válnak, elhanyagolódik a nevelés szellemi része. Külön tanulmányt érdemelne a könyv nevelésmódszertani kérdéseinek elemzése. Mi Sütő András sok tanulságot tartalmazó könyvében figyelmünket a nyelvre fordítjuk: a tudatos nyelvgazdagítás, az anyanyelvi műveltség emelésének lehetőségeire.

A nyelv az az eszköz — vallja Sütő — mely az embert emberré teszi. Salimbene feljegyzése nyomán Második Frederick Szent Római Imperátor kísérletét idézi példadént, aki arra volt kíváncsi, hogy a szülők, dajkák, altatódala nélkül felnőtt gyermekek milyen nyelven fognak megszólalni. A gyermekek valamennyien meghaltak. A császár „a nyelv erejére volt kíváncsi, létének és működésének titkos formáira, hogy vajon ösztön-e — mely a macskakölykökkel egeróvoda nélkül is megfoghatja az egeret —, vagy a léleknek valóban megvonható tápláléka? Velünk született képesség-e, vagy meghatározott emberi közösség ajándéka? Rejtjeles, de elcsíphető pünkösdi üzenet? A kettős tüzes nyelveket oltsátok ki, és ne legyen gondotok csak a dűsan terített asztalra. Milyen arcúvá nevel a lét egyetlen értelmévé előléptetett gyomor?” Majd így folytatja: „Hiszen azok a gyermekek — a kísérleti cellába tereltek — a lárva-arcú, bekötött szájú dajkák társaságában is felnőhettek volna. Az emésztés nem függvénye az igehirdetésnek ... A gyermekek halála ilyenformán csak képletes lehetett; a szeretet figyelmeztetése: lám, milyennekké lettek a nyelvkárosultak azáltal, hogy nem lehettek semmilyenekké ... A semmilyenesség állapotát — a még csökevényeiben is elsorvasztott nyelviség következményeként — könnyű elképzelnünk. Darwin Károly úr segítségünkre lehet az eligazodásban. Ugyanis a császár kísérleti gyermekei, a Betiltott Szavak zárt kapui előtt megfordulva, visszafelé indultak el az időben: a majomállapot irányában” (18). — „Gyere László, hagyjuk a makogó lényeket! Fényes emberi szavak nyomába induljunk!” (20.)

Mi tehát a nyelv, a szó? „... világunk teljessége!” Hiszen általuk leszünk azok, akik vagyunk. A nyelv által formálódik az emberek egyes csoportjai közösséggé, nemzetté. Ez az az *e r ó*, mellyel példát állíthatunk, „magatartásbeli modellt a reánk bízottak dolgában” — mint tette azt Mikes, aki a számkivetettség magánya ellen védekezve „Zágot sírta vissza, rabságában a szülőföld aranybilincset. Annak hangjaiból teremtett irodalmi nyelvet” (13).

Sütő András — látjuk — könyve első lapjain megfogalmazza a nyelv jelentőségét, ember- és jellemformáló erejét. Ebben a szellemben neveli Lászlót úgy, hogy tudásához hozzáadja a maga gyermekkori élményeinek tapasztalatait is. A nyelvi nevelésben a szavak kapják a legfontosabb szerepet. „A szavak odakint felgallyaztak a fekete nyárfára meg az apró termetű, bögyös almafákra. A nyár összegyöngyölt lombsátrainak hűlt helyén verebek, csókák, galambok képében gubbasztanak az ágakon. Imádkozó célpontok a hó fehér hullámai fölött. Némelyik az ablakunk irányában mereng, karnyújtásnyira. Várja, hogy meglőjék, mondja Dédapa. Hogy megnevezzék, helyesbít Nagyapa, s Lászlót karjába emelve, sorra szedegeti le a szárnyas gyümölcsöket. Nézd! Galamb. Örvösgalamb” (14).

A könyv nyelvi gazdagságából szókincsére szeretnénk felhívni a figyelmet. Három forrása van Sütőnek, melyekből mint az egyetemes kultúra elemeiből merít. A biblia — mondhatnánk Károli vagy Szenczi Molnár nyelvének is —, a magyar népköltészet, és a magyar műköltészet.

A három elem egységet alkot ugyan, mégis nyelvének bibliai rétegével foglalkozom először.

A nagyszülők visszaadják Lászlót szüleinek. Várja a „Napsugár” (óvoda). Lászlónak nem tetszik sorsa változása:

„Ha elmegyek innen, kinek húzzátok föl cérnával a holdat? Menni, menni, kispárnát, sorsot cserélni.

— Miért?

Nagyapa a dolgok összegezésének *Hóreb-hegyén* rostokolva, bölcs elme-
lével küldte menten a tartalékos gondolatot: . . .” (42). *Hóreb-hegye*: súlyos kép! László hazamenetelének szükségességét nem kisebb erővel kell bizonyítani, mint annak a bibliai helynek a felemlítésével, ahol az Úr Mózesnek átadta a kőtáblát! Így válik jelképpé a kép: a határozat megdönthetetlen, törvény, ha tetszik: isteni eredetű. László sorsában ez valóban kinyilatkoztatás értékű: megmásíthatatlan.

Lászlót kiengesztelni csak egy „icipici” mesével lehet. És „. . . íme, szavainkra omlanak már a kötöttségek *Jerikó-falai*.” Lehet-e tökéletesebben érzékeltetni a szó varázsát, mint Jerikó falainak omlásával? A metafora csak művelődéstörténeti ismeretek birtokában kapja meg jelentésének súlyát, erejét és szépségét. A példákat sorolhatnánk, de csak Orbán János bácsi ironikus meséjére emlékeztetünk még: az Úr és Péter apostol földi útjára.

A magyar népköltészet világa több műfajban lép be Sütő nyelvébe. Legszembetűnőbb a mese. Elsősorban nevelési eszköz és módszer. László mesevilágban él. Sziklalovon repül, bejárja a földet, de főleg a Mezőséget. Képzelt utazásain megismerkedik a rönkszállító székelyekkel, akiknek oda-kialtja nevét; Mikes Kelemen bácsival, aki „elment volt Húséges a Száműzetésbe”; az ágyúöntő Gábor Áronnal; és a farkaslakai Áron bácsival is, akinek „Kicsi háza van . . . a földben két cserfa között, de csak esős időben és fagyban húzódik meg benne, mert ő leginkább a nyelvinségben senyvedők házait járja; melegítő szavakból szőtt kicsi köntösöket, ködmönt, karmantyút osztogat a gyermekeknek” (51). — Az óvoda: Napsütés, a reggel: Napszeme; nagyanya Örökmécses e mesevilágban. László nem igényes: az „icipici” mesék is boldoggá teszik, csak hallja: „Egyszervolt, hol nem volt, . . . itt a vége, fuss el véle!” „Volt egyszer, hol nem volt egy piros pettyes lazac . . .” A meséből megtanulja László, hogy a Nyikó *mondikál*, s hogy Nagyapa *madárlátta szavakat* gyűjtöget tarisznyájába . . .” (54–5). Se szeri, se száma a műben a László nyelvére lefordított tanmeséknek. „Nézd az égen a hollót, a repülő tanmesét; kiejtette bizony a csőréből a sajtot, midőn a róka megkísértette: lám, hogy énekelsz? Úgy énekeljünk, László, hogy hangukat bizonyítva a sajtunkat is megőrizzük. Ezt majd Bethlen Gábortól fogod megtanulni” (34). — László nemcsak vigasztalást nyert egy mesével, de *megtanult* egy tanmesét, annak igazságát, hozzá kötött egy nevet: Bethlen Gáborét — s ezzel egy darab történelmet! A holló-mese így jelent többet Lászlónak: történelmi tudatának csírája. Hasonló útravalót kap László a csigabiga történetben is (47–8). — Közös útjaik során sokat énekelnek, a népdalok sorai, kifejezései László szókinésévé válnak. Vidáman éneklí: „Hej, Kelemen haza szállj, fél lábon ne álldogálj!” (85). Nagyapapa az óvodáról mesél Lászlónak:

„Lehull a jó eső, fehér cseresznyehullás, jókedve támad a békának, madárnak. A tóparton leültök, kezdődik a felelgetős kuruttyolás.

— Békák leszünk?

— Ugrabugra kéregetők.

A frissen mosott galagonyabokron megtelepszik egy gyenge kismadár, ti nézitek és elénkítitek: hozzám kezdé járni, virágos kertemben fészket kezdé rakni. Fűszálat fűszálra, ahogy te rakod most magad köré a szavakat. A madarat kövel megdobálták, messzire bujdosott, de mind azt fűjdogálja, visszajő tavaszra. Ha tavaszra sem jó: búzapírulásra, és ha akkor sem jó: tudom, sohasem jó.

— Sohasem?

— Egyszer mégis eljön.

Várakozó kövek leszünk. Körülbujdossa majd a földet, és itt talál bennünket” (127—8).

A „Napsütés” nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket:

„Napsütés! Oda vittetek engem falrahányt borsónak.

-- Mit csináltál ott László?

- Sírtam, sírtam, sírtam.

Máig is sírok, ha el nem hallgattam.

Vigasztalódj.

A gesztenyefákon túl csillámlik egy másik Napsütés... Mi mindenen kellett átesnie a legkisebbik királyfiúnak is, míg elátkozott kedvesét a rontás hatalmából kimenekítette” (134—5).

A Napsütésről szóló mesében összefonódik a mese, a nyelv, a költői nyelv varázsa:

„Lesz egyszer, hol nem lesz, a Sáros utcán túl, a bronzlovason innen, lesz valamikor, holnap-holnapután egy gyönyörű Napsütés... Emlékszel, be sok didergő madarat láttunk a Maros-part fűzfáin? Akkor azt álmodtad, hogy cinkek szálltak az ágyad fejére. Attila bácsinak segítettek a költögetésben, a verset a mapkeltéhez igazítva: Kinyitja kék szemét az ég | kinyitja sok szemét a ház, | dunna alatt alszik a rét, | ébredj föl szépen, kis Balázs” (131—2).

A harmadik kiapadhatatlan forrása Sütő szókészletének a magyar irodalom. Erről programszerű vallomást is tesz az író:

„A mindennapi hogy-és-mint-vagyunk és hogy-szolgál-az-egészségünk-féle köszönés-érdeklődés pedig — a székely-magyarok kivételével, akik nyelvi jobbagyságot sohasem szenvedtek — imígyen módosították: hogy és mint szolgál, uram, az édes anyanyelve? Köszönöm, jól, hál’istennek, mondja majd az egyik. Gyengélkedem, mondja majd a másik, az iránt érdeklődvén, merre találná a legjobb ortolingvisztikai klinikát. Tanácsot se félét lehet ilyenkor adni. Utaltassa be magát gyógykezelés végett bizony Csokonai nevezetű poétához; vagy Berzsenyi tekintetes úrhoz; az utcán’ elején és végén vigyázkodó Vörösmartyhoz; Arany János világítótornyú a Nagyszalontára; Petőfi tömegsírjába Fehéregyházára; József Attila jajkiáltásaiba; Kemény Zsigmond jégvermébe vagy Ady tüzes katlanába; a hargitai Ábel szikra-feleseléseibe; nyelvi szunyókálásaiból fölserkentik az embert, megtáncoltatják az elmét, mint a nagypéteki kakast a rostában. Akár az erdélyi krónikások, a mennyköveket hajigáló hitvitázók, vagy nyelvünk huszadik századi aranyművesei. Ha pedig náluk férőhely nem lenne, meghúzódhatunk a lelkiismeretben is — lehetőleg a sajátunkban, ahol egy-egy síró szavunk éjjel nappal szolgálatos.

A kezelési módzatok dolgában hasznos útmutatást nyújt az orvosi tudomány, amikor himlő, paralízis és más nyomorúságok megelőzése végett vakcinációt alkalmaz. Naponta kiadagoltatva kötelezővé kellene tennünk az anyanyelv védőoltásait: példának okáért két fiola Petőfit a szabadság szerete-

tének koronaerébe, tíz köbcenti Tóth Árpád jelzősorvadás ellen, az egyenes tartás védelméről nem is szólva. Mens sana... Ép testben ép nyelv. Junius Juvenalis prókátor urunk nem haragszik meg, ha tornatermekbe költözött mondását imígyen módosítjuk, helyét keresvén a lélek zugaiban is. Azért vagyunk a világon, hogy szavainknak valahol helyet teremtsünk benne” (58–9).

Nagyapa Lászlót így oktatja: „... nem pusztá galagolyás végett hordjuk ide neked az Istenszékét és a verebeket, hanem, hogy legyen mit a helyére rakjál. Üres kamrának bolond a gazdasszonya. A válogatás ott kezdődik, ahol van is miből válogatni. Amire nem lesz saját szavad: elpártol tőled, hiába mondja bárki, hogy a tulajdonod. Ösvényed, házad, szerszámod elidegenedik tőled, miként a filozófusok mondják. ...Béküljünk meg László. Ha nem a kedvéért, a költőkért legalább.”

„... mit keres a csikó Flóra szemében? Bördísznek akarták egy kulacsra feldarabolni, de valaki megmentette, s nélküle már nincs szó az igazi szelídség bemutatására, mert így szólhatunk: *szemében csikó legelészet*. Jó lenne László, ha ezt a képet megőriznéd; ott a mása Anyád tekintetében is” (29–30).

A tél, a hó, „Gyula bácsi” versében mutatkozik be Lászlónak: Hó hó hó... — Mit tanul ebből László? Mit tanul az olvasó? Nyelvünk csodáját, kifejező erejét! „... újabb rege a csodaszarvasról, de maga kínálja lám, hős fia Enéhnek, az új tanulságot: visszafordultában — oh! — gyászpántlikás indulatszó. Sirató asszonyok kenyérkeresete” (38). Sorjáznak a példák. László homokvárépítése *kőműveskelemenkedés*. Az állatkerti hattyú „Petőfi Sándor bácsi lassan szálló, hosszan éneklő szép emlékezete”, a kőparipa *tűzevő táltos*. „Honnan vegyünk parazsat?” S tüzet raknak József Attila soraival!

Irodalmi múltunk kincsházából két egyéniséget mutat fel Sütő András. Mikes Kelemen és Szenczi Molnár Albertet. Egy-egy mondattal, egy költői képpel képes helyüket a magyarságban, a magyar nyelvben kijelölni. Mikes „elment Hűségnek, a Száműzetésbe”. Szenczi Molnár pedig „még mindig énekelletti a századokat!” Az özvegy fenyő a Kiskút-völgyben szimbólummá vált az író szemében. *Kelemen*-nek nevezte el. „Sokat nézegettem azt a fenyőt, még el is kereszteltem, úgy hívtam: Kelemen. De nem amikor engem kölcsönbe adtak, az idő tájt Mikest nem ismertem, hanem sok esztendővel később. Miután Rodostó fölépült bennem. Bennem is fölépül, Jatata? Míg élek, nem hagyom. Míg apád, anyád a szavaidat gyarapítja” (79–80). Lászlónak ismeretlen a név, nem tudja megtanulni. Nagyapa cselhez folyamodik: „Hirtelen egy gólyát hessentenek fel a gyermekdalból, hogy helyet szorítsanak benne Kelemennek.” — Hej, Kelemen, hazaszállj, | fél lábon nem álldogálj!

A Dédiékhez tett látogatás ad alkalmat az írónak arra, hogy a maga gyermekkorára is visszaemlékezve felidézze egy-egy szó hatását. Így a halált, koporsót. A Jani úrékkal való találkozást, Orbán János bácsit és Tóth Károly tanítóurat — és Szenczi Molnár Albertet. Néhány sorban a legszebb emléket állítja neki:

„Sokan elhallgattak már.

Szenczi Molnár Albert, tatárjárást, törökűlást átkozva, még mindig énekelletti a századokat” (153). „Nagyapa fülében újra megszólalnak az orgona hangjai. . . Árkos nyakú, kopaszra nyírt fejek a tölgyfapadokban. Gyöngyösen villanó és üres-feketén megnyíló szájak a kőcímeres Szó-Szék előtt. Sejtik talán, de nem tudják mit énekelnek. Azt legföljebb: hogy Mi énekelletti őket. A hétköznapi felgyülemlett kérdések; az égről visszahullottak. Valamikor önmagunk hangjai a Psalterium Hungaricumból, Nagy Nyomorúságok esztendeiből:

törd meg, Uram, azoknak fogait, kik ellenünk tusakodnak . . .” (154). — Nagy-
apa végig „énekli” a zsoltárt, László türelmetlen:

„— Meghaltál, Jatata?

— Nem haltam meg . . . Varázslat volt. Abban egyeztünk meg” (156).

Sütő András könyvével is a varázsló szerepébe bújt. Célunk az volt, hogy gazdag tartalmú és nyelvű könyvéből csupán a nyelv gazdagításának lehetőségeit mutassuk meg. Ne feledjük a mezőségi rokon lány példáját! Mellette elaludtak a strázsák! Nem álltak őrt, elvesztette szavait, elhagyta szülőföldjét! Zrínyi Miklós itt már elkésett a figyelmeztetéssel!

Sütő András strázsát állított könyvével. Példát mutatott a kívánatos nyelvhasználatra. László most ismerkedik a világgal. De a megismerés: folyamat. Így szól Sütő könyve mindannyiunknak, akik valamilyen módon felelősök vagyunk nemcsak önmagunkért, de a reánk bízott nemzedék neveléséért is. Könyvének jelentősége, hogy megmutatja a nevelés összetettségét, igazi tartalmát, s felhívja a figyelmet arra, hogy az anyanyelvi műveltség tudatos gyarapítása a nevelés egyik leghasználhatóbb eszköze. Ezt igyekeztünk bizonyítani és példázni a választott idézetek bőségével is.

Mészárosné Varga Mária

Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet

1. Sokszor hallhatjuk és olvashatjuk, hogy a nyelvtudomány nem állhat meg a mondat (és a mondatnál kisebb nyelvi egységek) vizsgálatánál: a szöveg nyelvi vizsgálata is fontos feladata a nyelvtudománynak. Többen a mondat nyelvi vizsgálatát is a szöveg-vizsgálat részeként szeretnék látni azzal érvelve, hogy a mondatok általában nem elszigetelten, hanem nagyobb környezetbe ágyazva fordulnak elő. A szöveg vizsgálatát néha *szövegelmélet*-nek, néha pedig *szöveggrammatika*-nak szokták nevezni. Igen gyakran előfordul a *szövegnyelvészet* terminus is.

A szöveg vizsgálatánál különbséget kell tennünk *a*) irodalmi szövegek irodalomelméleti és stilisztikai és *b*) szövegek nyelvészeti vizsgálata között. Az első kérdés az irodalomtudomány feladatai közé tartozik és itt most nem foglalkozunk vele. A *b*) kérdés is sokféleképpen vizsgálható. Elképzelhető a szövegek lexikográfiai, statisztikai, nyelvészeti-stilisztikai stb. vizsgálata. Van azonban olyan vizsgálat is, amelynek célja a szövegek grammatikai (fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai) leírása. A következőkben mi is a kérdés grammatikai oldalát fogjuk szemügyre venni.

Vajon valóban központi kérdése-e a grammatikának a szöveg vizsgálata? Mielőtt erre a kérdésre válaszolhatnánk, néhány alapvető és általános szempontot kell tisztáznunk. Az egyik legfontosabb kérdés, amit a szövegek kutatásával foglalkozó nyelvésznek meg kell válaszolnia, a szöveg fogalmával függ össze. Annyi nyilvánvaló, hogy a szöveg minőségileg különbözik a mondatok egymásutánjától. Hiába raknánk tehát egymás mellé több mondatot, ha a mondatok között nincs kapcsolat, akkor nem kapunk szöveget. Igen ám, de mi az a kapcsolat? Mi az, ami mondatok egymásutánjából szöveget állít elő? Ez nyilvánvalóan a szövegnyelvészet egyik legfontosabb kérdése.

Könnyű belátni, hogy ez a kapcsolat nem hasonlítható ahhoz a kapcsolathoz, amely a mondat elemeit (a szavakat, a szintagmákat) mondatná fűzi össze, hiszen a mondat szerkesztésnél általában nem kell figyelemmel lennünk nyelven kívüli tényezőkre, ezzel szemben a világról való ismereteink döntően befolyásolják a mondatok szöveggé formálásának lehetőségeit. Ebből következik, hogy a szöveg fogalma is függ nyelven kívüli tényezőktől. Az alábbi példák ezt bizonyítják.

- (1) (a) A Videoton nemzetközileg is jó hírnévnek örvend.
- (b) A 12 wattos erősítő kitűnő minőségű.
- (2) (a) A Magyar Nyelvészek Kongresszusát most tartják Nyíregyházán.
- (b) Péter előadást tart az előfeltevésekről.

Ha nem tudjuk, hogy a Videoton rádiókat és erősítőket gyárt, akkor (1) (a)–(b)-t nem föltétlenül minősítjük szövegnek. Hasonlóképpen, ha nem tudnánk, hogy az előfeltevések kérdése nyelvészeti probléma, akkor (2) (b)-t aligha kapcsolhatnánk (2) (a)-hoz. Az, ami ezeket a mondatokat egymáshoz kapcsolja, a közös téma. A közös téma fogalma azonban nemcsak, hogy nem grammatikai, de még csak nem is nyelvészeti fogalom. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szöveget egyrészt a grammatika (G), másrészt nyelven kívüli ismereteink (I) határozzák meg. Tehát

(3) Szöveg = (G, I)

Feltételezhető tehát, hogy a szöveget — legalábbis részben — éppúgy meghatározza a grammatika, mint ahogy a mondatot meghatározza a grammatika. Tudjuk ugyanis, hogy a mondat fogalma nem adható meg grammatikán kívül: a mondatot mindig csak egy adott grammatikára nézve határozhatjuk meg. Valahogy így: valamely M szólánc akkor mondat, ha van olyan G grammatika, amely M-et előállítja (generálja) vagy leírja (elemzi). Mondható-e ugyanilyen értelemben, hogy a szöveget a (szöveg)grammatika határozza meg (definiálja)? Vagyis áll-e a következő: valamely S mondatlánc akkor szöveg, ha van olyan G_s szöveggrammatika, amely S-t előállítja, vagy leírja. Ha így lenne, akkor mondhatnánk, hogy S G_s szövege. Ez azonban akkor sem áll, ha eltekintünk a (3) képletben szereplő I-től. A szövegeknek ugyanis nincs fonológiája, morfológiája, szintaxisa vagy szemantikája, legfeljebb valamilyen világosan meg nem ragadható, intuitív értelemben. A szövegekben megfigyelhető fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályszerűségei a szöveg mondatainak szabályszerűségei, tehát a mondatgrammatikához tartoznak. Azt hiszem, ez nem szorul bizonyításra.¹

A fentiekből most már következik, hogy a szöveg fogalma nem definiálható (még részlegesen sem) nyelvészetileg, hiszen nincs, és nem is lehet, olyan szöveggrammatika, amely a szöveg fogalmát meghatározná. Ebben az értelemben tehát nem lehet szöveggrammatikáról beszélni.

Elképzelhető azonban a szöveggrammatikának egy másfajta értelmezése is: a szövegalkotás grammatikai kihatásait érthetjük rajta. A szöveggrammatika ebben az értelemben azt vizsgálja, hogy a mondatgrammatika milyen jelenségei jutnak szerephez a szövegalkotásban (szórend, névmások használata, határozott névelő használata stb.). Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata természetesen fontos és jogos. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a szöveggrammatika fogalmát itt olyan értelemben használjuk, amely nem hasonlít a mondatgrammatika fogalmához.

A szövegelmélet más, mint a szöveggrammatika. Bár az elmélet terminust is sokszor válogatás nélkül használjuk, a tudományelmélettől pontosan megtudhatjuk, hogy mi tekinthető elméletnek. Így például az egyik, nyelvészek számára írt, tudományelméleti munkában ezt olvashatjuk: „Az elmélet általános és absztrakt leírása és magyarázata bizonyos tények között fennálló összefüggéseknek. Az elmélet e leírás és magyarázat alapján képes új összefüggéseket előrejelezni. A magyarázat több, mint a leírás... , a rendszerezésen és általánosításon túl ismereteinket más ismeretekkel kapcsolja össze.” „Az elmélet általános, rendszeres és explicit módon rekonstruálja egy bizonyos tárgykörre vonatkozó előismereteinket, intuitív megértésünket és az ilyen ismeretekkel végzett kognitív operációkat...”² Ezek után könnyen belátható, hogy bár a szövegelmélet fogalma lehetséges fogalom (a szöveggrammatika fogalmával szemben), de ma még nincs jogunk szövegelméletről beszélni. Egyrészt még hiányoznak a megfelelő előismereteink, a szövegek nyelvi tulajdonságainak intuitív megértése is még csak gyerekcipőben jár, márpedig enélkül nem alkotható elmélet.³ Másrészt a szövegnyelvészeti kutatások még nem jutottak el a magyarázat szintjére, márpedig a magyarázat elengedhetetlen feltétele az elméletnek. A magyarázat hiánya miatt nem tudunk a szövegek tulajdonságaira vonatkozóan előrejelezni. Az előrejelzés egyik módja az lenne, hogy bizonyos tulajdonságok ismeretében más tulajdonságokra következtethetünk.

¹ A szöveg nem egysége sem a fonológiának, sem a morfológiának, sem a szintaxisnak, sem pedig a szemantikának. Ez azt jelenti, hogy nem ismerünk olyan fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai szabályt, amelyben a szövegre utalnunk kellene.

² Vö. Dieter Wunderlich: Grundlagen der Linguistik. Rowohlt, 1974. 100.

³ A következőkben még részletesebben foglalkozunk azokkal a feladatokkal, amelyeknek megoldása előfeltétele a szövegelméletnek.

A *szövegelmélet* terminust tehát szintén nem használhatjuk jogosan, ha rajta kész elméletet vagy egy elmélet körvonalait akarjuk érteni. Van azonban a szövegelmélet elnevezésnek egy másfajta használata is. Az olyan vizsgálatokat érthetjük rajta, amelyeknek végső célja egy elmélet megalkotása. Ilyen értelemben már beszélhetünk a szövegelmélet alapvető kérdéseiről, vagy a szövegelmélet feladatairól, módszereiről.

A fentiek után nyilvánvaló, hogy miért javaslom a *szövegnyelvészet* elnevezést. A szövegnyelvészet nem pontos fogalom, ezért nem is érthető félre. Fedi a szöveg nyelvészeti vizsgálatának minden szempontját; a szövegnyelvészeti kutatások persze nem mindig párosulnak megfelelő elméleti igényvel. Mivel azonban végső célunk mégiscsak egy megfelelő szövegelmélet megalkotása lenne, a szövegnyelvészeti kutatásoktól megkövetelhetjük az elméleti igényt. Egy majdan megalkotandó szövegelmélet csak így támaszkodhat majd a szövegnyelvészet által egybegyűjtött és rendszerezett ismeretekre.

2. A következőkben röviden áttekintjük azokat a mondatgrammatikai jelenségeket, amelyek a mondatok szöveggé szerveződésében szerephez juthatnak. A problémák bemutatásánál nem törekedhettünk teljességre. Az ide tartozó mondatgrammatikai jelenségek közül a következőket említjük: *a)* a határozott névelő használata, *b)* névmásítás, *c)* anafora, *d)* szórend, *e)* mondatok aktuális tagolása, *f)* előfeltevések.⁴

a) A határozott névelő. A problémát a következő példa érzékelteti:

(4) (a) Tegnap délután találkoztam a strandon egy filmrendezővel.

(b) A filmrendező elmondta, hogy legújabb filmjéhez főszereplőket keres.

A (4) (b) mondat a (4) (a) nélkül nem érthető, mert nem tudhatjuk, hogy kire utal a mondat határozott alanya. A (4) (b)-ben a határozott névelő funkciója az, hogy a szóban forgó főnevet valami ismerthez kapcsolja. Kézenfekvőnek látszik, hogyha ezt az ismert valamit a szöveggörnyezetben keressük. Ez azonban nem szükségszerű. Bizonyos háttérismeretek birtokában a következő mondat önállóan is megáll:

(5) Képzeld el, a filmrendező azt mondta, hogy legújabb filmjéhez főszereplőket keres.

Az alábbi szöveg is hasonló problémákat vet fel:

(6) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) A festő legújabb vásznán dolgozik.

(6) (a) alanya tulajdonnév: a beszélő itt is feltételezi, hogy a hallgató tudja, hogy kiről van szó. Figyeljük meg, hogy *Picasso* és *a festő* közötti kapcsolat grammatikai eszközökkel már nem fejezhető ki. Mint beszélő tudom, hogy Picasso festő. Ezért mondhatom (6) (a) után (6) (b)-t. Mint hallgató azonban nem kell tudnom, hogy Picasso festő. Elég, ha feltételezem, hogy a beszélő nem mond badarságokat, nem beszél összefüggéstelenül. (6) (a) és (b) azonban csak akkor függ össze, ha Picasso festő. A határozott névelő tehát más-más funkciót tölthet be a beszélőnél és a hallgatónál.⁵

Nevezzük mindazt, ami a mondatokat szöveggé szervezi, szövegkoherenciának. Jegyezzük azonban mindjárt meg, hogy a szövegkoherencia fogalma kifejtésre és magyarázatra szorul. Itt azonban minden pontosabb meghatározás nélkül használjuk. Azokat az

⁴ Ezek közül a kérdések közül néhányat, más szempontból, már foglalkoztam. (Vö. Kiefer Ferenc: A szövegelmélet grammatikai indoklásáról. *Alt. Nyelv. Tan.* 11: 197–222.) – A jelenlegi dolgozatban használt fogalmak részletesebb kifejtésére vonatkozóan vö. Kiefer Ferenc: Néhány megjegyzés az aktuális mondattagolás és az előfeltevések közötti összefüggésről (*NyK.* 1976. 371–8), Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában (*NyK.* 1975. 445–79), Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban (*NyK.* 1975. 47–70).

⁵ A hallgató stratégiáját kitűnően jellemzi P. H. Grice elmélete. Legteljesebb tárgyalása a következő munkában található: R. Kempson: *Presupposition and the Delimitation of Semantics.* Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

elemeket, amelyek a szövegkoherenciát meghatározzák, nevezhetjük a szövegkoherencia mutatóinak. A határozott névelő tehát a szövegkoherencia mutatói közé tartozik.

A határozott névelő használata szükséges, de nem elegendő feltétele a szövegkoherenciának. Ha a (4) (b) és (6) (b) mondatban a határozott névelőt határozatlan névelőre cseréljük fel, a szövegkoherencia megszakad. Például

(7) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) Egy festő legújabb vásznán dolgozik.

(7) (b)-ben az *egy festő* határozatlan főnév már nem vonatkozhat Picassora. Ugyanakkor azonban a határozott névelő használata nem elegendő feltétele a szövegkoherenciának. Például

(8) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) A kutya ugatott.

Ahhoz, hogy (8) (a)–(b) szöveggént értelmezhető legyen, további feltételek teljesülésére (például bizonyos ismeretekre) van szükség.⁶

b) N é v m á s í t á s. A névmások főnévi szerkezeteket helyettesíthetnek. Ilyen esetben a főnévi szerkezet névmásításáról beszélhetünk. Például

(9) (a) Tegnap találkoztam Annával. Elmentem vele moziba.

(b) Beszéltem Péterrel. Megmondtam neki, hogy kerested.

(c) Láttam Jánost. Megkérdeztem tőle, hogy ráér-e.

Ezekben a mondatokban a névmások a szövegkoherencia mutatói. S éppúgy, mint a határozott névelő esetében, itt is áll, hogy a névmások szükséges, de nem elegendő feltételei a szövegkoherenciának. A következő szöveg nem koherens:

(10) Láttam Jánost. Megkérdeztem Jánostól, hogy ráér-e.

Ugyanakkor a névmás jelenléte ellenére a következő mondat is szöveg:

(11) Láttam Jánost. Sokat ettem belőle és gyomorfájást kaptam tőle.⁷

c) A n a f o r a. Bár a névmásítást az anaforától külön szokás tárgyalni, valójában a névmásítás is anafora. Az anafora azonban tágabb fogalom, hiszen minden olyan esetben anaforáról beszélhetünk, amikor egy szintagma értelmezése megköveteli egy másik szintagma ismeretét. Íme néhány példa:

(12) (a) A találkozón sok kérdés merült fel. Ezek közül a kérdések közül a legérdekesebbeket itt említtem.

(b) Péter azt mondja, hogy szép idő lesz. Én is azt mondom.

(c) Péter ismeri a házamat. Nem ismeri azonban a tiedet.

(d) Péter gyűlöli Jánost. És viszont.

(e) Péter, Pál és János megérkezett. Egyikük sem volt elégedett.

(f) Anna, Mária és Kati megérkezett. Mindegyikük nagyon boldog volt.

Az anaforikus elemeket dőlt szedéssel jeleztük. Az anaforikus elemek is mutatói a szövegkoherenciának. A névmásítással kapcsolatban mondottakat azonban nem általánosíthatjuk az összes anaforikus elemre. Könnyű ugyanis belátni, hogy a névmásítással nem rokon anaforikus elemek jelentése nem szükséges feltétele a szövegkoherenciának. Így (12) (a)-ban minden további nélkül elhagyható az anaforikus elem, (12) (c)-ben *tiedet* helyettesíthető a *te házadat*-tal és így tovább. Úgy látszik azonban, hogy egyik-másik

⁶ Ide tartoznak a következő problémák is. Tudott dolog például, hogy egy már nevezett dologra nem utalhatunk vissza olyan főnévvel, amely új jelzőt tartalmaz. Például „Anna egy szép könyvet olvas”, „Az új könyvet tegnap vásárolta” mondatok nem koherens (összefüggő). Azt is tudjuk, hogy a visszautaló főnévnek általában a mondat témájához kell tartoznia. Például a „Láttam tegnap egy jó filmet”, „A film vette el az eszemet” mondatok nem koherens, mert a második mondatban a *film* kiemelt, rematikus helyzetű.

⁷ A névmásítás szövegnyelvészeti vonatkozásaira vonatkozólag vö. Pléh Csaba – Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. Ált. Nyelv. tan. XI. (1976): 261–77.

anaforikus elem jelenléte viszont elegendő feltétele a szövegkoherenciának (például *egyikük és mindegyikük*). A kérdés azonban behatóbb vizsgálatra szorul.

d) A szórend. Tudott dolog, hogy a magyarban a mondatok szórendje viszonylag szabad. Így például a *Péter, Annát és szereti* elemekből a következő mondatok alkothatók:

- (13) (a) Péter szereti Annát.
- (b) Péter Annát szereti.
- (c) Annát szereti Péter.
- (d) Annát Péter szereti.
- (e) Szereti Péter Annát.
- (f) Szereti Annát Péter.

Ezek közül a mondatok közül azonban csak (13) (a) áll meg önmagában, mindenfajta szöveggörnyezet nélkül. A többi mondatához különféle szöveggörnyezetet kell feltételeznünk. Az egyes mondatok értelmezését és kontextustól való függését persze nemcsak a szórend határozza meg, hanem a hangsúly és hanglejtés is. Így például (13) (b) legalább kétféle jelenthet aszerint, hogy *Annát* kapja-e a főhangsúlyt (nyomatékot, emfázist) vagy pedig az ige. Vö.

- (14) (a) Péter *Annát* szereti.
- (b) Péter Annát *szereti*.

(14) (a) esetében a mondat környezetében egy olyan mondatot kell keresnünk, amely *Annát* kivéve azonos (14) (a). (15) ilyen mondat.

- (15) Péter Marit szereti.

(14) (a) tulajdonképpen (15) tagadása; a nyomaték vagy emfázis mindig tagadást tételez fel. (14) (b) nem kíván meg ilyen mondatkörnyezetet. Ez a mondat azonban mégis több egyszerű ténymegállapításnál. Többek között akkor használható, amikor felmerül annak gyanúja, hogy Péter nem szereti Annát.

A magyar nyelv szempontjából fontos szövegnyelvészeti kérdés lenne azoknak a szöveggörnyezeteknek a pontos jellemzése, amelyek a különféle szórendi variánsokat lehetővé teszik vagy megkövetelik. A szórend szintaktikai leírása vagy szemantikai magyarázata nem kívánja meg a szöveggörnyezetet. Ha azonban arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen feltételek mellett használunk egy adott szórendű mondatot, akkor ez már szövegnyelvészeti kérdés. Ugyancsak szövegnyelvészeti kérdés lehet annak eldöntése, hogy egy adott szórendű mondat milyen pragmatikai jelentéselemekkel párosul. A mondat – tulajdonképpeni szemantikai jelentésén túl – olyan jelentéselemekkel is gazdagodhat amelyek használatából adódnak. Ezeket a jelentéselemeket nevezzük pragmatikai jelentéselemeknek.⁸

⁸ A pragmatikai jelentéselemek sokfélék lehetnek. Így például (1)–(2) és (3)–(4) két különböző típusozathoz tartoznak.

- (1) Fázom.
- (2) Öt óra van.
- (3) (a) A hadnagy felkiáltott és meghalt.
- (b) ?A hadnagy meghalt és felkiáltott.
- (b) Péter belépett a szobába és felkapcsolta a villanyt.

Tegyük fel, hogy nyitva van az ablak és a hallgató az ablak közelében áll. Ha ilyen helyzetben mondom ki (1)-et, akkor ez a megnyilatkozás kérésként fogható fel. Ez a „funkcionális” jelentés semmiképpen sem következik (1) jelentéséből: (1) csak az adott beszédhelyzetben jelenthet kérést. Hasonlóan (2)-nek is tulajdoníthatunk helyzethez kötött jelentést: dolgunk van, sietünk stb. A pragmatikai jelentés ezekben az esetekben az egész megnyilatkozáshoz kapcsolódik, nem pedig annak egy eleméhez. Más a helyzet azonban (3) és (4) esetében. A mondatok egymásutánja igen sokszor az események (folyamatok, cselekvések) egymásutánját tükrözi. Ez azonban szintén pragmatikai szempont. Az *és* kötőszónak csak egy szemantikai jelentése van. Adott körülmények között azonban „a és b” jelentheti azt, hogy „b” időben „a” után következik.

A szórend nyilvánvalóan szintén hozzájárul a szöveg koherenciájához, de nem világos, hogy beszélhetünk-e itt szükséges vagy elégséges feltételről.

e) A m o n d a t o k a k t u á l i s t a g o l á s a. A mondatok téma-réma szerkesztését részben a szórend, részben pedig a hangsúly jelzi. Itt is érvényes tehát mindaz, amit a szórenddel kapcsolatban mondtunk.⁹

f) E l ő f e l t e v é s e k. Az újabb keletű szövegnyelvészeti munkákban gyakran találkozunk az előfeltevés fogalmával. Az előfeltevés olyan implicit kijelentés, amelyet a beszélő adottnak, igaznak tekint. Az előfeltevések nem tagadhatók, azaz a mondat tagadása nem érinti az előfeltevéseket. Az előfeltevések mindig nyelvi elemekhez kapcsolódnak, azok „indukálják” őket. Például

(16) (a) Péter is megjött.

(b) Valaki (≠Péter) megjött.

(17) (a) Anna visszaérkezett Stockholmból.

(b) Anna Stockholmban volt.

(18) (a) Éve megcsúnyult.

(b) Éva nem volt csúnya.

A (b)-mondatok az (a)-mondatok előfeltevései. Igen gyakran fordul elő, hogy az, ami egy mondat előfeltevése, a szövegben — egy az adott mondatot megelőző mondatban — explicit állításként fordul elő. Így például (16) (a) a következő szövegben képzelhető el:

(19) (a) János megjött.

(b) Péter is megjött.

Nem világos azonban, hogy az előfeltevések milyen szerepet játszanak a szövegek koherenciájának meghatározásánál. Úgy látszik, hogy előfordulásuk nem fogalmazható meg szükséges vagy elégséges feltételként.¹⁰

3. Eddig azt vizsgáltuk, hogy milyen jellegű mondatgrammatikai jelenségek járnak hozzá a szövegkoherencia meghatározásához és azt, hogy ez a hozzájárulás megfogalmazható-e, feltételként szükséges vagy elégséges-e. A határozott névelő, a névmások vagy anaforikus elemek, a szórend, a mondatok aktuális tagolása, az előfeltevések mind olyan jelenségek, amelyeknek szintaktikai és szemantikai tárgyalása a mondatgrammatika feladata. A mondatgrammatika meg is tudja oldani ezt a feladatot a szövegnyelvészet segítségével nélkül. Ha azonban azt kérdezzük, hogy mi ezeknek a jelenségeknek a funkciója, akkor már túllépjük a mondatgrammatika határait. Nézzünk meg most néhány olyan kérdést, amely nem szintaktikai vagy szemantikai jellegű, és így nem is tartozhat a mondatgrammatika hatáskörébe.¹¹

1. T e m a t i k u s f ő n e v e k. Tekintsük a következő mondatokat!

(20) (a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) A festő mindig ott tölti a szabadságát.

(21) (a) A garázsban volt egy autó.

(b) A kocsi kitűnő állapotban volt.

⁹ Az aktuális mondattagolásnak igen terjedelmes a hazai és külföldi irodalma. Ennek ellenére az itt felvetett kérdés rendszeres vizsgálata még nem történt meg. Az idevágó problémákról jó áttekintést ad P. Sgall, E. Hajičová és E. Benešová könyve (Topic, Focus and Generative Semantics. Kronberg/T., Scriptor, 1973.).

¹⁰ Ilyen kísérletekről is tudunk. Vö. például I. Bellert és T. v. Dijk tanulmányait a Studies in Text Grammar c. gyűjteményben (J. Petőfi. H. Rieser, eds. Reidel, Dordrecht, 1973.).

¹¹ Az itt említett jelenségek egyike-másika már Horst Isenberg egy korai dolgozatában is szerepel, de csak felsorolásszerűen, magyarázat nélkül. Vö. H. Isenberg: Überlegungen zur Texttheorie, ASG-Bericht 2., 1–18. l., Berlin, 1968.

- (22) (a) Anna egy szép könyvet olvasott.
 (b) A könyv Péter ajándéka.
- (23) (a) Tegnap hallottam egy jó hangversenyt.
 (b) A műsoron Beethoven-szonáták szerepeltek.
- (24) (a) Péter szerette Annát.
 (b) A viszony köztük mindig jó volt.

A fenti mondatpárok közül a második mondat tematikusan továbbviszi az első mondat mondanivalóját. Példáinkban minden esetben egy tematikus főnévi szerkezet látja el ezt a funkciót: *a festő, a kocsi, a könyv, a műsor, a viszony*. Példáink közül azonban csak (21) (a)–(b) és (22) (a)–(b) közti kapcsolat oldható meg grammatikailag: vagy azért, mert a második mondat egy az első mondatban szereplő főnevet visz tovább, vagy pedig azért, mert a második mondat tematikus főneve és az első mondat megfelelő főneve között szinonímiakapcsolat áll fenn. A többi esetben a (b) mondat tematikus főneve és az (a) mondat megfelelő főneve között olyan kapcsolat van, amely csak nyelven kívüli ismereteink alapján ismerhető fel: Picasso festő, egy hangversenynek általában van műsora, két személy különbözőképpen viszonyulhat egymáshoz. Kérdés: Hogyan jellemezhető ilyen esetekben a kapcsolat a tematikus főnév és előzménye között? Vajon a mondatgrammatikából ismert kikötéseken kívül van-e olyan sajátoságos feltétel, amelyet az ilyen tematikus főnévnek teljesítenie kell? Ezekre a kérdésekre a szövegnyelvészet egyelőre nem tud választ adni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nem akármilyen főnév lehet tematikus.

2. R é s z l e t e z é s. Előfordul, hogy a második mondat az első mondat tartalmának valamely szempontját vagy az egész mondat tartalmát részletezi, magyarázza. Ilyen esetekben az első mondat általában bevezető jellegű, a szöveg vagy szövegrész elején áll.

- (25) (a) Tegnap nagy szerencsétlenség történt.
 (b) Anna a karját törte.
- (26) (a) Érdekes eseménynek voltam tanúja.
 (b) Anna kibékült Péterrel.
- (27) (a) Mióta nem találkoztunk, sok minden történt.
 (b) Először is megnősültem, aztán vettem egy nyaralót, majd állást változtattam.

A kapcsolat itt is megvan a mondatpárok mondatai között: (25) (b) nyilvánvalóan szerencsétlenség, (26) (b) esemény, (27) (b) pedig olyan dolgokról számol be, amelyek „történni szoktak”. Kérdés: Hogyan magyarázható az (a) és (b) mondatok között fennálló és intuitíve oly könnyen felismerhető kapcsolat?

3. P r a g m a t i k a i e l ő f e l t e v é s e k. Néha az első mondat tartalmához kapcsolódó pragmatikai (azaz nyelvileg nem megjósolható) előfeltevések egyike-másika megfogalmazódhat a szöveg második mondatában. Például

- (28) (a) A gyerek már megint fagyaltot eszik.
 (b) Adtál neki pénzt?
- (29) (a) Péter megtudta, hogy én is utazon Törökországba.
 (b) Valaki nyilván megmondta neki.
- (30) (a) Megint ég a nagy szobában a villany.
 (b) Szeretném tudni, ki hagyta égve.

Itt nyilvánvalóan a pragmatikai előfeltevések általános jellemzésére van szükségünk. Ez természetesen nem történhet úgy, hogy megmondjuk, hogy egy adott megnyilatkozáshoz milyen pragmatikai előfeltevések kapcsolódnak, hiszen ezek az előfeltevések nem határozhatók meg a megnyilatkozás nyelvi szerkezetének ismeretében. Elképzelhető azonban, hogy kiindulunk az (a)-mondatok kommunikatív (vagy másképpen pragmatikai) jelentéséből, aminek megvannak a nyelvi mutatói: (28) (a)-ban *már megint*,

(29) (a)-ban *megtudta* és (30) (a)-ban *megint* és e mondatok hanglejtése. A megnyilatkozás nyelvi szerkezete és a beszédhelyzet ismeretében általában már meghatározható a pragmatikai jelentés. Tegyük fel, hogy (28) (a) pragmatikai jelentése szemrehányás. Ha mármost (28) (a)-t valakinek szemére hányjuk, akkor úgy hisszük, hogy ez a valaki felelős (28) (a)-ért, azaz vagy megengedte, hogy a gyerekek fagyaltot egyen, vagy pénzt adott neki stb. A pragmatikai előfeltevések általános jellemzése beszélői vagy hallgatói stratégiák formájában adható meg. Más jellegű kérdés azután, hogy a pragmatikai előfeltevések szövegnyelvészeti szerepe hogyan jellemezhető. Ez is a szövegnyelvészet nyitott kérdései közé tartozik.

4. P r a g m a t i k a i k ö v e t k e z t e t é s. A pragmatikai következtetésnek több fajtája lehetséges. Egyrészt előfordul, hogy valamit gondolunk és utána megmondjuk, hogy miből következtethetünk arra, amit gondolunk. Például

- (31) (a) Itt volt a postás.
 (b) Lábnyomokat látok a hóban.
 (32) (a) Éjjel fagyott.
 (b) Jégvirágos az ablak.
 (33) (a) Krumplipaprikás lesz ebédre.
 (b) Érzem a jó illatát.

A pragmatikai következtetés — éppúgy, mint a pragmatikai előfeltevés — stratégián alapul. A szemantikai következtetés ezzel szemben, mint tudjuk, szabályokba foglalható. A (31) (a) — (b), (32) (a) — (b) és (33) (a) — (b) mondatok közti kapcsolat általános jellemzése tehát a pragmatikai következtetések alapját képező stratégia általános jellemzésének függvénye.

A pragmatikai következtetések egy másik típusa az általánosítás. Például

- (34) (a) Péter Chomskyt olvassa, Zsuzsa Hallét, Mari pedig Katzot.
 (b) Úgy látszik, itt mindenki beleszeretett a generatív grammatikába.
 (35) (a) Kati sánta, Júlia vak, Mari kopasz, Léna süket.
 (b) Hiába, mindenkinek van valami baja.

Az első mondat több kijelentést tartalmaz, ezeknek a kijelentéseknek a közösség tartalma teszi lehetővé a második mondatban kifejezett általánosítást. Ez az általánosítás azonban nyilvánvalóan pragmatikai jellegű, hiszen nem következik az (a) mondatok jelentéséből.

A fent említett kérdések mindegyike sajátosan szövegnyelvészeti probléma. E problémák megoldásához a szövegnyelvészet felhasználhatja azokat a módszereket, amelyeket a pragmatikaelmélet dolgozott ki a megnyilatkozások nem szó szerinti, kontextustól függő, „funkcionális” jelentésének meghatározására.¹²

4. Rövid áttekintésünket fejezzük most be néhány olyan kérdéssel, amely azért sajátosan szövegnyelvészeti kérdés, mert a szóban forgó jelenség legalább két megnyilatkozást és sokszor két különböző beszélőt tételez fel. Ezek közé tartozik a kérdés és a kérdésre adott válasz.

1. K é r d é s - f e l e t. Az egyetlen kérdésből és a rá adott feleletből álló szöveg a legegyszerűbb dialógusfajta. Sok szempontból a kérdés-felelet viszony vizsgálható és leírható egy mondatgrammatikai modellen belül is. Így például a feltett kérdésre adható szemantikailag lehetséges válaszok jellemzésére több módszert ismerünk. Eldöntendő kérdések esetén ez a jellemzés azt mondaná, hogy a válasz szemantikailag helyes, ha

¹² A pragmatikai közelítésmódot jól példázza Ewald Lang: *Erklärungstexte*, *Studia Grammatica* XI. (1976.), 147 — 83 és Teun A. van Dijk: *Text and Context, Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*, Longman, London, 1977.

vagy „igen”-nel vagy „nem”-mel válaszolunk, vagy válaszunk olyan, hogy abból szemantikailag következik az „igen” vagy a „nem”. Szemantikailag az is elfogadható, ha „nem tudom”-mal válaszolunk, sőt mindenféle „modalitás” is módosíthatja válaszunkat: „valószínűleg”, „esetleg”, „talán”, „bizonyos mértékig” stb. Mindezekkel a mondat-szemantika is meg tud birkózni. Igen sok jelenséget azonban már nem tudunk szemantikailag megmagyarázni. Vegyük például a következő kérdés-felelet párokat.

(36) (a) Holnap utazol el Stockholmba?

(b) Nem, holnapután.

(37) (a) Két lakásod van?

(b) Nem, három.

(38) (a) Sok gyermeked van?

(b) Igen, öt.

Szemantikailag minden esetben elegendő lett volna *igen*-nel vagy *nem*-mel válaszolunk. Az egyszerű nemleges válasz (36) (a) és (37) (a) esetén mégsem egészen szerencsés. Ebben az esetben — jogosan — úgy érezhetjük, hogy tulajdonképpen nem kaptunk választ kérdésünkre. (36) (a) „funkcionálisan” így értelmezhető: a beszélő szeretné tudni, hogy a megszólított személy mikor utazik Stockholmba. Mivel azonban nyomós oka van azt hinni, hogy az illető holnap utazik Stockholmba, a kérdést nem úgy teszi fel, hogy „Mikor utazol Stockholmba?”, hanem (36) (a)-ként. Igenlő válasz esetén a válasz tökéletes minden kiegészítés nélkül. Egy nemleges válasz azonban nem válaszolja meg a tulajdonképpeni kérdést. Éppen ezért a választ ki kell egészítenünk, például úgy, hogy azt (36) (b) ben és (37) (b)-ben tettük. (38) (a) esetén forlítva áll a dolog: itt az igenlő választ egészítettük ki. Könnyű azonban belátni, hogy a nemleges válasz is hasonló kiegészítésre szorulna, azaz hogy (38) (a) tulajdonképpen „funkcionálisan” ezt jelenti: „Hány gyermeked van?” Mindez azonban nem következik szemantikailag a kérdés jelentéséből. Magyarázatához abból kell kiindulnunk, hogy a dialógusban résztvevők együttműködnek és együttműködésük folyamán általánosan jellemezhető társalgási elveket követnek. Más szóval, a fenti kérdés-felelet párok magyarázata ismét stratégián nyugszik, s ezt a stratégiát kell explicitté tennünk.

2. E g y é b d i a l ó g u s p r o b l é m á k. Igen sok olyan megnyilatkozás van a nyelvben, amely választ kíván, tehát csak dialógusban válik teljessé. Íme néhány példa:

(39) (a) Szeretnék meghívni holnap este vacsorára.

(b) Bocsáss meg, kérlek!

(c) Azt javaslom, hogy menjünk el kirándulni.

(d) Azzal vádolnak (téged), hogy loptál.

(e) Jó lenne, ha el tudnád nekem magyarázni a leckét.

Ezek a megnyilatkozások olyan beszédaktusokat fejeznek ki, amelyek nem hagyhatók megválaszolatlanul. (39) (a) meghívás. A meghívást elfogadhatom vagy elutasíthatom. A nyelvi kommunikáció szabályai szerint azonban valamiképpen nyilatkoznom kell. A válasz formáját többé-kevésbé a konvenció szabja meg (a beszélő és hallgató viszonya, társadalmi helyzete stb.). (39) (b) bocsánatkérés, a kérés teljesüléséhez a hallgató válaszára van szükség. (39) (c) javaslat, a beszélő a javaslat elfogadását várja a hallgatótól. (39) (d) vád és vádak ellen védekezni szokás. Végül (39) (e) kérés, és a nyelvi kommunikáció szabályai szerint kérést sem hagyhatunk válasz nélkül. A (39) (a)–(e) mondatok tehát párbeszédet vezetnek be. A mondatok dialóguskezdeményező jellege a mondatok beszédaktusjelentésével függ össze. A dialógus jellege függ attól, hogy *a)* mi a beszédaktus-jelentés, *b)* milyen társadalmi konvenciók kapcsolódnak az adott beszédaktusjelentéshez, *c)* mi a beszélő és hallgató viszonya stb. A dialógus szerkezete is ezektől a jellemzőktől függően változik.

5. A fentiekben a szövegnyelvészet néhány általános kérdésével foglalkoztunk. Láttuk, hogy a szó tulajdonképpeni értelmében nem beszélhetünk szöveggrammatikáról. A szöveggrammatika viszont értelmezhető úgy is, hogy a szövegalkotás grammatikai vonatkozásait értjük alatta. Ezek a grammatikai vonatkozások a mondatgrammatika kérdései. Ezek közé tartoznak, mint láttuk, a határozott névelő használata, a névmásítás, az anafora, a szórend, a mondatok aktuális tagolása és az előfeltevések.

A szövegnyelvészeti kutatások még nem jutottak el arra a szintre, amely lehetővé tenné az elméletalkotást. Egyrészt még nem rendelkezünk kellő ismeretekkel (nem ismerjük „anyagunkat”), másrészt azt sem látjuk még elég világosan, hogy mit akarunk magyarázni. Éppen ezért szövegelméletről mint létező diszciplináról nem beszélhetünk. Beszélhetünk azonban szövegelméleti kutatásokról akkor, ha a szövegnyelvészeti kutatások célja egy szövegelmélet megalkotása.

A szöveg fogalma nem nyelvészeti fogalom, de vannak nyelvészeti aspektusai.

A szöveg fogalmának egyik fontos eleme a szövegkoherencia. A szövegkoherenciának vannak nyelvi mutatói, valójában azonban szintén nem tisztán nyelvészeti fogalom.

A szövegnyelvészet a legelemibb feladatokat sem tisztázta még. Ezek közé tartoznak: a) a szövegkoherencia grammatikai mutatóinak vizsgálata, b) a szövegalkotás pragmatikai műveleteinek tisztázása, c) elemi dialógustípusok leírása. a) esetén fontos kérdés annak eldöntése, hogy a szövegkoherenciának melyek a grammatikai mutatói, majd minden egyes grammatikai mutatónál meg kell vizsgálnunk, hogy szükséges vagy elegendő (vagy mindkettő) feltétele-e a szövegkoherenciának. Ha egyik sem, akkor más módon kell megkísérelnünk megmagyarázni, hogy miben áll az adott grammatikai mutatónak a szövegkoherenciához való hozzájárulása. b) esetén tisztázásra vár a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolata. Mivel a beszédaktuselmélet is része a pragmatikaelméletnek, c) esetében is felmerül a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolatának kérdése. Ezeknek a feladatoknak a megoldása előfeltétele annak, hogy hozzáfoghassunk egy átfogó szövegelmélet megalkotásához.

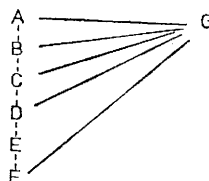
Kiefer Ferenc

Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal

Rozgonyiné Molnár Emma (Nyr. 102: 452–63) hálómódszerrel vizsgálja meg egy-egy szöveg viselkedésformáját: tartalmi-logikai viszonyait. Nem vitatva a módszer célszerűségét, néhány kiegészítő megjegyzést szeretnék hozzáfűzni.

Az Arany-levélrészlet hálóbárájával kapcsolatban nem érzem meggyőzőnek a szerzőnek azt az állítását, hogy mind az A-val, mind a G-vel szimbolizált mondat kulcsfontosságú az idézett levélrészletben. Amint írja: „Mindkettő c s o m ó p o n t, tehát külön-külön is konvergenciát mutatnak B-vel, C-vel, D-vel, E-vel, F-vel — az utóbbiak egymással divergensek.”

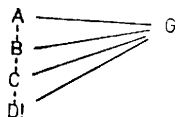
Logikai szempontból az A mondategésznek nincs ilyen kitüntetett szerepe, nem csomópont. A szöveg logikai szerkezete szerintem így helyesebb:

S ha két csomópont van is, az nem A és G , hanem $A B C D E F$ és G . A szerző által 7 mondategésznek felfogott szövegrészletet tekintsük most egy halmaz elemeinek! Ezek között az elemek között különböző relációk vannak. Az ábra, illetve a szöveg alapján megállapíthatjuk, hogy a szövegrészlet, vagyis a mondategész halmaz két részhalmazra oszlik. Az $A B C D E F$ részhalmazt nevezzük X halmaznak, a G halmazt (helyesebben a G elemű halmazt) Z halmaznak! Az X részhalmaz tagjai valóban nincsenek közvetlen összefüggésben egymással, de valamennyi kapcsolódik külön-külön a Z részhalmazhoz.

A két részhalmaz egyenértékű, s hogy valóban a halmaz egyenértékű, s nemcsak az A elem, ezt az bizonyítja, hogy az X részhalmaz A elemét a mondanivaló különösebb sérelme nélkül el is hagyhatjuk. Sőt, ha csak egyetlen eleme marad, mondjuk a C , akkor is teljes értékű párja marad a Z részhalmaznak.

Ez az elemzés persze még mindig csak durva megközelítése a szövegrészlet szerkezetének. Nehézséget okoz például a B és G halmazkapcsolat: a mondatkezdő *vagy* kötőszó miatt értelmetlen a létrejövő mondat. Ennek az az oka, hogy a *vagy* jellegzetesen diszjunktív kötőszó (egymást kölcsönösen kizáró, de ugyanazon nemhez tartozó fogalmakat állít szembe), s mint ilyen a mondategységek közé kerül a beszéd során. Más okból, de megértési nehézséget jelent az $E F$ és G reláció is. Itt a gondot a *fordulunk* állítmány elmaradása okozza. Azonban ez könnyen megoldható úgy, hogy a $D E F$ mondatokat egyetlen mondategésznek fogjuk fel. (Erre a központozás is lehetőséget ad.) A $D E F$ mondat-egységeket $D!$ -vel jelölve a következő hálódigramot kapjuk:

Látjuk, hogy a $D!$ „elem” maga is részhalmaz, tehát tovább bontható talán így

Utána gondolva nem nehéz megállapítani, hogy az A vagy B vagy C „elemeink” is tovább bonthatóak, vagyis részhalmazok. Ennek a továbbgondolását azonban most nem tartom feladatottnak, mint ahogy Rozgonyiné Molnár Emma sem vállalkozhatott rá. Cikkének fő érdemét a problémafelvetés bátorságában látom, abban, hogy — bár nem előzmények nélkül — mert elszakadni a megszokott elemzési szemlélettől, s így a mondatalkotás folyamatába nyújt bepillantást.

László László

Üszéng, üszéngel. *Üszéng* szavunk, mint ismeretes az *izék* dunántúli változata, melynek alapszava az *iz-* (TESz. 2:252.). Míg az *izék*nek már a XVI. századból is ismert a feljegyzése, az *üszéng*-nek a TESz. szerint, csak a múlt század közepétől, pontosabban 1854-től tartjuk számon írásos emlékét. A szó kétségkívül már ennek előtte is tagja volt szókincsünknek, és ezt az időközben előkerült történeti adatokkal is igazolhatjuk. Az 1796. aug. 4-én a Sió melletti Maroson (Somogy megye) tartott vizsgálat alkalmával pl. a helybeli csárdás, Hódor József panaszt tett, hogy „... Matkovics György Ispán Maroson három Esztendőbéli kóros moharral tartotta legyen a Méltóságos Uraság birkáit, melynek *üszéngjét* — mint elmondta — egy nap ött kocsi robotban az töltésre hordta” (OL., Széchenyi cs. lt., 230/IV/18/C).

A panaszt követő vizsgálat valóban igazolta, hogy „... mind Juthon mind Maroson Méltóságos Uraság Birkája mohart evett ugyan, a mely mohar — mint a vizsgálat során megállapították — az ő üdejében le takarétva és öszve hordva volt, de mivel Maroson a mohar repcésebb lévén a' Birkás annyit kénytelenített vinni, a'kivel a'jóság be érte, mint hogy a'repczét meg nem ette és természetesen ennek kóros *üszéngjét* (:hogy a kaszá-lóban akadált ne okozzon:) a gátra hordatta, de azért, hogy mohart evett, a jóság, a számadó vallás tétele szerént, nem dögölt meg”.

A szó jelentése itt megfelel annak, amit a TESz. is közöl: 'takarmánymaradék, takarmánytöredék', és a szöveg a szénaüszénggé válás okát is adja: a mohar repcés, kóros volt, és ezért nem ették meg a birkák, hanem csak forgatták, hányták, minek következtében összetöredezett, *üszénggé* vált. Ezt a birkák után maradt, egyéb célra már használhatatlan üszénget hordták ki a félre eső gátra.

De az üszéng nem mindig ilyen hasznavehetetlen töredék, hanem időnként, főleg a birkáknál tisztábban evő lovak után olyan, amit újra fel lehetett használni. A lovak üszéngjéből pl. a birkák még tudtak „válogatni”. Ezért is történetelt meg az, hogy az 1799. júl. 4-én Kőröshegyen tartott vizsgálaton is éppen az ilyen üszéngnek az elszállítási ügyét próbálták tisztázni. A helybeli méhész vallomása szerint „egyszer *üszéng*et a háztul, egyszer az Istállóbul vitt volna a Béres, de többször eő nem tapasztalta, de hogy az Ispán engedelmével lett volna, azt is éppen nem mondhattya”. (Uo.) A szó jelentése egyébként itt is hasonló a fentiekhez, az összetörött és a már kihányt üszénget vihette el itt is a béres, hogy azzal a birkákat még etesse.

Az üszéng egyébként, mint ugyancsak e vidéken hallhattuk, kétféleképpen keletkezhetett, először is úgy, ahogy a fenti első esetben láttuk: gazos, rossz, vagy romlott szénából. „Nem eszik a szegény ló, csak nézi, csak turkálja a rossz, csadás, sásos szénát. Csak *üszéng* lesz belüle.” Ilyen esetben szokták mondani, hogy a „ló *üszéngül*”. „Nem sokat ér ez a széna, öreg is a szála, penyihedt is. De este azért megraktam a lovak elejét, majd csak elrágódnak rajta reggelig, *elüszéngüllik*.” Reggel aztán „csupa *üszéng* volt a lovak ajja”, „térdig *üszéngben* álltak” — mint mondani szokták.

De nemcsak a rossz, hanem a jó szénából is lehetett üszéng, ha pl. az állat, amelynek adták, beteg volt, és nem akart enni. „Beteg ez a szegény jószág — mondták erre — hiába raktam meg az elejét a legjobb szénával, az csak turkálta, *üszéngűte*.”

Az üszéng egyébként nemcsak az összetört, megmaradt szénát jelenthette, hanem azokat a hosszú, csupasz kukoricaszárakat is, melyekről az állat lerágta a levelet. Ugyancsak télen szoktak esti itatás után pl. a marháknak leveles kukoricaszárát, csutát adni, melyen azok hosszú ideig elrágódtak, és reggelre csak a pálcaszerű szárúk, az *üszéngcsuta* maradt belőlük. Ezeket reggelente összeszedték, kévékbe kötötték és tavaszra kelve, amikor jól kiszáradtak, jó, könnyű tüzelő vált belőlük. „Nincs más gyújtalék, csak kis *üszéngcsuta*, azzal melegíttem az ételt” — szokták mondani. Időnként az is előfordult — és ez jellemző lehet a csuta erősségére —, hogy a kiskertet is ezzel a száraz üszéngcsutával kerítették be.

De üszéng nemcsak az állatok turkálása, közreműködése révén keletkezhetett, hanem azoktól függetlenül is, így pl. sok eső után, ha a takarmányt sokat forgatták, hányták a mezőn. Ilyen esetben lehetett hallani e kifejezést: „a széna *elüszéngesedett*.” Mint mondták: „A sok eső egészen eláztatta a gyöngö takarmányt. De hiába hányták, vetették, forgatták és szárogatták, sose lett már belüle jó széna. Ami nem penyhedt meg, az összetörött, *elüszéngesedett*.” De a gyenge vetett takarmány, mint a lóhere, még eső nélkül is üszéngessé válhatott. „Amíg a nagy főróságban felszettük, összeraktuk, hazahortuk és a pállásra felraktuk — hallhattuk az elbeszélést — egy levele sem maradt a lóhernek, de még a szála is összetöredezett, *elüszéngesedett*. Nem széna volt az már, hanem csak *üszéng!*”

Takács Lajos

Hiba van a kréta körül. O. Nagy Gábornak *Mi a szólás?* című tanulmányában a következőket olvashatjuk: „Minden valószínűség szerint irodalmi eredetű szólás ez is: *hiba van a kréta körül*. Arany »A betyár« című versének ebből a részletéből válhatott ki:

Hej kocsmáros, hova lett kend?

Furcsa rovás megy odabent:

Hiba van a kréta körül:

Egyet felír, kettőt törül.

Egy Debrecenből (Nyr. X, 134) közölt adat: »*Híjja van a kerétának*« mégis feltehetővé teszi azt is, hogy e szólás nem Arany egyéni alkotása, hanem csak egy régebbi népi szólásnak Arany verse révén végleges formát nyert és köznyelvivé lett változata.” (MNyTK. 87. sz. 23—4.)

O. Nagy később (*Mi fán terem?*¹ 215—6, hasonlóképpen: i. m.² 196—7) már teljesen eldönthetetlennek tekinti a szólás eredetének kérdését. Szerinte amellet, hogy az előbb Aranytól vett szállóige lett szólássá, mindenekelőtt az hozható fel, hogy „az idézett versben a szólás szavai eredeti jelentésükben értendők”. „Másik érvként — folytatja O. Nagy — azt említhetjük meg, hogy Arany verse már azután — 1856-ban — jelent meg, hogy napvilágot látott Erdélyi Jánosnak igen sok népi, sőt tájnyelvi szólást tartalmazó közmondás-gyűjteménye, melyben ez a kifejezés nem fordul elő.”

O. Nagy szerint ellenérvként, tehát annak a nézetnek a támogatására, hogy „Arany nem szerzője, hanem csak első irodalmi felhasználója szólásunknak, mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy a múlt század végén több olyan, kétségtelenül nem az Arany-idézet nyomán keletkezett szólást közöltek, amelyekben a *kréta* szó szerepel, s amelyek ugyancsak azt jelentik, hogy valami nincs rendjén, valami hiba van a dologban. Tájnyelvi szólásként Debrecenből közölték ezt: *Híjja van a kerétának*, és az 1891-ben

megjelent Sirisaka-féle gyűjteményben fordulnak elő ezek: »*Duplán fog, mint a kocsmáros krétája*» és »*Nem fog a krétája*: nincs sikere igyekezetének«. Itt lehet utalni arra is, hogy Aranynak »A betyár« c. verse nem tartozik a legismertebb költeményei közé, és valószínűleg régebben sem volt sokkal szélesebb körben ismeretes.”

Ezt az utóbbi ellenérvet Megyer Szabolcs is megismétli, még határozottabb fogalmazásban: „A tudósok egy része azt vallja, hogy a mondás Arany elbeszélő költeményéből ment át a köznyelvbe. Ennek azonban erősen ellentmond, hogy a költőnek A betyár című elbeszélő versét csak kevés ember olvasta, nem volt népszerű.” (Gyapay – Megyer – Ritoók: *Ki mondta? Miért mondta?* 208.)

A felhozott ellenérvek azonban gyenge lábon állnak. Hogy a szólásnak a 19. század végén más változatai is előfordulnak, az semmit sem bizonyít a nem aranyi eredet dolgában, ismervén, hogy a szólások mennyire hajlamosak a változékonyságra (vö. O. Nagy: MNyTK. 87. sz. 13). A másik ellenérv pedig, hogy Arany ez a verse nem volt eléggé ismeretes, egyszerűen nem felel meg a valóságnak, vele kapcsolatban ugyancsak „hiba van a kréta körül”. Talán elég volna csupán annyit megjegyezni, hogy a „A betyár” című románctörredéknek első darabja a következőképpen kezdődik: „Kondorosi csárda mellett | Gulya, ménes ott delelget . . .”. Ez bizony országsgazerte ismert és énekelt nótát szöveg. Arany is éneklésre szánta, címe alá írván: „Dallam: »Bort ittam én, boros vagyok.«”. De végül is más dallamot kapott. Mint Sárosi Bálintnak 1970. február 7-én a Kossuth Rádióban, a „Zenei anyanyelvünk” című sorozat keretében tartott előadásából értesülhettünk: 1857-ben (!) szerezte a nótáját gróf Festetics Leó. Anyyira népszerű volt, hogy dallamát egy népdal is átvette: „Volt szeretőm, volt szeretőm tizenhárom”. A Festetics-féle szövegváltozatban az első két sornak és a negyedik sornak a vége megismétlődik: „Kondorosi csárda mellett, csárda mellett | Gulya, ménes ott delelget, ott delelget | . . . Bort iszik az öregbojtár, öregbojtár.” A harmadik strófának a kezdete O. Nagy Gábor első közlésében nem pontos, a *Mi fán terem?*-ben már javítva szerepel: „*Héj, kocsmáros, hova lett kend?*” — Festetics nótáját diákkoromban mi is nagyon kedveltük, többször is énekeltek, különös élvezettel, szinte ordítva ezt a sorát: *Hiba van a kréta körül*.

Mindezek szerint nagyon is valószínűnek kell mondanunk, hogy a szólás Arany János verséből származnak.

Rácz Endre

Zrínyi Miklós egy kifejezéséről. A Szigeti veszedelem kilencedik énekének 7. versszakát ezzel a szöveggel ismerjük:

De Zrini Deli Vidnak így beszél vala:
„Az ki az szerencsét meg nem zabolázza,
Hanem mindent elereszt éles szájára,
Végtére is veszélyre aztot ragadja.”

(Zrínyi Miklós összes művei. I. Sajtó alá rend. Klaniczay Tibor. Bp., 1958. 207.)

Kérdés, mit jelent az *éles szájára* (*elereszt*) kifejezés, amely az 1651-i első kiadástól kezdve egy kivételével mindegyikben így szerepel? Egyedül Gróf Zrínyi Miklós költői műveinek Széchy Károly és Badics Ferenc által a költő kéziratai alapján sajtó alá rendezett kiadásában (Bp., 1906.) olvassuk máshogy, a következőképp: „*Hanem mindent elereszt erős szájára*” (i. m. 162). Szövegüknek az első kiadásétól való eltérései között Széchy és Badics ezt a különbséget is jelzi (i. m. 344). Az eposz valamivel későbbi, újabb kritikai kiadásában (és a továbbiakban) már ismét *éles szájára* áll (Gróf Zrínyi Miklós művei I. Kiad. Négyesy László. Bp., 1914. 227). Négyesy azt írja, hogy Széchy nem betű szerint

nyomatta le a kézirat szövegét, „sokat változtatott az írásmódon, központozáson, ékezesen, itt-ott a szövegen is; . . . s mivel Széchy egyéni változtatásai megjelöletlenek, a kiadás tudományos célra nem használható” (i. m. 366). Négyesy kiadása „az 1651-ikin alapul, s a kéziratok figyelembevételével adja a szöveget” (uo.). Négyesy maga szintén jelzi, hogy a kéziratban *erős szájára* van (i. m. 426), ezt a kifejezést azonban nem ismerhette, ezért az első megjelenés szövegváltozatához tért vissza.

Bár az *éles szájára* (*ereszt*) idióma hajdani megléte esetleg szintén elképzelhető lenne, erre nincs adatunk, az *erős szájú* és a *szájára ereszt*, *bocsát* szerkezetek azonban előfordulnak a régiségben és a népnyelvben. Szabolcsban és Szatmárban az olyan szilaj lovat mondják *erős szájú*-nak, amelyet a kantárszár vagy a gyeplő segítségével, a szájában levő zablával nem vagy nehezen lehet fékezni, irányítani. (Jakab László és Sebestyén Árpád szóbeli közlése). Az *erős szájú ló*-ra a NySz. Pázmánytól és Zrínyitől hoz egy-egy adatot. Zrínyi az [I.] Idilium 10. versszakában [A vadász c. versben] írja: „Mit örülök rajta, ha hegyről lement hó? | Ha bánat úgy hordoz, mint *erős szájú ló*” (1958-i kiad. 13). Balassi a Fűves kertecskében az emberre vonatkoztatva 'féktelen, buja, vad' jelentésben használja az *erős szájú* kifejezést (BÖM. 2. 23). A *szájára ereszt*, *bocsát* idiómára mind a lótarthatásra vonatkozó konkrét, mind pedig átvitt értelemben a NySz.-ban számos adat van. Eredetileg az olyan lóval kapcsolatban használták, amelynek odaengedték a kantárszárát, a gyeplőt, s hagyták, hogy szabadabban vagy teljesen akarata szerint menjen, váglasson. Később a zabolátlan, féktelen emberre vonatkoztatva is használták. Zrínyi szintén ismerte e kifejezést: „Az nagy mindenható az földre tekinte, | . . . || Látá az magyarnak állhatatlanságát, | Megvetvén az Istent, hogy imádna bálvánt; | Csak az, *eresztené szájára az zablát*, | Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát” (Szigeti veszedelem 1: 7, 8; 1958-i kiad. 26). Mindezekre nem térek ki bővebben, mert korábban (l. MNy. 74: 411) részletesebben írtam e szólásokról. A *szájára bocsát* vagy *ereszt*-tel pedig Kertész Manó már a Szokásmondásokban foglalkozott. Az *erős szájára ereszt* jelentése a fentiek alapján lényegében ugyanúgy '(lovat) szabadjára enged, nem fékez (meg)' mint a *szájára bocsát* vagy *ereszt*-é, sőt ez a jelentés még erősebb, az is feltétlenül benne van, hogy a fékezetlenül hagyott ló, sors vagy más dolog vad és erőszakos. A „Végtére is veszélyre aztot ragadja” sor itt a sors által hányatott, bajba vitt emberre értődik, de még jól érezhető a tárgyalt kifejezés alapja, a lovasát vagy a szekeret elragadó szilaj ló képe. Megemlítem még, hogy Kiss Lajos A szegény ember élete című művében (Bp. 1939) az olyan lovat, amellyel a kocsisa nem bír, *szájás ló*-nak, *kemény szájú*-nak nevezik (84, 281).

„Végtére is” megállapíthatjuk, hogy a Szigeti veszedelem jelzett helyén a kéziratnak és a Széchy–Badics-féle kiadásnak megfelelően az *éles szájára* helyett *erős szájára* írandó. Ezzel az eposznak egy több mint háromszáz éves igen valószínű sajtóhibáját javítjuk ki. Különbön Zrínyinek később megtalált és a Zágrábi Egyetem Könyvtárba került kéziratái mikrofilm-másolatban Magyarországon is megvannak, például a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. A Szigeti veszedelmet tartalmazó, általam is átnézett tekercs száma A 262/II.

A. Molnár Ferenc

Sütő András *pipireg* 'káka' szava. Szilágyi Ferenc kitűnően megírt cikkében („... megváltani a senyvedő nyelvet...” Nyr. 1978 [102]: 438) olvasom a *pipireg* szóról: „a Magyar Tájékoztató a *pipireg*-et ismeri 'káka' jelentésben, egyetlen adata a régi Alsó-Fehér megyéből való. A Nyelvtörténeti Szótár nem ismeri, a TESz. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára) nem tárgyalja”. Tárgyalja viszont egy (Szilágyi Ferenc cikkének megírása után megjelent) erdélyi kiadvány, a kolozsvári nyelvészeti iskola igen

alapos kézikönyve, Márton Gyula — Péntek János — Vöö István A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai című munka (Kriterion Bukarest/nyomtatott Kolozsvárott). A könyv 1977 végén, 1978 elején jelent meg, s mindegy 302 lapon tárgyalja a Bánság, a Partium, Erdély és a moldvai csángó-magyarország román kölcsönszavait (magyarországi szóhasználat szerint jövevényszavait). A szót Zsemlyei Jánosnak (a kolozsvári egyetem magyar tanszéke tudományos munkatársának) Kis-Szamos menti gyűjtése alapján *pépérig* alakban az egykori Kolozs megye területén, a Kolozsvár (Cluj-Napoca) szomszédságában lévő Györgyfalván (Gheorgheni), a vegyes lakosságú Boncidán (Bonțida) és Szamosfalván (Someșeni) is adatolja a kiadvány. Címzőként Sütő nyelvi alakja áll. Szösszetételben is megtaláljuk: *pípiriga gyökér* <gyógynövény>, *pípiriga síp* <fűzfásip>, *pípirigu virág* <virágféleség Válaszúton> (sajnos az utóbbi jelentés alaposabb értelmezésre szorul). A szó egyszeri előfordulás Sütőnél, egyelőre nem tekinthető a magyar irodalmi nyelv szókészletébe tartozónak. Magam sem ismertem, pedig eleget jártam a Kolozsvár környéki réteket; sem jóatyámtól, sem pedig bátyámtól nem hallottam. Újabbkori és kizárólag népi-nyelvjárási szintű szó. Nem tévesztendő össze az ugyancsak kis területen, a Kis-Szamos (Someșul Mic) mentén felbukkanó *pípiriga* 'katicabogár' szavunkkal. Az utóbbi szintén tájnyelvi korlátozottságú román kölcsönszó.

Szabó T. Ádám

Óhitű 'ortodox', illetve 'görög katolikus'. A köznyelv általában csak az első jelentésben ismeri, az ÉKsz. is azt írja a szóról, hogy régies, melléknévként 'görögkeleti' jelentésben használatos, vagy főnévként személyre vonatkozik. Egy 1784-i váradolaszi protokollumban 'ortodox' jelentésben a következő alakokban szerepel: *ó hiten levő személy*, *ó hiten levőknek* (Eth. 1973/3: 353). A tokaji születésű Roskovics Ignác, hajdúböszörményi görög katolikus lelkész énekeskönyvét a következő címmel jelentette meg: *Óhitű imádságos és énekeskönyv* (Debrecen, 1862. és további kiadások). Itt a szó jelentése már 'görög katolikus'. A múlt században azután az *óhitű* szó általánossá is vált a magyar görög katolikusok szóhasználatában és írásaiban, s erre bőven találunk példákat a századfordulón is. Kettős jelentése miatt sokszor félreérthető (Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 307), ennek ellenére elterjedt — véleményünk szerint — a következő okok folytán: elő- és utótagját tekintve teljesen magyar jellegű, alkalmasnak látszott a görög katolikusok nemzeti és vallási öntudatának a kifejezésére. Elterjedése idején, a múlt század második felében a magyar görög katolikusok éles küzdelmet folytattak fennmaradásukért, és ezt úgy látták biztosítottnak, ha magyar szertartási nyelvű egyházmegye keretében élnek. Ugyanakkor a szó alkalmasnak bizonyult arra is, hogy őket a római katolikusoktól megkülönböztesse. Bár napjainkban már nem használatos, néhány évvel ezelőtt megjelent tudományos műben is találkoztunk e szóval a következő formában görög katolikus egyházközségre vonatkoztatva: *ó hitű szent egyház* (Hajdúböszörmény története. 1972. 527). Valószínűleg régi irat alapján — de idézőjel nélkül — közlik, mert ugyanabban a bekezdésben két szinonimája is megtalálható még, de már idézett szöveg részeként 1810-ből és 1836-ból: *helybeli orosz Ekklessia*, valamint *helybeli görög egyesült egyház*. (Az elsőben az orosz szó — a görög katolikusok ma is élő népnyelvi elnevezése — utalás részben a hívek egy részének ukrán eredetére, részben a használt szláv szertartási nyelvre, a másodikban az *egyesült* szó pedig a római katolikus egyházzal kötött unióra.)

Sasvári László

Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1795) és a magyar nyelvtudomány.
A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 150. szám. Budapest, 1978.
34 lap

Bárkitől származott is: szép gondolat volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 150. számaként éppen Szathmári Istvánnak Bárczi Géza tudós személyiségét bemutató, műveit regisztráló-elemző — cikk formájában különben a Nyelvtudományi Közlemények 1978. évi kötetében is olvasható — munkáját megjelentetni. Sokan tudjuk ugyanis, s most Szathmári István is ír róla (24), hogy Bárczi Géza több mint másfél évtizedig volt a Társaság elnöke, mégpedig élete végéig lelkes és tevékeny elnöke, akinek — többek között — az is szívügye volt, hogy a nagy múltú kiadványsorozat, amely már korábban is nem egy tudománytörténeti jelentőségű művet jelentetett meg, minél több színvonalas munkával gazdagodjék. A tanulmány főszereplője tehát mindenképpen méltó arra, hogy a jubileumi szám középpontjában álljon. S a portré megalkotója, Szathmári István ugyancsak méltó szerzője az ünnepi kiadványnak. Hiszen Bárczi Gézának nemcsak kedves tanítványa volt, aki azután tanszéki munkatársa, majd az egyetemi katedrán utóda lett, hanem hosszú éveken át — előbb titkárként, később főtítkárként — a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségében is mellette, vele együtt dolgozott.

Az a közvetlen és meleg emberi kapcsolat, amely a szóban forgó tanulmány hőstét és szerzőjét több mint harminc éven át összefűzte, e munka arculatát alapvetően határozza meg.

A bevezetőnek tekinthető néhány lap (3—7) például, amely Bárczi Gézának szerencsés kézzel megválasztott, arcvonásait és tekintetét valóban hűségeesen visszaadó fényképét követi, a XX. századi magyar nyelvtudomány e kiemelkedő alakjának emberi és tudósi habitusát oly megragadó módon ábrázolja, hogy az alighanem e tanulmány minden olvasója számára emlékezetes marad; magam legalábbis úgy gondolom, szinte függetlenül attól: ismerte-e személyesen Bárczi Gézát, vagy nem. „A nagy tudósokat, az igazán kiemelkedő egyéniségeket — írja (3) Szathmári Bárczira utalva — nemcsak az jellemzi, hogy szűkebb szakmájukban új utakra törnek, hanem az is, hogy univerzális érdeklődésűek: . . . mindenhez van szavuk, . . . hogy emberségesek, törődnek a körülöttük élőkkel, és optimisták, bíznak az emberben, s az élet legnehezebb körülményei között is emberek tudnak lenni. . . .” Majd lentebb (6): „számára az élet és a munka egyet jelentett”.

A rendkívüli tehetség mellett, annak mintegy elengedhetetlen kiegészítőjeként csakis ez a széles látókör, az élet, az ember és a teremtő munka hallatlan szerete teszi érthetővé: hogyan alkothatott Bárczi ennyit és ennyifélet a tudományban; még akkor is, ha munkálkodásának ideje több mint egy fél évszázadot ölelt fel.

Amikor Szathmári István sorra veszi a Bárczi Géza által művelt nyelvészeti disciplinákat, hogy munkásságát ezeknek megfelelően parcellázva mutassa be, a következő kötelezettség hárul rá, és az alábbi tárgyalási rend kínálkozik számára: „Először foglalkozunk a nyelvtörténettel (benne a romanisztikai, a magyar szókinestörténeti, hang- és helyesírástörténeti, továbbá alak- és mondattani tárgyú dolgozatokkal), majd a nyelvi rétegek, továbbá a stílus, aztán a mai nyelv vizsgálata, valamint a nyelvművelés és a

lexikográfia körébe vágó munkáival, végül pedig az általános nyelvészeti, nyelvtudomány-történeti és egyéb (textológiai, irodalomtudományi, módszertani stb.) tárgyú tanulmányaival és teljes szintéziseivel" (7). De mindezt még egy egészen 1870-ig visszanyúló korrajz előzi meg (7–10), amelyből megtudhatjuk: szaktudományunk történetének melyik és milyen korszakában indult el, illetőleg bontakozott ki Bárczi Géza tudományos pályája; továbbá: kik voltak azok a jelentős nyelvtudósok, és melyek voltak azok a legfontosabb társadalmi és politikai események, tudományos iskolák és irányzatok, akik, illetőleg amelyek tudóssá fejlődésében szerepet játszottak.

A tanulmány keretei persze, egy-egy disciplina számára nemigen engedélyeznek többet fél, egy vagy — legfeljebb — másfél lapnyi terjedelemmel. De talán éppen ez kényszeríti rá a szerzőt, hogy mindenütt és minden vonatkozásban a lényegre szorítkozzék; s ez adja meg számára a mértéket: hogyan lehet kevés, de jól megválasztott szóval a különböző kutatási területekhez tartozó alkotásokat az életmű egészén belül elhelyezni. Ezért azután még arra is jut helye és ideje, hogy rámutasson: miként vezetett Bárczi Géza útja egyik tudományterületről a másikra; hogyan jutott el például a történeti nyelv-járás-kutatástól az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálatához (17). Meg arra is, hogy a legkiemelkedőbb munkákat, amilyen például A magyar nyelv életrajza, amelyet joggal nevez Bárczi pályáján belül a „szintézisek szintézisé”-nek, nagyobb részletességgel, valóban annak legfőbb ismérveit feltárva elemezhesen (22–3). S végül, de nem utolsósorban: így válik lehetővé az is, hogy Bárczi Géza irányító, szervező, előadói stb. tevékenységéről, valamint tudósi, tanári és emberi tulajdonságairól, mely utóbbiakat illetően a bevezetőben inkább csak az életrajz ismertetésébe épített utalásokra szorítkozhatott, most kissé részletesebben is szót ejtessen (23–6).

Szathmári István szép és meggyőző tanulmányát csak még szebbé és még meggyőzőbbé teszi Bárczi Géza tudományos munkáinak imponálóan gazdag, sokszínű és változatos jegyzéke, amely azt követi. Ebből az 1963-ig megjelent művek listáját E. Abaffy Erzsébet már korábban (NytudÉrt. 40. sz. 375–81) közzétette, az azóta mejelenteket pedig Schmidt Gyuláné segítségével maga a tanulmány szerzője állította össze.

E mindössze 34 lapot számláló munka tehát — a főntebb mondottakból talán kitűnik — az olvasó számára sok és sokféle tanulsággal járhat. Végezetül azonban közülük egyet még külön is kiemelnék. „Ezek után mit mondhatunk Bárczi Gézáról, az emberről?” — kérdezi Szathmári elemzéseinek vége felé (26). „Röviden talán csak ennyit: tudományos tevékenységében a tudósi alázat, az emberekkel való érintkezésben a közvetlenség jellemezte.” Amikor Bárczi Gézának a kutatásban elért rendkívüli eredményeire tisztelettel tekintünk, nem árt, különösen napjainkban, ha ezeket a nagyon rokonszenves, pályaképének egészétől korántsem független, hanem annak alakulása szempontjából igen-igen jelentékeny tulajdonságait sem tévesztjük szem elől.

B. Lőrinczy Éva

Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár—Napoca, 1977. Dacia Könyvkiadó, 215 lap.

1. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai a műelemző nyelvész és irodalmár számára egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyv. „A magyar stilisztika az utóbbi két évtizedben” című tanulmányában már Szathmári István fölhívja a figyelmet, hogy a „gazdagodás, sokszínűség mellett... a ma stilisztikáját” a bizonytalanság, „nemegyszer” a zűrzavar „jellemzi” (1. Jelentéstan és stilisztika. NytudÉrt. 83. sz. 24). Eme bizonytalanságban a stílusról vallott különféle felfogások mellett nem kis szerepet játszik valamely nyelvelméletnek (módszernek) a túlzott, szinte kizárólagos egyeduralma.

Szabó Zoltán könyve a szerzőre jellemző imponálóan gazdag szakirodalom birtokában az új nyelvelméleteket (a strukturalizmust, a szemiotikát, a szemantikát, a matematikai nyelvészetet, a generatív grammatikát és a szövegnyelvészetet) mint a nyelvtudományból önállósult diszciplínákat — főként mellérendelő viszony alapján — úgy illeszti logikus rendbe, ahogy hatókörük szűk vagy tág terjedelménél fogva kiegészítik, ösztönzik és feltételezik egymást. (Például a struktúrát véve kiindulásul ráépíti a szemiotikát és a kommunikációelméletet, mondván, hogy a strukturális elemzéshez a szemiotika biztosítja az értelmezés és értékelés szempontjait, míg a kommunikációelmélet a stílus jelező funkcióját magyarázza stb.)

A tárgy alapos ismeretében biztos kézzel igazít el minket a teoretikus mű- és stílusleírások között, s a teljes elemzés szándékával hangoztatja: egyik elmélet sem lehet mindenható, de a maga módján valamennyi hozzájárul, hogy a műelemzés egységesebb tudománnyá váljék. Ezt az álláspontját olyan példákkal szemlélteti, amelyek napjaink gyakorlatát tükrözik, és alkalmasak a bonyolult tartalmi-formai kérdések sok szempontú bemutatására.

A tárgyalt elméletek mibenlétének, kialakulásának, képviselőinek, legfontosabb kategóriáinak, jelenlegi helyzetének, hibáinak és erényeinek a számbavétele, majd a levonható tanulságok alkotják a nagyobb fejezetek vázát, ám e tudatos szerkesztésen belül is vezérfonalként húzódik végig a stilisztikai jelenségek, stílélmák, a stílus minden elméletből gazdagodó ötvöződéses karaktere. Ugyanazon jelenséghez az eltérő nyelvelméletek különböző terminusaival közelít (vö. többletközlemény, információs érték, expresszivitás, entrópia stb.), kimutatva összefüggésüket, egymáshoz való kölcsönös viszonyukat, s így az elméletek taglalása során a stílusnak egy folyvást szélesedő komplex és funkcionális meghatározása tárul elénk, amelyből tágabb értelemben az is kitészik, hogy valójában miként tartalom.

A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai megérdemelné a tüzetes elemzést, mi viszont csak arra vállalkozunk, hogy a fent említett folyamatot, a stílus „tartalmasodását” próbáljuk megrajzolni.

2. Az első kérdés, amit ki kell emelnünk, az a rétegelt és a globális struktúrát érinti, nevezetesen, hogy „az irodalmi mű több rétegből álló rendszer” (27), s a stílus „az irodalmi alkotás valamennyi rétegével összefügg” (29). A rétegek a struktúraegészben a művészi szükségszerűség, illetve a strukturális rendező elv útján szerveződnek. A strukturális alapelv olyan sajátosság, amely a mű legkisebb részét is áthatja (l. pl. József Attila Nyár című versének elemzését). De a stilisztika számára önállósított és globális struktúrának tekintett stílus az elemzésben csak akkor kompetens, ha vizsgálatát a nagyobb egység rendszerébe helyezzük. Veres András Arany János Kert című versében például a nyelvi elemek globális struktúráját a vers stilisztikai-retorikai szervezettségébe, majd a nyelvi-stilisztikai szerkezetet a fölérendelt lélektani-erkölcsi jelentésbe ágyazza (42–4). S mert a strukturális elemzésből hiányzik „a jelentések leírása, a lélektani, esztétikai és eszmei értelmezés” (50), Szabó Zoltán nem ért egyet azokkal, akik a stílust „az irodalmi alkotás egészére... vonatkozó rendező elvnek tartják” (45). Mégis, már itt rávilágít, hogy a stílust erős szálak fűzik a tartalomhoz (vö. a Király Istvántól idézett elemzési példával), s lényegében ezt mélyíti tovább a jeltudományról szóló fejezetében.

3. Számunkra ebből „a jelként felfogott irodalmi” mű a fontos, amelynek jelentése „inkább” a konnotáció „szintjén értelmezhető” (60, 62), másrészt, hogy a konnotáció egybeesik a stílussal (69). E nézetek következményei igen szerteágazók — kivált ha a kommunikációt is figyelembe vesszük — ismertetésük éppen ezért meglehetősen vázlatos. Mivel „a jel értéke... jelentése” (vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan.

Bp., 1970. 44), a jelentés pedig a nyelvi rendszer egészét áthatja, magától értetődik, hogy a stilisztika is számol a nyelvi tények összességével, hiszen a válogatást mint stílusformáló műveletet (a részek önértékén kívül) maga a mű, az egész irányítja. A részek művészi szükségszerűséggel épülnek be az egyes szintekbe, ahol az elrendezés kapcsán föllépő párhuzamok és szembenállások az elsődleges (denotatív) jelentéshez másodlagos (konnotatív) többletjelentést társítanak. A szépirodalmi művek többletközleménye, művészi ún. másodlagos jelentése kisebb vagy nagyobb áttétellel ugyan, de mindig összefügg azzal a kultúrával, amelyben e jelentés, „a jeltől kiváltott asszociáció” (59) létrejön. Az irodalmi mű „éppen stílusa”, a konnotáció révén „a tisztán fogalmi... kifejezésnél szélesebb” értelemben, az üzenet nem öncélú p o é t i k a i f u n k c i ó j á v a l egyediesül. A stílus tehát „része a jelentésnek és szerzővel ereje a közlésnek” (66; továbbá vö. Németh G. Béla: A könyörgés artikulációja a reménység jegyében [Balassi Bálint: Adj már csendességet]. Alföld. 1977/4. 12), amit a kommunikáció szempontjai is aláhúznak. A szerző az egész irodalmi életet a kommunikáció egyik sajátos esetének tartja (75), és ezen az alapon a stílust mint m á s o d l a g o s ü z e n e t e t a közlési folyamatban vizsgálja. Így jut el a stílust meghatározó felépítmény és extralingvisztikus tényezők azon hálózatához, hogy a mű és stílusa a kor és az eszmeiség, az írói magatartás és az alkotói módszer függvénye; s a társadalmi háttér, az eszmeiség, magatartás, módszer a kódolás során a műfajon keresztül vetül a stílusra, amely viszont sajátos mivoltával a fordított folyamatot, az üzenet megfejtését determinálja (75–94 passim).

4. A szemantika részben megismétli vagy újból értelmezi, részben a saját szemzőgéből kiegészíti az eddig (főként az előző fejezetben) tárgyalt kérdéseket. Komplex jellegét és sokoldalú funkcióját hangsúlyozva Szabó Zoltán definiálja a jelentést, majd a többletértelműséggel kapcsolatban megjegyzi: „a többletjelentéseket rejtett információként is felfoghatjuk”, illetve „a jelentések rejtett, lappangó lehetőségek, amelyek az olvasás során realizálódnak” (106). Ebből a jelentésbeli kettősségből fakad, hogy az alkotásban fellelt művészi jelentés eltérhet vagy eltér az írói szándéktól. A kétértelműség a többletértelműség számára a befogadó felől mindenképpen, az alkotó felől a kiváltandó hatás alapján nyitott. A szemantikai tartalmat továbbító mű ezáltal alkotója és értelmezője között szimmetrikusan foglal helyet, s e függetlenségben az újabb gondolati szintézis lehetőségeit hordozza, vagyis potenciálisan (tartalmában és stílusában is) benne rejlik mindaz, amit egy későbbi értelmezés tulajdonít neki (87, 107). Nem a stílus módosul, ahogy a szerző véli (109), csupán a tartalmi háttér válik átlátszóbbá. Természetesen ez nem mond ellent annak az igen lényeges kitételnek, amely szerint minden jelentésváltozás (vagy akár csak módosulás is) s t i l i s z t i k a i k ö v e t k e z m é n y e k e l j á r (119). A művészi nyelvhasználat gyakran produkál a jelentés kollektív érvényességét meghaladó alkalmi jelkapcsolatokat, de a szemantikai összeférhetetlenség a másodlagos jelentés (a stílus) szintjén korrigálódik; az egy-egy íróra jellemző fogalmi körök és asszociációk pedig az eszmének a stíluson való átizzásáról tanúskodnak (115, 117).

5. A matematikai nyelvészet mindenekeelőtt „a mérhető költői eszközöket vizsgálja” noha a „rendszerbeli, szerkezetbeli összefüggések” leírására is alkalmas (130–1). Általában a stilisztika objektív ismérveit erősíti, és arra készletet, hogy újra átgondoljuk „a stilisztika elméleti alapjait” (141). De a teljességnek avval az igényével, mely a jelenségek többoldalú feltárását tartja módszerének, Szabó Zoltán most is egy „átfogóbb kutatási” folyamatban keresi a stílusstatisztika helyét, szerepét és használhatóságát a gondolatvilág, az alkotáslélektan, a műfaj, valamint az egyéni és a korstílus jellemzésére (132–44 passim). Így a koncentrikusan bővülő stílusmeghatározás a nyelvelméletek eltérő szemléletének mintegy a közös nevezőjéül szolgál. Az információelmélet például — a mate-

matikai nyelvészet keretében — a művészi nyelvhasználatot, a szokatlan társításokat, a többletfunkciót és az expresszivitást az előfordulási valószínűség, az entrópia, szélesebben a kifejezés esztétikuma, vagy a szaktudomány műszavával az esztétikai információ felől elemzi, kimutatva, hogy a költői nyelvben miért gazdaságos a rím, az ismétlés, a refrén (150—1). „Az esztétikai állapot a maga meghatározatlansága következtében valószínűtlenséget jelent, emiatt a mű hírértéke egészen nagy lehet, de mindenféleképpen a valószínűtlenség fokával, az ebből fakadó váratlansággal és meglepősséggel arányosan nő vagy csökken” (153).

6. A generatív grammatikában mindezt a társadalmilag érvényes nyelvtani szabályszerűsége és a szemantikai helyessége vonatkoztatja (159). Noha Szabó Zoltán megkérdőjelezi egy generatív stilsztika jogosultságát, mégis tárgyalja a stilsztikai kompetenciát, amely „része... az irodalmi vagy poétikai képességnek” (165). A poétika szabályrendszere a köznapi nyelvhasználat grammatikáján és jelentésán alapszik, de eltéréseivel azt szándékosan meghaladja. Ha egy szintaktikailag szabályos leírás a jelentésen szintjén összeférhetetlen, az éppúgy műfaji és stílári kérdés, mint egy nyelvtanilag hibás kapcsolatnak a szemantikai értelmezése (vö. a konnotatív jelentésről frottakkal!). A stílus ezért — a klasszikus felfogáshoz hasonlóan — a generatív nyelvelméletben is „eltérés a mindennapitól, a megszokottól, a szabályostól” (167), ahogy a mélyszerkezetet felszínivé alakító retorikus transzformációk is az adott lehetőségek közötti „hagyományos” válogatás eredményei. A Van Dijk-féle metaforizációt viszont fenntartások nélkül már nem tudjuk elfogadni. Véleményünk szerint az N^1 azonos N^2 -vel reláció (vö. Károly Sándor i.m. 102 [N = valamely dolog, szubsztancia]) az Én és külvilág olyan lényegi viszonyát modellálja, amelyből hiányzik a hasonlításra utaló elem. Az R (N^1 , N^2) a metafora absztrakt képlete, s ez felszíni szerkezeté, szemantikai valenciáját mellőzve a költői szándéktól függően *k i f e j t e t t* (teljes) vagy *k i f e j t e t l e n* (egyszerű) metaforaként transzformálódik. A kifejtett, teljes metafora mint jelkapcsolat magától értetődően többféle denotátumra (a lexikálisan rögzített mellett alkalmi jelentésben egy másik jeltárgyra is) vonatkozik. Az egyszerű még világosabbá teszi a felszíni szerkezet „függetlenségét”. Mindezt túlzott egyszerűsítés a műfaji hovatarozást pusztán a nyelvi struktúra alapján megvonni (vö. „a vers és a művészi próza... egy azonos mélyszerkezetből eltérő felszíni szerkezetekbe történő transzformálás” l. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971. 293).

7. A könyv utolsó fejezete: a szövegnyelvészet „a maga sajátos szempontjainak megfelelően egyfajta összegezője az új elméleteknek” (5), s talán innen az, hogy nehéz benne „általánosítható” jegyeket találni (174). Ennek ellenére a „stilsztikát újító, gazdagító eredményeiből olyan következtetéseket és tanulságokat vonhatunk le... amelyekkel a mai megújult, kiterelvényesedett stilsztikát és még inkább a stilsztikával támasztott újabb igényeket jellemezni lehet” — írja a szerző (176). A szöveggrammatika — eltérően a mondatgrammatikától — a mondatok feletti globális kohéziót tanulmányozza (181), a stilsztika pedig olyan információ, „amely a mondatnál nagyobb nyelvi egységek közötti viszonyokból fakad” (182). Ilyen megközelítésben a stílus az egész szöveget átható *k o m p l e x* arculatát mutatja (vö. a kohézióról írottakat, az integráló mondat szerepét, a társítási alapul szolgáló szavakat [188—9], vagy a mű szemantikai szerkezetének a vázát [191]), míg a performanciával és a pragmatikával való rokonítás (184—5) *f u n k c i o n á l i s* mivoltát igazolja, együttesen a kifejezés esztétikai fontosságát, azt, hogy a stíluson mindenkor ott van az eszmevilág bélyege.

8. Végezetül annyit: Szabó Zoltán könyve több a címében jelzettnél. Amellett, hogy a nyelvelméletekbe való bevezetés, és pontosan értelmezi a használt terminusokat (vö. struktúra, szegmentálás, strukturális alapelv; denotáció, konnotáció, kód; szemantikus gesztus; entrópia, redundancia; kompetencia, performancia; pragmatika stb.), a klasszikus stilisztikán alapuló, de annak megújítását célzó törekvéseknek olyan számbavétele, amely lehetővé teszi a stílusnak és stilisztikának az eddigieknél tágabb és árnyaltabb meghatározását; s miközben a hiányáról beszél, valójában fölvezet egy új stíluselmélet körvonalait.

Gáspári László

Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 316 lap

Éder Zoltánt könyvének megírására tulajdonképpen néhány kiadatlan kézirat ösztönözte. Elsősorban és főként a XVIII. sz. második felében Erdélyben élt tudós papnak, a jeles historikusnak és úttörő botanikusnak 1791 – 1792-ben írt és 1810 óta az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött összehasonlító nyelvészeti munkája. Továbbá azok az 1789 és 1792 közt Aranka Györgyhöz intézett levelek, amelyekben Benkő József nyelvészeti kutatásainak előzményeiről és munkájának keletkezéséről, valamint akkori életkörülményeiről és további tudományos terveiről számolt be.

Mivel Benkő József tudós személyisége érdeklődését már korábban, Révai-kutatásai idején felkeltette, a kutatói kíváncsiság e kéziratok alapos áttanulmányozására készítette. Ebből pedig már gyorsan született az a meggyőződés, hogy az eddig ismeretlenségben rejtőző művet, amelynek szerzője kora színvonalát jóval meghaladó tudományos felfogásban elsőként rendszerezte a magyar nyelv jövevényszavait, közkinccsé kell tennie; nem mellőzve természetesen a tudománytörténeti jelentőségű leveleket sem. Minden bizonnyal az átböngészett írásokban foglaltak figyelemreméltó volta és Éder Zoltán problémaérzékenysége együtt eredményezte, hogy végül ez a közzétételi terv ennél összehasonlíthatatlanul többet nyújtó monográfiává szélesedett. Szerepet játszott még ebben – mint ezt a szerző maga is vallja (133) – az adott kor másik kiváló ismerőjének, Benkő Lorándnak igen határozott biztatása is.

A tudománytörténeti munkák elkészítésének egyik nagy nehézsége azonban éppen a kutatási tárgy, illetőleg a kutatási terület pontos körülhatárolásában áll. Hiszen egyetlen tudós személyiség és egyetlen tudósi pálya sem szemlélhető önmagában. A valóságnak megfelelően csakis a saját korához, annak eszmei áramlataihoz, tudományos és társadalmi adottságaihoz való viszonyaival együtt ábrázolható és csakis azokba ágyazva értékelhető. Az Aranka Györgyhöz írott levelek Éder Zoltánt a munkája középpontjában álló Benkő Józsefekre vonatkozólag már ilyen természetű dolgokról tudósították; ugyanakkor azonban új feladatok elé is állították. Tisztázni kellett például Benkő és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság közti viszonyt, közelebbről pedig Benkő munkája és a társaság nyelvészeti törekvései közti összefüggéseket. Ehhez a társaságnak a kolozsvári akadémiai könyvtár kéziratárában levő kiadatlan s részben rendezetlen írásai között végzett kutatásai segítettek hozzá, amelyek viszont egyúttal arra is lehetőséget nyújtottak számára, hogy a szótári munkákat tartalmazó és Arankától származó kéziratokat, valamint az idevágó levelezést megismerje, s ily módon a társaság által ténylegesen folytatott nyelvészeti tevékenységről is képet adjon.

Könyve két, nagyjából egyenlő részből áll. Az első kifejtő és elemző természetű, amely elsősorban Benkő József nyelvészeti munkásságát mutatja be (9 – 133), de röviden az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tevékenységével és Aranka György szótárirói

törekvéseivel (135–41) is foglalkozik. A második — függelék formájában — azokat az eredeti kéziratokat adja közre betűhív kiadásban, amelyekben a megelőző tanulmány alapszik. Így első helyen mindjárt Benkő Józsefnek fentebb említett összehasonlító nyelvészeti munkáját, amely „A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen” címet viseli (149–216); azután Benkő József leveleit Aranka Györgyhez (217–39); ez utóbbi szótári dolgozatait (241–84); s végül szemelvényeket az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tagjainak levelezéséből, az 1788 és 1798 közé eső évekből (285–300).

Persze, amikor a szerző Benkő József nyelvész alakulásának és nyelvészeti munkásságának feltárására vállalkozott, tudnia kellett, és az eredmény azt mutatja, hogy tudta is: ezt másként, mint teljes életművének felgöngyöltése útján nem teheti; beleértve ebbe a reá elsősorban jellemző történeti és botanikusi tevékenységet, sőt a tudósi munkálkodást meghatározó életkörülményeknek az alakulását is. A mindezzel együtt járó fáradtságos munka azonban nem volt hiábavaló. Még a historikus Benkő latin nyelvű munkájának, a Transsilvaniának az elemzése sem üresjárat Benkő József nyelvészeti munkásságának a megértéséhez; hiszen mindazok a tulajdonságok, amelyek ebben jellemzik (pl. az okozati összefüggéseknek, a dolgok logikájának keresése), későbbi nyelvtudományi állásfoglalásaiban is segítségére vannak. Arról nem is szólva, hogy ugyanezen munkájában a szó szoros értelmében vett nyelvészeti, egészen konkrétan: szóeredet-kutatásokat is végzett. Hogy azután mint botanikus meg a növényteni szóújítási révén kerüljön újra kapcsolatba a nyelvvel, amelynek dolgai iránt érdeklődni — ezt is elmondja a szerző (35) — gyermekkorától kezdve sohasem szűnt meg.

Tulajdonképpen kutatási tárgyához jelentős mértékben közelíti Édert a Benkő József és Bod Péter között megvolt kapcsolat finom elemzése „A lexikológus” című fejezetben (35 kk.). Ebben nemcsak arról kapunk képet, hogyan vonta be Bod Péter Benkőt Pápai-Páriz szótárának átdolgozásába, s hogyan jött létre az ő gyűjtéséből a szótár végére toldalékkul állított Addenda, hanem egy alig néhány lapot számláló, de igen-igen frappáns kitérés formájában (36–40) Bod Péternek egy tudós társaság felállítására, az intézményes nyelvművelés megszervezésére vonatkozó javaslatáról, a jövevényszók és idegen szók megkülönböztetésével, ezeknek a nyelvben betöltött szerepével kapcsolatos nézeteiről is számot ad, ami — közvetlen szakmai érdekességén túl — abban is kiválóan segíti az olvasót, hogy belőle arról a tudományos légkörről, amelyben Benkő József élt és működött, tájékozódhassék.

Így tehát mire Éder Benkő József legfőbb nyelvészeti alkotásának, „A magyar és török nyelv”-nek a bemutatásához érkezik, már bátran épít és építhet is könyvének előző fejezeteire, mert ezekből mind könyvének főszereplőjét, mind az azt körülvevő kort, tudományos és társadalmi közeget a továbbiak megértéséhez szükséges mértékben megismerhettük. Ily módon aztán e munka, amellyel Benkő ugyan elsősorban a magyar–török nyelvrokonságot kívánta cáfolni, de amelynek fő érdekessége — Éder szerint (103) — nem annyira a nyelvhasonlításban, hanem a szóeredet-vizsgálatokban van, szervesen épül bele a korábban megrajzolt képbe. S mindez csak elősegíti, hogy csodálattal adózzunk annak a tisztánlátásnak, amellyel Benkő a magyar nyelv különféle eredetű jövevényszavaihoz közelített: ahogyan az akkoriban divott, a csupán hangalaki hasonlóságra épült egybevetéseket elvetette (104), vagy ahogyan a vándorszók létét és mibenlétét legalább megközelítőleg felismerte (105, 109), a jövevényszó fogalmát meghatározta, s ezeknek a nyelvbe kerülési módjait elemezte (106). S végül, de nem utolsósorban annak a készségnek, amellyel ezeket a korát jóval megelőző elveket gyakorlati elemzéseiben, a jövevényszók bemutatásában meg tudta valósítani. Éder Zoltán a legveszélyesebb csapdát kerülte el, amikor a XVIII. század végi Erdélyből ráköszönő, sok tekintetben már a maihoz közel álló, szinte modern szemlélettől nem hagyta magát elragadtatni, hanem objektivitását megőrizve azokra a különbségekre is rámutatott, amelyek Benkő Józsefet a ma szokásos

eljárásoktól elválasztják. Arra például, hogy nem, vagy legalábbis nem eléggé figyelt a közvetítő nyelvre, hanem inkább csak a szavak végső eredetével számolt (108); vagy hogy a szabályos hangmegfelelés törvényét nem ismerte (uo.). Ezek a természetesen korántsem bíráló vagy számon kérő, de szigorúan ténymegállapító észrevételek adják értékelésének hitelét, s tulajdonképpen ezek útján kap kellő hangsúlyt az a tény, hogy Benkő József nemcsak a magyar és török nyelv rokonságát cáfolta, hanem ugyanakkor Sajnovics Demonstratiója nyomán már a finnugor nyelvrokonság gondolatával is jegyezte magát.

Csak dicsérni lehet azt a szívósságot, ahogyan Éder utánamegy: miért is nem került Benkő könyve kinyomtatásra, noha Hochmeister vállalkozott a kiadásra, sőt 1792 áprilisában már a cenzor is megadta erre az engedélyt. De pszichológiai érzékét talán még inkább, amely „A kézirat sorsa és utóélete” című fejezetben (126–33) nagyon is kézzelfogható bizonyítékok alapján arra a meggyőződésre vezeti, hogy személyes irigység, egészen pontosan Aranka György szakmai féltékenysége akadályozta meg a mű megjelenését.

Ennél nagyobb elismerés talán már csak azért illeti meg Éder Zoltánt, amiért Aranka Györgyöt e számára olyannyira ellenszenves lépésének felismerése után is képes elfogulatlanul értékelni, tudományszervezői tevékenységét és szótárírói törekvéseit kellő hangsúllyal kiemelni. Nemcsak hogy nem hallgatja el, hanem igen határozottan fogalmazza meg, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság létrehozásában, amely gyakorlati nyelvművelő munka végzésére, nevezetesen korszerű nyelvtan és szótár megalkotására alakult, Aranka Györgynek oroszánrésze volt. Így történhet meg azután, hogy míg könyvének egyik fejezetében a főszereplő Benkő Józsefnek szolgáltat igazságot a gyarló ember módjára eljáró Aranka Györggyel szemben, addig egy másik fejezetben ugyanez az Aranka György is megkapja tőle az őt jogosan megillető elismerést, amellyel eddig a tudománytörténet adója maradt.

A nagyvonalú rugalmasság, amely Éder Zoltán tudományos szemléletét irányítja, feldolgozásának módszerére is jellemző. Választott témája — elsősorban Benkő József sokoldalú tudományos tevékenységéből következőleg — másképp nem is lett volna megragadható. Paradoxon, de szerintem így van: módszerének heterogén volta eredményezi, hogy munkája végül is homogén lett. Mert „heterogén” ezúttal azt jelenti, hogy a könyv könnyedén tud az elméleti fejtegetésekből szótörténeti elemzésekbe, vagy egyenesen szótárszerű közlésekbe átcsapni. A „homogén” pedig azt, hogy mindezt összetartja benne a kitűzött cél egysége: hiszen mindenféle megközelítés Benkő József nyelvészé alakulásának, valamint kora nyelvtudományi törekvéseinek minél alaposabb megismertetése érdekében történik. S hogy a szerző a tárgyalási módoknak, hogy ne mondjam „műfajok”-nak a váltogatásába az olvasót is egyetértő partnerként tudja bevonni, leginkább bizonyíthatja: a vizsgálat tárgya és módszere munkájában szerencsésen egymásra talált.

De — véleményem szerint — erre vall az is, hogy mire a fejtegetéseknek a végére ér az ember, a könyv második felét alkotó szövegkiadások szinte érdekfeszítővé válnak a számára. Őszinte kíváncsisággal olvasgatja „A magyar és török nyelv”-et, vagy Benkő Józsefnek Aranka Györgyhez írt leveleit, meg az utóbbinak szótártörténeti érdekességű cikkeit. S az a filológiai apparátus, amellyel a szövegkiadások készültek, az aprólékos gondosság, de ugyanakkor az áttekinthetőség megtartása, sőt — szükség esetén — megteremtése bennük, a hagyomány megőrzésének a mai olvasó igényével való egybeötövzése: mind igen jól segítik abban, hogy érdeklődését minél kevesebb erőfeszítéssel elégíthesse ki.

Azokat pedig, akik Éder Zoltán könyvét kutatásaikban munkaeszközként óhajtják használni, szó- és névmutatató (305–16) is eligazítja.

Aligha található persze könyv, amellyel kapcsolatban a recenzióknak bizonyos fenntartásai ne lennének. Nekem is van néhány ilyen. Hogy csak egyet-kettőt említsek:

a szerző értékelésében Benkő Józsefnek a vándorszókat és a közvetítő nyelv szerepét illető nézeteivel kapcsolatban némi ellentmondásosságot, vagy talán még pontosabban: egyenetlenséget tapasztaltam (108, de 104, 109, 111 már kissé másképp). Olykor egy-egy tőle elemzett szó megítélésében tőle eltérő véleményen vagyok. A *domidoctus* és *buzszenyica* szavakat például magam aligha soroltam volna fel, és aligha elemeztem volna a főntebb már említett Transsilvania című történeti műben található magyar szavak és kifejezések között (56–7). Meg szövegkiadásában is el tudtam volna képzelni itt-ott, igaz, a jelenleginél kevésbé pontosító, de a folyamatos olvasást talán megkönnyítő megoldást.

Mindezek azonban nemcsak számuk, hanem súlyuk szerint is jelentéktelen észrevételek, amelyek a mű lényegét nem érintik, érdemét nem csökkentik. Éder Zoltán könyve, amelyből Benkő József eddig alig ismert nyelvészeti munkásságáról, valamint közvetve a XVIII. századi Erdély magyar nyelvészeti, főként nyelvművelő törekvéseiről jól megválasztott módszerrel kidolgozott, s éppen ezért elhithető képet kapunk, nézetem szerint kiváló tudománytörténeti munka. Több okból és több szempontból is érdemes arra, hogy elolvassuk, számon tartsuk és — alkalomadtán — kutatásainkban felhasználjuk. A főntebb elmondottakkal csupán erre kívántam felhívni a figyelmet.

B. Lőrinczy Éva

Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 267 lap

Magyarországon nemigen szokás tankönyvekről recenziót írni. Talán az a megfontolás van e gyakorlat mögött, hogy egy tankönyvet, ha egyszer megjelenik, akár jó, akár rossz, mindenképp kötelező használni, mi értelme lenne hát eredményeit vagy fogyatékososságait előszámolni, hisz ettől sem többen, sem kevesebben nem fogják olvasni, mint ahányan helyzetüknél fogva — tanárként vagy diákként — így is, úgy is kénytelenek. Ha az esetek nagy részében nem is kíván különösebb önmegtartóztatást, hogy az ember elfogadja ezt a gyakorlatot, vannak könyvek, amelyekért kár lenne, ha tankönyvek maradnának, érteve ezen azt, hogy olvasótáboruk azokra kolatózódnék, akik nem kerülhetik el, hogy kézbe vegyék. Ilyen könyv Telegdi Zsigmond „Bevezetés az általános nyelvészetbe” c. munkája.

Az általános nyelvészet az emberi nyelv mibenlétét s a nyelvek jellemzésére alkalmas fogalmakat és módszereket vizsgálja. A Bevezetés első fejezete arról szól, hogy mi jogosít fel minket az ilyenfajta vizsgálatra, vagyis számot ad a nyelvek legfontosabb funkcionális és szerkezeti, felépítésbeli egyezéseiről, azokról a tulajdonságaikról, amelyek alapján elkülöníthetők az állati szignalizációs rendszerektől és az emberek életében szerepet játszó egyéb jelfajtáktól, s első pillantásra szembeszökő különbségeik ellenére közös fogalom, „az emberi nyelv” fogalma alá rendelhetők.

Az emberi nyelv elsődlegesen a kommunikáció eszköze. E látszólag egyszerű meghatározás tartalmát fejti ki a következő hat fejezet, nevezetesen, hogy mi a kommunikáció, hogyan zajlik, milyen műveletek egymásra épül — és tudattalan — alkalmazását tételezi fel a beszélő, illetve a hallgató részéről; másfelől, hogy mi az az eszköz, amely alkalmas a gondolat (érzés, kívánság) közzétételére, kommunikálására, azaz milyen tulajdonságok jellemzik a jelet és közelebről a nyelvi jelet, mi a jelentés, miért kell különbséget tennünk jelentés és vonatkozás között, milyen jellegű a jel és a jelentés kapcsolata, hogyan épül rá a nyelvi jelre megvalósítása során egy — a sajátosan nyelvi szimbolizálástól, az ábrázolástól eltérő — szimbolikus funkció, a kifejező szimbolizálás; más szóval, mit jelent az, hogy a nyelvi nyilatkozat „kettősen kódolt”, végül pedig, hogy miért

lehetséges és szükséges, illetve hogyan lehetséges elválasztanunk egymástól a nyelvet és a beszédet.

A nyelv természetének jellemzése után a könyv második nagy egysége (8–13. fejezet) a nyelvek felépítésével foglalkozik, pontosabban azzal, hogyan adja vissza a nyelvtudomány egyik ága, a leíró nyelvészet a nyelvek szerkezetét. Az egység a nyelvleírás történetének rövid vázlatával kezdődik, ezt követi az egyes nyelvi szintek (a szintaktikai, a morfológiai, a fonetikai, a fonológiai, a szemantikai és a lexikai szint) egységeinek és szabályszerűségeinek részletes bemutatása.

A záró egység (14–18. fejezet) a nyelvek belső sokrétűségével (területi és társadalmi változataival), a nyelvek változásával, rokonsági (genetikus) és típus szerinti összehasonlításával, a nyelv és a gondolkodás, illetve a nyelv és a társadalom összefüggésével foglalkozik.

Természetesen azzal, hogy felsoroltuk a könyv témáit, még nagyon keveset mondtunk róla. S bár feltételezzük, hogy maguk e témák is vonzóak, s nemcsak a nyelvészet művelői, de általában a művelt emberek számára, igazán vonzóvá e témák feldolgozásának módja teszi Telegdi Zsigmond könyvét.

Egy tankönyvtől azt várjuk, hogy egy adott tudományterület szilárd eredményeit foglalja össze érthető formában. Ugyanakkor azt is várjuk — hiszen ezért kerülnek forgalomba új tankönyvek —, hogy a tudomány új vagy épp legújabb eredményei is helyet kapjanak benne. A két követelmény összeegyeztetése azonban egyáltalán nem könnyű feladat. A nehézséget többek között az okozza, hogy a tudomány fejlődése gyakran jár látszólagos vagy valóságos szakításokkal, a megelőző hagyomány megtagadásával, elvetésével. Egy-egy komolyabb fordulat után hosszú és alapos munkára van szükség ahhoz, hogy látni lehessen a tudomány folyamatosságát, s harmóniát lehessen teremteni az új eredmények és a hagyomány között. A nyelvészetben a legutóbb az ötvenes évek végén zajlott le ilyen fordulat (akárhogy értékeli is ezt valaki, a tény aligha lehet tagadni), s legalábbis bizonyos ágazatokban hámulatatosan felgyorsult e tudomány fejlődése. Alig negyedszázaddal e fordulat után fölmérni, hogy mi a maradandó belőle, és hogy ez a maradandó mit módosít korábbi ismereteinkből és hogyan módosítja őket, olyan feladat, amely nemcsak átfogó és mély tudást, de elfogulatlanságot és kiegyensúlyozott ítélőképességet is kíván. Telegdi Zsigmond mindezzel rendelkezik. Manapság szokatlan mértékben.

A Bevezetésben a hagyományos és az új nem mechanikusan kerülnek egymás mellé, nem valami egyveleggel találkozunk itt, amelyben mindenből van valami, s mindenről megállapítatik, hogy van benne valami. Az átadandó ismeretanyag válogatását és összehangolását egységes szemlélet irányítja. E szemlélet alapelemei közt kitüntetett szerepük van a generatív nyelvészet legfontosabb felismeréseinek, de ami ott egyáltalán nem, vagy kevésbé kidolgozott, az itt kidolgozásra kerül, vagy gazdagabb, és ezért az igazsághoz láthatólag közelebb álló formát ölt. (Az előbbire példa lehet a jel fogalma, az utóbbira a nyelv és a beszéd összefüggésének vagy a szabály fogalmának a generatív nyelvészetben találhatónál árnyaltabb felfogása.) Az alapelemek emellett egy — a recenzens számára felmérhetetlen — filozófiai kultúrából származnak. Mindez azonban nem kell hogy elrémítse a hagyományosabb szemlélethez szokott olvasót: ha — a dolog természetéből következően — helyenként más megvilágításban is, minden bizonnyal megtalálja a könyvben azokat a fogalmakat és azokat az összefüggéseket, amelyek egy hagyományosabb felfogás szerint nélkülözhetetlen részei a nyelvre vonatkozó ismereteknek. Mert Telegdi Zsigmond szemlélete emellett, hogy egységes, kiegyensúlyozott is, mentes minden egyoldalúságtól. A könyv tanulmányozása ezért hasznos azok számára is, akik már birtokában vannak valamilyen nyelvészeti alapképzettségnek. A hagyományosabb képzettségűek egy új szemléletet (s a szemléletet megalapozó tényanyagot) sajátíthatnak

el belőle. A generatív nyelvészetben iskolázott olvasó pedig — sok egyéb mellett — fogalmat nyer arról, hogy mi mindent lehet ezen a szemléleten belül olyan fogalmakkal kezdeni, mint például a szó vagy a szófaj.

A témák tárgyalásában megmutatkozó szemlélet egységessége és kiegyensúlyozottsága az egyik erénye a Bevezetésnek. Egy másik nagy erénye — és egyben eredeti jellegzetessége — a fogalmak rendjének megfelelő kifejtés és a történeti kifejtés egyesítése, ami annyit tesz, hogy egy kérdéskör fogalmi elemzését mindig átszövik az adott fogalmak történetére vonatkozó utalások, kitérők. Ezek azonban nem díszként tarkítják a szöveget, hanem funkciójuk van, mindig arra szolgálnak, hogy rávilágítsanak a fogalom valamilyen odáig homályban maradt vonatkozására, mintegy indokot adjanak tartalmának bővítésére. E sajátos kifejtés eredményeként az olvasó nemcsak az ismertetett témákban lesz otthonos, de képet kap a nyelvtudomány történetéről is.

Végül mindehhez hozzátenném, hogy a Bevezetés amellett, hogy hasznos olvasmány, élvezetes is — azoknak mindenképp, akiknek örömet okoz, ha rájönnek, hogy magától értetődőnek tartott dolgok nem magától értetődők, s akik szeretik a kristálytisza és találó fogalmazást még akkor is, ha netán bonyolult.

Pap Mária

Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete. Bp., 1978. Tankönyvkiadó, 241 l.

Hányféle neve van nyelvünkben a sárga virágú gyermekláncfűnek? Miért mondja a cinke kora tavasszal, hogy „Nyitni kék”? Ki írta az első magyar irodalmi stílusparódiát? Mi köze van a népi találós kérdésnek a szürrealista költeményhez?

Ezekre a kérdésekre és még nagyon sok hasonlóra kapunk feleletet Szilágyi Ferenc új könyvéből. A szerző, a felvilágosodás kori magyar irodalom kiváló ismerője, a jeles nyelvész és filológus egy régebbi művében, A magyar szó regényé-ben szókinszünk eredetével ismertette meg ifjú olvasóit, s most ennek folytatásaként A magyar szó költészete-t adja kezükbe. Mint az olvasónak címzett előhangból megtudjuk, a szó és a költészet itt egészen távan értendő: az előbbi a nyelvnek, az utóbbi a stílushangulatnak a jelölésére szolgál. Így hát a könyv témáját valójában az alcím (Kis magyar stilisztika) fejezi ki hívebben. Egy évtizede romániai magyar nyelvészek adtak ki egy ilyen című kézikönyvet. Szilágyi Ferenc munkája azonban csak alcímében emlékeztet erre a Szabó Zoltán irányításával készült, rövidre fogottságában is teljes körképet nyújtó kötetre. Az ő művének ugyanis más a célja, s ehhez képest más a felépítése, jellege is. A szerző már az előszóban, a 6. lapon nyíltan értésünkre adja, hogy esze ágában sincs rendszeres stilisztikát írni: a *kis* jelző a címben nem a terjedelemre utal, hanem a könyv népszerű, könnyen használható, szórakoztató, sőt rendhagyó voltát van hivatva jelezni. Nincs hát értelme számon kérnünk a szerzőn még a feltűnőbb hiányosságokat, pl. a szóképek vagy a sajtónyelv tárgyalását sem, hiszen ő nem is törekedett teljességre, rendszerességre. A maga elé tűzött kívánalmaknak viszont — különösen ami az olvasmányosságot illeti — kitűnően megfelel.

Ha végigfutunk a tartalomjegyzéken, magunk is meggyőződhetünk róla, hogy A magyar szó költészete — amint Szilágyi Ferenc a bevezetőben írja — ha nem is „rendszeres”, korántsem rendszertelen. A témák egymásutánjából határozott gondolatmenet rajzolódik ki. A szerző a szóhangulat kérdésköréből indul ki, s gazdag példaanyagon szemlélteti a rokon értelmű kifejezések használatában rejlő, szinte kimeríthetetlen sti-

lisztikai lehetőségeket. A szinonimák világából logikusan vezeti tovább az olvasót Szilágyi Ferenc a hangzás és a hangulat közti összefüggés felé. Mennyiben függ a szóhangulat a jó-hangzástól, s milyen mértékben tudunk elvonatkoztatni a szavak jelölte fogalomtól, a jelentéstől? Erre a kérdésre összpontosít a szerző, de közben – mintegy mellékesen – arról is értesülünk, miképpen vitatkozott Kazinczy és Dessewffy József a szőlővessző nevéén (az előbbi a finomkodóan választékos *borág*-at, az utóbbi a zamatos, de kissé tréfás hangzású *hutyuró*-t ajánlotta), melyik a tíz legszebb magyar szó Kosztolányi és egy mai hetilap olvasói szerint, miért különbözik az angol és az amerikai írók véleménye a legszebb angol szavak kiválasztásakor stb.

Ezután a család- és utónevek (keresztnevek) stílusértékével foglalkozik a könyv, s a nevek esztétikumának vizsgálata kapcsán megpróbál néhány támpontot adni a névdívat változásainak magyarázatához is. Pompás összefoglalást kapunk az „írói földrajz”-ról, a költött helynevek stiláris szerepéről, s eközben nemcsak azt tudjuk meg, miként jöttek létre földrajzi neveink, hanem azt is, miért lett *Büdszentmihály*-ból *Tiszavasvári*. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szerző az 58. lapon „adomabeli”-nek mondja a *Csajágröcsöge* meg a *Karakószörcsök* nevet, pedig ha *Csajágröcsöge* nincs is, *Csajág* igenis van, s létező helynév a *Karakószörcsök* is: egy Veszprém megyei községet hívnak így; ugyanitt található a szerintem még ezeken is túltevő *Apácatorna* is.) Szorosan kapcsolódik ehhez a fejezethez a nyelvi humor formáiról és eszközeiről szóló fejtegetés. Különösen a szó-játékokról kapunk kimerítő képet, de nem hallgatja el Szilágyi Victor Hugónak és Kantnak lesújtó véleményét sem a szellemességnek erről a fajtájáról. A nyelvi kuriózumok kedvelői számára valóságos ínyencfalat Petőfinek Arany Jánoshoz írott tréfás angolságú vagy inkább „angolos” magyarságú levele (fakszimilében is láthatjuk az eredetét, 1848 egyébként oly gondterhes novemberéből keltezve).

A további fejezetek néhány stílusréteg jellegzetes szó- és kifejezéskincsét veszik számba (archaikus, választékos, vulgáris, csibésznyelvi, hivatalos stílus, gyermek- és dajkanyelv). E fejezetek a dolog természetéből adódóan valamivel kevesebb „csemegével” szolgálnak, bár fel kell hívnunk az olvasó figyelmét a finomkodó stílus pompás jellemzésére és a vulgáris stílusnak a „csibésznyelv”-től (jassznyelvtől, argótól) való következetes megkülönböztetésére. Ezekben a témákban Szilágyinak voltaképpen népszerűsítő célú fejtegetései a szakemberek számára is újdonságokat tartogatnak (csak azt nem értem, miért „irodalmias, választékos” egy írónknak ez a mondata a 94. lapon: „ha *átvágónok* amarra, körben is elernők Nemit”, holott éppoly hibás, mint a 99. oldalon elmarasztalt sajtónyelvi példa: „Jó volna, ha jobban *vigyáznók* a magyar nyelvre”; mind a két mondatba alanyi ragozású, tárgyatlan igealak való: *átvágánánk, vigyáznánk*).

Számomra a könyvnek az ezután következő három fejezete volt a legtanulságosabb: a művészi stílusutánzásról, az irodalmi stílusparódiákról és a szürrealizmus népköltészeti gyökereiről. A stiláris utánzás és paródia kérdésköre kapcsán valóságos miniatűr stílustörténetet vázol fel itt a szerző, az Európa elrablásának mitológiai históriáját barokkosan kacskaringós, régies modorban előadó Csokonaitól Petőfin és természetesen Karinthy-n át egészen Bárány Tamásig és Benjámin Lászlóig. Egy kissé gépiessé válik, de didaktikailag bizonyára hasznos, hogy előbb mindig a parodizált műből, az eredeti stílusból kapunk ízelítőt, s utána jön a gúnyrajz: a paródia. Kár, hogy az *Élet és Irodalom* utóbbi évfolyamaiban olvasható „Nem én írtam” sorozatból, Timár György irodalmi torzképeiből még egy sem kerülhetett bele ebbe a kötetbe. A „népi szürrealizmus”-ról szóló fejezet merész párhuzamot von André Bretonék szürrealista alkotómódszere és a népi mondókák, ráolvasások, találós kérdések kifejezésmódja között. Az a közös bennük, hogy fogalmi leírás helyett képekkel, jelképekkel sejtetik a mondanivalójukat. A képszerű ábrázolás olyasmire is képes, amire a közvetlen, direkt eszközökkel dolgozó fogalmi közlés csak alig: megteremti egy-egy lelkiállapot teljes hangulatát, atmoszférá-

ját. Ez kétségtelenül így van, s ha vitatható is a szürrealizmusnak a népköltészetből való eredeztetése, Szilágyi Ferenc záró gondolatával mindenképpen egyetérthetünk, s mindjárt figyelmébe is ajánljuk a tankönyvíróknak: „Egy leendő magyar stílustörténeti vagy esztétikai olvasókönyvben valahol itt, ezekkel a [népnyelvi] példákkal kell kezdeni a modern költészet tanítását, hogy megértsük: lehet az még szép és logikus, ami — akárcsak a népi találós mese — első hallásra, első látásra nem is fejthető meg mindjárt.”

A kötetet a „látható nyelv”-ről (az írásjelek stilisztikájáról) szóló fejezet és irodalomjegyzék zárja. Ez utóbbihoz kiegészítésül hozzátennénk Nagy Ferencnek a nyelvi humor tipikus stíluseszközeiről írott tanulmányát (Nyr. 92 [1968.]: 10—22).

Szilágyi Ferenc könyvét szívből ajánljuk nemcsak a magyartanároknak és tanítványaiknak, hanem mindazoknak, akiket érdekel nyelvünk múltja, s akiknek nem közömbös jelenlegi állapota és további fejlődése sem. Sok újat tudhatunk meg A magyar szó költészetéből, s közben — ez sem utolsó szempont! — remekül szórakozunk.

Kemény Gábor

A Nyelvőr postája

Jön-megy, hoz-visz. Kápás Ferencnek a „Jön-megy, hoz-visz” c. cikkét olvasván (Nyr. 102: 395 – 407) jutott eszembe néhány gondolat ezeknek az igéknek a viselkedéséről más nyelvekben, nevezetesen a japánban. Igaz, hogy a japán földrajzilag igen távol eső nyelv, azonban tipológiailag már közel sem így áll a helyzet. Érdeemesnek tartom továbbá szólni e kérdésről azért is, mert a két — jelen esetben az európai és az ázsiai — kultúra-világ, nyelvi szemlélet, gondolkodásmód, eltéréseinek egy sajátos megnyilvánulásának lehetünk tanúi e kérdés vizsgálatakor.

A japán nyelvben a magyarhoz, a germán és latin típusú nyelvekhez hasonlóan két alapvető ige van a *jön* és *megy*, azaz a beszélőhöz képest közeledő, illetve távolodó mozgás kifejezésére, a *kuru*, ill. az *iku*. Tekintsünk el az olyan egyébként más nyelvekben is hasonlóképpen szereplő igéktől, amelyek e két alapvető jelentésen kívül a közeledést és távolodást enyhe jelentésmódosulásokkal még kifejezni képesek (pl. jap. *deru* 'elmegy, elhagy, kimegy', *kaeru* 'visszatér', *hairu* 'bemegy' stb.).

Ami sajátossá teszi a japán *jön-megy* ige párt, az négy jelenségben nyilvánul meg.

1. A *kuru-iku* — mint mondtuk — a beszélő álláspontjához képest közeledést és távolodást fejez ki, de az európai nyelvektől eltérően nemcsak térben, hanem időben is. Erre persze joggal hozható fel az angol vagy francia, hol az *aller*, ill. *to go* segédigeeként a jövő, míg a *venir* a múlt idő kifejezésére alkalmas. Ez a funkciója a japán *kuru-iku* párnak is megvan — enyhe módosulásokkal, nevezetesen, hogy nem egyszerűen a múlt, ill. a jövőben zajló cselekvés kifejezésére alkalmas, hanem a beszélés időpontjához képest időben távolodó, mostantól kezdve beteljesülő cselekvés; ill. a beszélés pillanatát megelőzően, legkésőbb a beszélés pillanatában bekövetkezett, beteljesedett cselekvést tudunk vele kifejezni, vö.: „Nihongo o benkjó szuru hito ga *fuate kimastu*” = Megnövekedett (értsd: mostanra) a japánul tanulók száma. „Kore kara dondon szamuku *natte iku* desó” = Mostantól lassanként hidegre fordul az idő.

2. Egészen sajátos funkciót lát el az *iku-kuru* ige pár ún. ige kapcsolásokban. Ilyen esetekben az *iku*, ill. *kuru* előtt egy participium jellegű igealak helyezkedik el, amely magát a cselekvést indikálja, míg az *iku-kuru* feladata, hogy a cselekvés irányát jelezze. Európában ezt a jellegű cselekvéssort rendszerint két igével fejezzük ki, pl. „Elmegyek és hívom az orvost”, vagy „Köszönöm, nem kérek, már ettem (mielőtt ide jöttem)”. Jap.: „Oisa o *yonde kimasó*”; „Dómo, *tabete kimasta*.” Nyilván szemet szúr, hogy mind az „elmegyek és . . .”, mind pedig az „ettem és úgy jöttem” esetben is ugyanabból az igetőből, azaz a *kuru* igéből ('jön') alak szerepel. Itt szeretnénk a japán gondolkodásmód egy sajátosságára felhívni a figyelmet. Miről is van szó? Az „Elmegyek és hívom az orvost” cselekvéssor három fokozatból áll, nevezetesen *(el)megyek — hívom — visszajövök*. Az európai ember elégségesnek tartja az első kettőt kifejezni, és a harmadikat — azaz a visszatérést — magától értetődőnek tekinti. Nem így a japán, aki az eltávozást veszi magától értetődőnek (ily módon elhanyagolható mozzanatként) és a visszatérést hang-

súlyozza azáltal, hogy ki is fejezi. Így történhet meg, hogy ugyanazt a *kuru* igét használja mindkét esetben.

3. Annak szemléltetésére, hogy a japán gondolkodásmódban milyen nagy szerepe van annak, hogy a visszatérés mozzanata kifejezést nyerjen, példaként hadd hozzak fel két egyszerű szituációt.

Mit csinálsz este? — Moziba megyek.

Eigakan e *ikimaszu*. (egysz. jelen)

Hová mész, mit csinálsz? — Elmegyek a boltba.

Mise ni *itte kimaszu*. (megyek és jövök = elmegyek)

Ugyancsak ez a szemlélet tükröződik a japán köszönések egy fajtájában. Az otthonról távozó az otthonmaradottnak „itte kimaszu”, „itte mairimaszu” szavakkal mond búcsút, vagyis „(el)megyek és jövök”, „megyek és visszatérek” — ez utóbbi udvariasabb, főleg nők nyelvezetében használatos forma.

Hasonlóképpen a távozó családtagot az otthonmaradók „itte rassai” szavakkal kísérik ki, ami ugyancsak annyit tesz, mint „menj és gyere” udvarias változatban.

4. A *hoz-visz* igepár japán nyelvű megfelelői szintén nagyon érdekesen alakulnak, tudniillik a japán nyelvben e két, gyakorlatilag tartalmában azonos, de irányultságában eltérő cselekvést egyetlen igével a *mocu*-val fejezik ki, amely tehát se nem 'hoz', se nem 'visz', hanem alapvetően olyasmint jelent, hogy 'tart', 'fog'. Attól függően, hogy a beszélés helyéhez képest közelíteni vagy távolítani akarjuk-e, a tárgyat, a *mocu* participium jellegű *motte* alakjához az *iku*, ill. *kuru* igék megfelelő ragozott alakjait csatlakoztatjuk, és így kapjuk a *motte iku* = visz, azaz *motte kuru* = hoz igealakokat.

E pár soros hozzászólással egyrészt a szemléletbeli különbségekre, másrészt pedig a japán nyelvben is a *jön-megy*, *hoz-visz* mozgást jelentő igepárok jelentésbeli összetartozására kívántam ráirányítani a figyelmet.

Hidasi Judit

Sütő András tájszavai. Sütő Andrással egy az anyanyelvünk: az enyém is az erdélyi köznyelv. Csak a nyelvjárásunk más. Bizonyára megkönynyitem egyes mondatainak megértését azzal, hogy az alábbiakban Szilágyi Ferenc szép cikkének (Nyr. 1978. 431—44) tiz értelmezését helyesbítem.

A *darabont*-ról és a *szunnyatagság*-ról nem tudom, hogy tájszó-e egyáltalán. A többi a székely nyelvjárások, nyelvjárásom, a marosszéki szava.

bütü 1. 'hosszúkas tárgy (ágy, épület, gerenda, hegy, hordó stb., stb.) rövidebbik oldala; hosszúkas földterület rövidebbik határvonala.' 2. 'bármilyen alakú fa évgyűrűs lapja.' — A meghegyezett ceruzának két vége és egy bütüje van: egy hegyes, és egy bütüs vége. A zsákutca bütüje az utcát lezáró ház vagy házsor vagy kerítés; a zsákutca vége a bütüből meg a páratlan és páros oldal utolsó házaiból áll. A *ház bütüje* a Székelyföldön nem a tetőgerinc, hanem a hosszúkas (nyeregtes, fél nyeregtes) ház oromfalas (vértelkes) oldala, vagyis az utcai homlokzat — bár ezt e néven ritkán emlegetik — és a vele átellenes (a hátsó) fal.

darabont 'belső cseléd', udvari cseléd'

ehezett 'kiéhezett'

erdől 'erdőlő szánnal (vagy szekérrel), fejszével, lánccal erdőre megy szálfáért, kivágja, hazaviszi'; *erdőlni megy* 'erdőre szálfáért megy'. — Csak szakemberek tudják, hogy az *erdőlés* tulajdonképpen 'szálalásos fakitermelés' (ÉKsz.), az erdőlők tudatában nem ez a szó jelentéstartalma.

horgasín 'lábikra', ném. 'Wade', fr. 'mollet'

kajtat 'kutatkodik'. Nincs 'kiabálva zaklat' jelentése.

lepall 'keze élével, tenyerével leveveget, leseper'

mart 1. 'meredek (folyó-, tó-, patak-) part'. Benne fészkel a parti, azaz marti fecske. 2. 'meredek vízparthoz hasonló térszíni forma: agyagbánya meredélye, folyóvíz egykori meredek partja, mélyút, töltés oldala'. Gyakori rajta a *martilapu* 'Tussilago farfara'. Tavasszal zsenge levelét martilapu-káposztának szedik.

pampó 'posztópapucs, mamusz'

szunnyatagság 'álmatság'

Vigh Károly

Érdeklődéssel olvastam a Magyar Nyelvőr 1978. évi 4. számában Szilágyi Ferencnek, . . . megváltani a senyvedő nyelvet. . ." című cikkét. A cikkben felsorolt — Sütő András által használt — valódi tájszavak között több olyan szót találtam, melyeket nálunk Kibédén (Maros megye, Románia) más értelemben használnak. Például:

pipe 'madárfióka'. Nálunk *pipé*-nek a házilúd fiókáját nevezik.

kajtár 'kíváncsi'. Itt az olyan egyénre mondják, hogy *kajtár*, aki más feleségéhez jár.

kalangya 'gabonakereszt'. A *kalangya* nálunk 25 kévéből álló, karóba felrakott búzarakás (zab, árpa stb. is). A *kereszt* 6—12 kévéből álló, kereszt alakban összerakott gabonarakás.

kaszten 'szekrény'. Nálunk így hívják azt a fiókos ládát, ahol régebben a fehéreneműt tartották.

pampó ' ? '. Régen a lábbelire felgombolható ún. *pampót* posztóból készítették (télire). Ugyancsak *pampó*-nak nevezik a szövetből varrt vagy gyapjúból — házilag — horgolt könnyű papucsot.

lepall 'levedli'. A *lepall* igét használják, ha valaki valamit lever, pl. egy kabát válláról kezével, a ruhakefét helyettesítve.

kóré 'növény szár'. A kukorica szára, amiről a marhák leeszik a száraz levelet.

hombár 'gabonatartó láda, kas'. Nálunk a gabonatartó ládát *hombárnak* nevezik, a *kas* csöves kukorica tartására használt alkalmatosság. A *kast* az udvarra állítják: oldala lécekből készül, és tetőt tesznek rá, amit cseréppel fednek be. Faoszlopokon áll.

Ferenzi Anna

Ne legyen külön iiroogeep-helyesiiraas! (Megjegyzés Pásztor Emil megjegyzéséhez, Nyr. 1978[102] : 505.)

A hírközlés rohamos fejlődésének idejét éljük. A számítógépek és a tekerestávírók (telexek) döntő módon befolyásolják életünket. — Doktori dolgozatom megírását követően előbb munkanélkülivé váltam, majd kénytelen voltam hat hónapot egy finn szállítási vállalat lübecki irodájában tölteni, az ún. expedíciószervezés munkájában résztvenni. E finn vállalat, a Polar Express Magyarországról is szállít árut északi rokonainkhoz. Így figyelhettem meg, hogy a telexnyelvben ma már kialakulóban van egy, a finn helyesírási gyakorlattal megegyező magyar magánhangzó-hosszúság-jelölés. A *zug-züg* ellentétpár *zug-zuug*, az *irt-irt* telexírással *irt-iirt*, az *agy-ágy* pedig *agy-aagy*; a finn *tuli* 'jött' — *tuuli* 'szél' ellentétpárhoz hasonlólag (nem pedig *tuli-tüli*, ahogyan mi, magyarok írunk). Mind a magánhangzók, mind pedig a mássalhangzók hosszúságának kettőzéssel

való következetes megkülönböztetése a finnben szabály. Északi rokonaik kevesebbet is panaszkodnak ilyen jellegű nyelvi vétségek (ejtésbeli hibás magánhangzó-hosszúság) miatt, mint Duna menti rokonaik. Nem lehetne-e a magyar helyesírásban bevezetni egy $\acute{a} \sim aa$, $\acute{e} \sim ee$ (esetleg $\grave{a} \sim ee$), $\acute{i} \sim ii$, $\acute{o} \sim oo$, $\acute{o} \sim \ddot{o}$, $\acute{u} \sim \ddot{u}$ -féle jelölést? Ezzel egyrészt más szükséges mellékjelekre megtakarítanók az írógép néhány billentyűjét, másrészt helyesírásunk következetesebben jelölné a hosszúságot: mind a mássalhangzók, mind pedig a magánhangzók esetében kettőzéssel. A megszokáshoz időre van szükség: átmeneti, ún. kettős helyesírású időszakot is (5–10–15 évet beiktathatnánk). Nem lenne egyedülálló eset a magyar helyesírás történetében (korábbi évszázadok katolikus és protestáns helyesírási gyakorlata, illetőleg napjaink Bibliájának *cz*-je a *c* helyén). Így egyúttal megközelítenők északi rokonaik helyesírási gyakorlatát, megkönnyítenők a magyar és a finn nyelv közös tanítását. Külföldi (finnországi, németországi, hollandiai) egyetemi oktatómunkám során megfigyeltem, hogy a magánhangzók esetében a csupán ékezettel jelölt hosszúság sok hibalehetőségre ad alkalmat. Különb a mellékjeles helyesírás részben cseh mintára terjedt el a magyarban, s „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” szerint a régiségben a magánhangzó-kettőzésre is bőven van adatunk: 1493 *megeternem* 'megtérnem', *megh theerese* 'megtérése' (TESz. 3:893), 1527 *seep* 'szép' (TESz. 3:726). Igen sok európai nyelvben ez a természetes hosszúságjelölő megoldás, nem az ékezet. Esetleg a minőségi és a mennyiségi hosszúság-megkülönböztetés végett meghagyhatnók az *a—á* és az *e—é* (*ä—ee*) — szokásos ékezetes hosszúságjelölést, noha éppen a telekre és a számítógépekre való tekintettel ez a megoldás nem látszik előnyösnek. A finn nyelv következetes hosszúságjelölő-rendszere kitűnően alkalmas a nyelvi anyag gépi adatfeldolgozására (a nyelvtani rendszer áttekinthetőségét illetően a finnugor nyelvek amúgy is jóval előnyösebb helyzetben vannak, mint az indoeurópaiak). Korunk a szalagtávírók, a számítógépek, az elektronika kora. E gépek bizonyos fokú helyesírási és nyelvi önállóságra tesznek szert és befolyásolhatják (egyes országokban, mint például Hollandiában is már befolyásolják is) a helyesírást. — A javasolt helyesírási reform egyszeribe megoldja az írógép-helyesírás kérdését, és segít a gépi szótárszerkesztés munkájában is. Áttekinthetősége révén csökkenhet a helyesírási bizonytalanságok száma a kisiskolások dolgozatában, a tanárok táblára írt szavaiban, a személyes levelekben. A Huszita Biblia írói, s későbbi bibliafordítóink, Károlyi Gáspár és Pázmány Péter egyúttal helyesírásunk megújítói is voltak. Talán éppen korunkban, a szédületes ütemű technikai fejlődés korában ne lenne szükségünk a helyesírásban is újításra?! Meggyőződéseim, hogy nem kis felhőrdülést kelt egy ilyen javaslat, de jó lenne, ha legalább ötletként felvetnők e megoldási lehetőséget is.

Szabó T. Ádám

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Földrajzi nevek és megjelölések írása. Körmenyi Ákos — 1124 Budapest, Ormódi utca 19. — érdekes és nehéz helyesírási kérdésekkel foglalkozó levelét s a földrajzi nevek írásában mutatkozó bizonytalanságot igazoló „dokumentumokat” megkaptuk. Bár a földrajzi nevek helyes írásmódjának megállapítása nem mindig a legegyszerűbb feladat — ezt éppen levélírónk kérdései s a leveléhez mellékelt újságkivágatok is bizonyítják —, „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” c. munka (Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság megbízásából kidolgozta és összeállította: Fábrián Pál, Földi Ervin, ifj. Hőnyi Ede; Akadémiai Kiadó, 1965; L. még: Helyesírási és tipográfiai tanácsadó² 105–195) és a helyesírási szabályzat idevonatkozó szabályai és adatai alapján az esetek nagy többségében meg lehet állapítani a helyes írásmódot.

Hogy a kérdezett földrajzi nevek írására megnyugtató módon válaszolhassunk, a következőkből kell kiindulnunk:

A *Duna* földrajzi névhez — és minden ilyen típusú földrajzi névhez — kötőjellel kapcsoljuk a birtokos személyrag nélküli köznévi utótagokat, ha a tulajdonnévi és a köznévi tag között olyan, egyébként raggal jelölt mondattani viszony van, amelynek raggal való jelzése elmarad, függetlenül attól, hogy az így létrejött kifejezések földrajzi neveknek tekinthetők-e vagy sem. Például: *Duna-part* (mert: a *Dunának* a *partja*), *Duna-híd* (mert: a *Dunának* a *hídja* vagy a *Dunán* levő, a *Dunát* átfelölő híd), *Duna-víz* (a *Dunának* a *vize*), s így: *Duna-ág* (a *Dunának* az *ága*). A kötőjel nélküli nagy kezdőbetűs írás — „Dunaág, Dunahíd, Dunapart” stb. — azért helytelen, mert ezek a köznévi utótaggal összekapcsolt kifejezések már nem tulajdonnevek (nem egyedítenek, hiszen *Duna-ág*, *Duna-híd* stb. nemcsak egy van). A „dunaág, dunahíd” stb. írás pedig azért nem felel meg, mert arra enged következtetni, hogy az összetétel előtagját kis kezdőbetűvel kell írni.

Azokat a földrajzi neveket, amelyek egy egyelemű vagy egybeírt helynév *-i* képzős alakjából, illetőleg egy közsőből és egy ez után álló tulajdonnévből alakultak, a következőképpen írjuk: a nagybetűvel kezdett közszoói és tulajdonnévi tagokat kötőjellel kapcsoljuk össze, például: *Al-Duna*, *Hármas-Körös*, *Kék-Nílus*; *Mosoni-Duna*, *Soroksári-Duna*, *Szentendrei-Duna* stb. Ha a *Soroksári-Duna-ág*, *Ráckevei-Duna-ág*, *Szentendrei-Duna-ág* hivatalos földrajzi névnek számít (ezt csak a földrajzosok tudják megmondani!), akkor a jelzett módon kell leírni ezeket a neveket. De ha a felsoroltak nem hivatalos földrajzi nevek, hanem jelzős földrajzi megjelölések, akkor csak a *soroksári Duna-ág*, *ráckevei Duna-ág*, *szentendrei Duna-ág* írásmódot fogadhatjuk el. A levelében hivatalosként közölt *Ráckevei (Soroksári) Duna* névből az utóbbi elgondolás és írásmód tűnik a helyesebbnek. (Megjegyezzük: véleményünk szerint — ez következik az eddig elmondottakból — a *Ráckevei (Soroksári)-Duna* névből sem szabad elhagyni a kötőjelet!)

A *hartai kanyar*, a *paks—zádori kanyar* véleményünk szerint nem hivatalos földrajzi név, ezért kis kezdőbetűvel írandó. (A két városnévből alakult *paks—zádori* jelző első eleme azért kis kezdőbetűs, mert az *-i* melléknévképző nemcsak a második, hanem az első tagra is vonatkozik; a nagyköötőjel pedig a 'Paks és Zádor közötti' jelentést fejezi ki.)

A felsorolt vízlépcsők, vízlépcsőrendszerek nevét — szintén nem tulajdonnevek! — kis kezdőbetűvel írjuk, a következőképpen: *tiszalöki vízlépcső*, *dunakiliti vízlépcső*, *gabcsikovo—nagygyarosi vízlépcsőrendszer*. A *Novi Bečej-i vízlépcső* első két eleme csak azért nagy kezdőbetűs, mert a többelemű idegen földrajzi nevek esetében csak az utolsó taghoz kapcsoljuk az *-i* képzőt, s az elemek nagy kezdőbetűjét megtartjuk (vö. A magyar helyesírás szabályai 259. p.). A *Kvassay-zsilip*, *Kvassay-vízlépcső* neveknek az előbbieké-től eltérő írásmódját az alkotó tagok különbsége magyarázza. Ezek ugyanis egy tulajdonnév és egy köznévi összekapcsolásával alakultak, az előzőek pedig egy *-i* képzős melléknév + köznévi kapcsolatából. Ez a különbözöség a nevek írásmódjában is általában megmutatkozik.

A *Közép-Duna-völgyi Vízügyi Igazgatóság* intézménynevet helyesen írta a levelében idézett cikk szerzője. A *Duna-völgyi* éppen olyan jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, mint az előbbieken már említett *Duna-part* vagy melléknévi származéka, a *Duna-parti*. A *Közép-Duna* elemei közül sem maradhat el a kötőjel, erről az *Al-Duna*, *Mosoni-Duna* stb. nevekről szólva már beszéltünk. A *Pest vidéki Gépgyár* intézménynevében viszont nem kell kötőjel a *Pest vidéki* kifejezés tagjai közé, mert itt a *vidéki* az *-e* birtokos személyragos (*Pest*) *vidéke* alak *-i* képzős származéka, csak az *-e* személyrag kiesett.

T. U. I.

Csikál. Fekete Zsuzsanna Debrecenből írja. Igen furcsa szót hallott nemrégiben, azt mondta valaki: *csikál*. Miféle szó ez, jelentése sem világos. Talán a *csikol*-t ferdítette ilyen furesán az illető?

A *csikland* igének igen kiterjedt szócsaládja van. Egyik tagja a *csikál*, amely a dunántúli tájnyelv szava. Ugyanazt jelenti, mint a Debrecen környéki *csikol*, de Baranya megyében 'vakar' értelemben is használatos, sőt igeikötős származékának van 'megkínoz' jelentése is. A *csikol* is, a *csikál* is tájszó; bár az irodalmi, választékosabb alak a *csikland* és *csiklandoz*, kerülni amazokat sem kell, mert megfelelő szövegkörnyezetben egyik sem helytelen vagy hibás.

R. L. G.

Eben gubát cserél. Bíró Imre Pápáról e szólás eredetének magyarázataképpen igen szellemes, kedves adomát írt le levelében. Magunk is ismerünk ilyeneket; például: kutyát akart lopni egy kocsis, de nehéz bundája, a fürtös guba, akadályozta a mozgásban, ezért ledobta magáról amíg a kutyával bajlódott. A kutyát ugyan sikerült ellopnia, de gubáját a tetthelyen feledte. Mikor másnap kérdezték tőle, hova lett a gubája, szégyellte megvallani az igazat és azt mondta: „Elcseréltem ezért az ebért.” Egyébként a szóban forgó ruhadarabot sem becsülték valami sokra.

Ilyen és más történetekkel próbáltak világosságot deríteni a szólás keletkezésére, mivelhogy szó szerinti értelme már igen régen elhomályosodott.

Valószínűtlenné teszi azonban az említett és hasonló magyarázatokat az, hogy van ennek a szólásnak a nyelvjárásokban ma is eleven, s a régi nyelvből is kimutatható ilyen változata: *eben kutyát cserélt*. Így már világosabb is az értelme, az tudniillik, hogy valaki egy előnyösnek hitt cserén végeredményben semmit sem nyer, vagy valamely értéktelen holmit u g y a n o l y a n értéktelennel cserél fel.

Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy számos olyan szólásunk és közmondásunk van, amelyben az *eb* és egy másik, ugyancsak 'kutya' jelentésű szó kapcsolódik egymáshoz és ugyanígy valami rosszalló, vagy értéktelenséget kifejező árnyalat érződik bennük, például: *egyik kutya, másik eb*; *eb ura fakó* (v. *kurta*); *eb fűjja, kutya járja*; *eb* vagy *kutya* (= mindegy); *eb aki bánja, kutya aki szánja*; *eb apának kutya fia*; *kutya gazda, eb szolgálja*; *eb kutyával hamar összebarátkozik*; *eb sógor, kutya koma*; *ebmarásnak kutyaszőr az orvossága*; *eb is, kopó is, agár is*; *ebül kezd, komondorul végzi* stb.

Mármost hogy került szólásunkba a *kutya* helyére a *guba* szó? Ennek is megvan a magyarázata.

Egymással szoros származásbeli kapcsolatban álló két *guba* szavunknak igen sokféle jelentése van. Az egyiknek: 1. olyan posztóból készített felsőruha, amelynek szövetébe gyapjúfürtöket szőttek bele; 2. (az ilyen fürtös gubához hasonló kinézetű bozontos szőrű) kutya. Háromszáz évvel ezelőtt jegyezték fel ezt a közmondást: *gubához illik az morgás*.

Mindkét jelentésben a bozontosság, gubancosság képzete az uralkodó. Közkeletű kifejezés volt ez is: *gubás eb* (*Fanos* [azaz: sűrű szőrös] *ebnek gubás eb a tarsa*). Ez a közmondás is azt jelenti: egyforma hitványak); *gubanc eb* (a Magyar Hírmondó c. lap írta 1792-ben: *vásárlotta . . . rakásra a sok gabantzi, és komondor ebeket*). A *gubás eb* aztán idővel *gubá*-ra rövidült.

Ami pedig a 'pénz' jelentésű argó kifejezést illeti, ennek származása egyelőre vitatott. Egyik vélemény szerint másik *guba* szavunkból eredhet. E szónak még szerteágazóbb a jelentésköre, mint az előbb említettnek: 1. 'gubacs' 2. 'buga (mint virágzati forma)' 3. 'gyümölcs, főleg gesztenye külső szőrös burka; toktermés' 4. 'szemhéj' 5. 'korong alakú tészta' 6. 'szemgolyó'.

Különösen ennek a *guba* szónak az 5. jelentése adhatott alapot a hetedik, a 'péNZ' jelentés kialakulására. Eleinte valószínűleg csak a fémpénzt nevezhették így, ennek is kis korong alakja van, ma már a papírpénzt is jelenti.

Másik magyarázat szerint a *guberál* igéből elvonódott *gubera*, *gubra* alaki rövidülésből keletkezett. A 'péNZ' jelentés kialakulását támogatnák az alapigének ezek a jelentései is: '(kártvázáskor) a pénzt előkotorja; (kelletlenül) fizet; összekuporgat, összegyűjt (pénzt is)'.

R. L. G.

Szakzsargon. Kállay Erzsébet főisk. hallgató a következő mondatot olvasta: „Ez a meglehetősen szakzsargonba öltöztetett mondat két fontos megállapítást tartalmaz.” Véleménye szerint fölösleges a *szak* kitétele, a *zsargon* elegendő lenne. Vagy mégis helyes így?

Helyes. A *zsargon* szó ugyanis önmagában eléggé tág jelentéskörű, tulajdonképpen annyit jelent: csoportnyelv. Ha pontosabban meg akarjuk határozni, hogy milyen csoportnyelvről van szó, ezt jelezniünk kell. Van például nagypolgári, mozgalmi, és diákszargon, amelyek nem szaknyelvek, a *szak* jelző kitételével tehát némileg szűkíthetjük a kört. A szöveg további része tájékoztat arról, hogy pontosan melyik szakról van szó.

R. L. G.

Kékharisnya. Bihari György véleménye szerint a férfifaló nőt kékharisnyának nevezik. Miért?

A *kékharisnya* szó ma már elavulóban van nálunk. Különösen a múlt század végén s századunk elején divatozott, s valójában 'tudálékos nőt' jelent. Pontosabban: a művészetek és a tudományok iránt rajongva érdeklődő, de rendszerint csak tudálékos és műveltségét fitogtató nőt. A fogalom és a kifejezés 1750 körül keletkezett Angliában Elizabeth Montague irodalmi szalonjának egyik látogatója, Benjamin Stillingfleet botanikus ugyanis kék gyapjúharisnyát viselt a szokásos fekete helyett. Emiatt nevezték el állítólag az egész társaságot „kék harisnyás társaságnak”.

A férfiakat gyakran váltogató hölgyet viszont inkább *női kékszakáll*-nak szokták nevezni. Kékszakáll ugyanis olyan férfi, aki feleségeit, illetőleg kedveseit gyakran váltogatja és tönkreteszi, esetleg meg is öli őket. Bizonyára ismerik A kékszakállú herceg vára című Bartók-operát, amelynek a cselekménye s a főhős elnevezése egy régi francia mesén alapszik.

R. L. G.

Az első országos nyelvművelő konferencia Bulgáriában

A cím nem pontos. Csak ha a szót: *nyelvművelés*, tágabban értelmezzük, és a nyelv jelenlegi állapotának mindenre kiterjedő elemzését, de történeti elemzését is értjük rajta. Mert ez a céljaiban nagyszabású tanácskozás, bolgárul „Parva nacionalna konferencia za ezikovo sztroitelsztvo”, egy olyan fogalmat használ megnevezésében, mely magyarul szokatlanul hangzik: *nyelvi építőmunka*, talán szerencsésebben: *nyelvépítés*. (Voltak hozzászólások, melyek értetlenkedtek is e fogalmazáson, mondván, hogy nem szerencsés, nem fejezi ki hűen alapvető feladatát.)

Mert mire törekedett ez a konferencia, mi volt a célja és az indítéka, kiket „mozgósított”, és mit érhetett el?

Első volt, ezért, hogy sietve (félve, talán későn is) vizsgálja meg a bolgár nyelv állapotát, mindent át akart fogni. Tudatosítani kívánta a problémákat, jelezni próbálta a (főleg rossz) tendenciákat, a nyelvromlás okait kereste, égető kérdéseit boncolgatta, teoretikusan kísérelt meg állást foglalni, javaslatokat tett.

A konferenciát tulajdonképpen két nyelvi vita előzte meg, az egyik az irodalmi-politikai hetilap, a „Literaturen front”-ban folyt (helyesírási kérdésekről), a másik egy napilap, az „Otecsesztven front” hasábjain. Az aggály kapott hangot ezekben az írásokban, olvasói levelekben: szegényedik a nyelv, sablonossá válik, használója bizonytalanságokkal találkozik írásban, beszédben egyaránt. Kell-e, és ha igen, mennyiben s hogyan beavatkozni a nyelv fejlődésébe, szükséges-e „szakértően építeni” és milyen módszerekkel — erre keresett választ eredendően ez a tanácskozás.

Gazdája a Nyelvtudományi Intézet volt, helye a Bolgár Tudományos Akadémia nagyterme. Időpontja 1978. október 17–19. Hallgatósága: nyelvészek, szerkesztők, fordítók, tanárok, tudományos intézetek munkatársai és sok más érdeklődő, akiknek a bolgár nyelv ügye nem közömbös. Sajnálatos módon az írók és az újságírók távol maradtak a konferenciáról. Külföldi bolgaristák is vendégei voltak a tanácskozásnak, többen közülük föl is szólaltak a vitákban.

A háromnapos ülészak főbb kérdéscsoportjai a következők voltak: „Helyesírás és nyelvművelés”, „Nyelvi kultúra”, „A bolgár irodalmi nyelv problémái”, „Nyelvtanítás és nevelés”, „Terminológia és nyelvépítés”, „Idegen nyelvi hatások a bolgár irodalmi nyelvben”, „Az irodalmi nyelv és a nyelvjárások”, „Szóképzés és nyelvművelés” stb.

Téma témát kergetett. A már említetteken kívül a műfordítás buktatóiról, a zsargon burjánzásáról és helyéről, egyes írók nyelvéről, a neologizmusok érvényességéről éppúgy szó esett (előadás hangzott el), mint átírási kérdésekről, a nyelv struktúrájáról vagy éppen egészen szűk szakmai problémákról (pl. az *-i* becenévképzőről).

Harminc előadást olvastak fel, rengeteg volt a (szűkre fogott) hozzászólás. A konferencián döntések nem születtek, hangsúlyt kapott viszont néhány égetőbb kérdés, itt a felszólalásokban és az előadásokban szélsőséges nézetek is elhangzottak. A nemzeti ügyként tekintett ekavista-jakavista „ellentét feloldása” körül parázslott fel leginkább

levéggő. (Igen leegyszerűsítve: a keleti nyelvjárások az óbolgár (*jaty*) helyén *ja-t*, a nyugatiak pedig *e-t* ejtenek: *mljako-mleko*.) Szüntessék-e meg határozattal ezt a kettőséget (legyen csak „e”), vagy éljen szabadon mind a két változat? Egyáltalán — a „demokratikus nyelvművelés”, a nagyobb nyelvi szabadság a kívánatos — ez a gondolat fogalmazódott meg a többi vitás kérdésben: férjenek-e meg békés egymás mellett élésben a nyelvi alakváltozatok (dublettek), vagy az egyiket úzzák ki (a szótárakból például: *vzeman-vzimam, ocserkiocserci, vednasz-vednasz* stb.); az utolsó, 1945-i helyesírási reform demokratizáló (mert fonetizáló) nagy kezdeményezését nem lenne helyes folytatni, tökéletesíteni (pl. ismerje el az írott nyelv is azt a tényt, hogy a beszéd már nem különböztet meg teljes és nem teljes névelőt a hímnemű főneveknél: *csoveka*, nem *csovekat*); határozzanak-e meg egy nyelvi normát (de mi az, hogy nyelvi norma, és mi legyen az), mely azonban ne legyen semmiképpen dogma, ám vizsgálják felül időszakonként, helyesbítsék, gazdagítsák a nyelvi változások szerint (50 évenként kellene módosítani a normát, elhangzott ilyen javaslat is). Folytassanak mind több szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatást (a helyes nyelvi norma megállapítására — többek között). Legyen differenciálszótár az orosz és a bolgár sajátosságok megkülönböztetésére, a felesleges orosz jövevényszavakat éppúgy irtani kell, mint az élősdiegyen szavakat egyáltalán — nem vakon azonban, hanem funkciójukban és grammatikailag mérlegelve. A tudományostechnikai forradalommal szükségyszerűen és ugrásszerűen felduzzadt terminológiák ne ötletszerűen, ellenőrizetlenül és gáttalanul árrasszák el a nyelvet, hanem nyelvészekből, szakértőkből alakuljanak bizottságok a különböző minisztériumokon belül, melyek megvizsgálják és engedélyeznék a szakszavak elterjedését. (A Nyelvtudományi Intézetben belül státuszban foglalkozik ezzel a kérdéssel egy specialista. De egész csoport kellene.) Az idegen szavak átírásakor a szempont legyen még egységesebb, egyértelműbb, egyszerűbb. A kiadói szerkesztők szakmai felkészültsége korántsem kielégítő. A tanárok beszédkultúrája sem megfelelő. A tömegkommunikációs eszközök szenteljenek több figyelmet a nyelvi ismeretterjesztésre, ápolják a nyelvet maguk is (mindenelőtt saját portájuk előtt illene söpörniük). A fordítók érezzék felelősségüket a nyelv tisztaságának megőrzésében. Tegye hatékonyabbá a munkáját Nyelvtudományi Intézetben belül működő fordítói szekció, mert a fordított könyvek színvonala feltűnően romlik.

Címzavakban így foglalhatnám össze a három nap alatt legtöbbször elhangzó aggályokat, figyelmeztetéseket és javaslatokat. Egyet hagytam ki — ez visszatérő óhaj volt végig: jöjjön létre egy intézetek, szervezetek, minisztériumok felett álló bizottság — írókból, nyelvészekből, politikusokból, szakemberekből: hozzáértőkből és a bolgár nyelv elkötelezett tisztelőiből, egy olyan fórum, mely a nyelvi változásokat állandóan figyelve a döntésre érett kérdésekben állást foglalna, s határozatai rendelet erejűek lennének.

Mint Valentin Sztanokov, a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának zárószavából kiderült, ez az óhaj a közeljövőben meg is valósul.

Az első országos nyelvi konferencia a fölerősítette a „vészjelzéseket”, tudatosította a problémákat, kitért mindenre. Mindenre. Kevesebbről többet talán jobb lett volna, a tanácskozás haszna azonban vitathatatlan volt, visszhangja máris jelentős.

A mostani konferencia anyagát (szó volt róla) könyv formájában is megjelentetik.

Szondi György

A szakmunkástanlók magyar nyelvi versenyének egri döntőjéről

„Kérdés, hogy a beszédvirtuozitás és a mellette »tenyésző« közepes vagy hibás beszédmodok »békés együttélése« ideális állapot-e társadalmunkban? Éppen ellenkezőleg! Szerintünk ez igen egészségtelen helyzet, bár sajnos közoktatási rendszerünk még nem ismerte fel az e vonatkozásban szükséges tennivalókat. A szépíjézési verseny még nem old meg mindent. Még nem történt intézkedés, mellyel például a humán gimnáziumok tanulóinak fejlettebb beszédkészség szintjére lehetne eljuttatni a technikumok, illetve a szakmunkásképző intézetek tanulóinak rosszabb beszédét” — írta Büky Béla a beszéd-tanítás helyzetéről 1973-ban.

Azóta az új nevelési és oktatási tervekbe belekerült a beszéd fejlesztése az anyanyelvi nevelés egyik alaptényezőjeként, viszont az óraszámok nem változtak.

S ebben a — reméljük — átmeneti helyzetben, ha nem oldanak is meg mindent, de sokat segítenek az anyanyelvi versenyek, mert „ahol nem vigyáznak a kifejezés tisztaságára, ott maga a gondolat piszkosodik el: az emberi szóértés zavarosodik meg” — valljuk Illyés Gyulával. Örtornyok, bástyák szerepe tehát az övék, amelyek vigyázzák a kifejezés, a gondolat, a gondolkodás tisztaságát.

Ennek a jegyében került sor március 2-án Egerben, a 212. sz., Bornemissza Gergely Ipari Szakmunkásképző Intézetben az ideai döntőre.

A verseny feladatlapja — melyet Takács Etel, a zsűri elnöke állított össze — ugyanis a szövegértést is mérte Illyés Gyula A puszták népének azon a részletén, amelyben összeütközésbe kerül egyik tanárával tájszólása miatt.

„Amit elolvastál, milyen iskolában történik? Hol van az iskola? Amiről olvastál, mikor történhetett? Hány napnak az eseményeiről olvastál? Ki felel a táblánál mértanórán?” Ezeket, a szöveg tényanyagát feldolgozó kérdéseket olyanok követték, melyeknek a megválaszolásához a szöveg belső összefüggéseit, tartalmát kellett ismerni: „Aki a táblánál felel, miért mond *áf*-ot *ef* helyett? Miért nem mondta a gyerek az *e* hangot úgy, ahogyan a tanár kívánta? Miért nevettek a gyerek osztálytársai? A tanár miért küldte ki másnap a gyereket az osztályból? Miért határozta el a gyerek, hogy hazautazik?”

A kérdések feleletválasztásosak voltak, három válasz közül kellett a helyeset megjelölni. Az adatokat összegző első öt 96%-os eredményt hozott, a szöveg teljes megértése után érdeklődő további öt kérdés közül négyet szintén sikeresen oldottak meg a versenyzők, de azt, amelyik azt firtatta, hogy miért is nevettek a gyerek osztálytársai, tizenegyen nem értették meg. A jó, b) jelű válasz helyett („Hadd lássa a tanár, hogy ők is csúnyának tartják az *áf*-ot”) főleg a c) jelű hibásat karikázták be. („Kicsúfolták osztálytársukat, mert nem szerették.”)

Ez a tévesztés meghatározta az utolsó, nagy pontértékű kérdésre adott válaszukat is, melyben mintegy összegeznük kellett a szövegvizsgálat tanulságait. („Mi a véleményed a tanárról? Helyesen viselkedett, vagy helytelenül?”)

De amíg ehhez a kérdéshez elérték a versenyzők, tizenkét, szintén az Illyés-részletre épülő nyelvtani kérdést kellett megoldaniuk. A mondatelemzéssel és az igeragozás ismeretével nem volt baj, viszont megszorodott a hibás válaszok száma az állítmány és a szóösszetétel fajtáinál. A mezőny fele megbotlott az alábbi nagyon érdekes feladaton is, mely jól példázza a szöveg és a nyelvtani anyag szerves összekapcsolását: „Hová való vagy? — kérdezte a tanár. Alakítsuk át ezt a mondatot tartalom szerinti idézetté!”

A felemlített melléfogások ellenére is évről évre megfigyelhető a verseny színvonalának az emelkedése. Idén mindössze hárman nem érték el a 60%-os teljesítményt. Nehéz volt az első hat helyért tovább versenyzők kiválasztása, mert a helyesírással sem volt baj a 28 főnyi mezőnyben.

Az írásbeli alapján csak négy pontnyi különbség volt az első és a hatodik helyen álló között, a szóbeli befejezése után viszont mér tizennyolc. Büky Béla idézett megállapítását ez is alátámasztja. A beszédkészség fejlesztésében még sok a tennivaló. A győztes a lett, aki kitűnően tagolta és értelmezte Bárcki Gézának egyik — nyelvről szóló — mondatát, majd a zsűrivel fesztelenül társalgott, nem pedig felelt.

Örvendetes tény, hogy egyre színesebb a legjobbak anyanyelvi kultúrája, amely mögött ott kell lennie a szakmunkástanuló intézetek nagyobb felelősségvállalásának. Ez a jelen helyzetben a nyelvi műveltség kiszélesítésének egyetlen útja ebben az iskola-típusban.

A verseny végeredménye: 1. R é v é s z Z s u z s a n n a (Kereskedelmi és Vendég-látóipari Szakiskola, Szeged), 2. D a k u P i r o s k a (126. sz. Intézet, Berettyóújfalú), 3. Z s o l d o s M á r i a (505. sz. Intézet, Szekszárd), 4. K i s E r z s é b e t (316. sz. Intézet, Dunaujváros), 5. K a n d i k ó T i b o r (Erdőgazdasági Intézet, Szőcsény-pusztá), 6. B ó d i s E r z s é b e t (15. sz. Intézet, Budapest).

Hangay Zoltán

Száz éve halt meg Veres Imre. Orosházán született 1853. október 25-én. Nyelvész és néprajzi gyűjtő volt. Apja az egyszerű takácsmester, még *Vörös*-ként szerepel az anyakönyvekben, de gyermekei már mindenütt *Veres*-nek írják nevüket. Az elemi iskolát szülőhelyén, a gimnáziumot 1874-ben Szarvason végezte, majd a budapesti egyetem bölcsészkarán kezdte meg tanulmányait. Mivel az *Etnographia* még nem létezett, írásait szinte kivétel nélkül a Magyar Nyelvőr közölte. Az elsőt 1874 augusztusában, az utolsót — ötvenegyediket — négy év múlva, 1878 júliusában.

Rövid életművének fő értéke az a tizenhárom népmese, amelyet Orosházán gyűjtött, de szép számmal tett közzé alkalmi mondókákat, tájszókat, a takácsmesterség műszóit, népdalokat, ráolvasásokat, felköszöntőket, pohárköszöntőket, néprománcokat, gyermekverseket, gyermekjátékokat, sőt még seregélyijesztőket is. A néprajzi gyűjtőmunka szempontjából igen elhanyagolt Dél-Alföldön, Békés megyében gyűjtött, kortársai közül a környéken csak Török Károly és Kálmány Lajos végeztek hasonló munkát.

Bátyja, az Orosházán élő ev. lelkész-esperes és országgyűlési képviselő mellett ő is bekapcsolódott a Magyar Nyelvtörténeti Szótár előmunkálataiba, érdeklődéssel fordult a 16–17. századi régi magyar irodalmi emlékek felé: Pósházi János, Czeglédi István, Veresmarti Mihály, Komáromi Csipkés György, Dávid Ferenc írásából közölt nyelvtörténeti adatokat, szólásmódokat és példabeszédeket.

Utolsó éves egyetemista, mikor 1878 nyarától-őszétől kezdve részt kellett vennie Bosznia megszállásában. Beteg lett, és mielőtt tanulmányait véglegesen befejezte volna, meghalt.

A Budapest Deák-téri Evangélikus Egyház halotti anyakönyve I. kötete 231. lapján található meg az addig ismeretlen halálozási adatokat: Veres Imre 25 éves tanárjelölt, meghalt Budapesten 1879. február 18-án, lakott: Budapest, IX. ker. Kinizsy u. 7. A halál oka: tüdőrák. Eltemették: 1879. február 20-án. Az a Győry Vilmos búcsúztatta, aki ezt megelőzően közel másfél évtizedig Orosházán teljesített szolgálatot és a Magyar Nyelvőrben — az 1872-es megindulástól kezdve — többször publikált.

Koszorús Oszkár

Kazinczy-jelvényesek és Kazinczy-ösztöndíjasok A Magyar Úttörők Szövetsége Országos Elnöksége odaítélte az 1979. évi Kazinczy-ösztöndíjakat. A folyamatos és eredményes nyelvművelő közösségi tevékenységért járó 5 000 forintos díjat ez évben három kollektíva nyerte el: az egri Lenkey János úttörőcsapat Kincskereső szakköre; a pécsi, Acsády Ignác úti Általános Iskola 119. sz. Keller János úttörőcsapat beszédművelő szakköre és a szolnoki 136. sz. Zrínyi Ilona úttörőcsapat (Koltói Anna úti általános iskola).

Lezajlott az általános iskolás úttörők Kazinczy versenye is. A járási-városi, kerületi szinten záruló versenyen 190 pájtás nyerte el a Kazinczy-jelvényt.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : Üszéng, üszéngel	227
<i>Rácz Endre</i> : Hiba van a kréta körül	228
<i>A Molnár Ferenc</i> : Zrínyi Miklós egy kifejezéséről	229
<i>Szabó T. Ádám</i> : Sütő András pipereg'káka' szava	230
<i>Sasvári László</i> : Öhitű	231

Szemle

Szathmári István: Bárczi Géza (Ismereti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	232
Szabó Zoltán: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai (Ismereti: <i>Gáspári László</i>)	233
Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága (Ismereti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	237
Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe (Ismereti: <i>Pap Mária</i>)	240
Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete (Ismereti: <i>Kemény Gábor</i>)	242

A Nyelvőr postája

<i>Hidasi Judit</i> : Jön — megy, hoz — visz	245
<i>Vigh Károly—Ferenczi Anna</i> : Sütő András tájszavai	246
<i>Szabó T. Attila</i> : Ne legyen külön írógeep-helyesírás!	247
<i>T. U. I.</i> : Földrajzi nevek és megjelölések írása — <i>R. L. G.</i> : Csikál — <i>R. L. G.</i> : Eben gubát cserél — <i>R. L. G.</i> : Szakzsargon — <i>R. L. G.</i> : Kékharisnya	248

A Nyelvőr hírei

<i>Szondi György</i> : Az első országos nyelveművelő konferencia Bulgáriában	252
<i>Hangay Zoltán</i> : A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének egri döntőjéről ..	254
<i>Koszorús Oszkár</i> : Száz éve halt meg Veres Imre	255
Kazinczy-jelvényesek és Kazinczy-ösztöndíjasok	256

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában
12. Beszédkultúránk időszéri kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finno-ugristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffizismorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. I. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8